

T.C.
ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ÇOKAN VELİHANOV
(ESERLERİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Lazzat BAZARBAYEVA

NIĞDE
Nisan, 2017

T.C.
ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ÇOKAN VELİHANOV
(ESERLERİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Lazzat BAZARBAYEVA

Danışman: **Prof. Dr. Hikmet KORAŞ**
Üye: **Yar. Doç. Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ**
Üye: **Yar. Doç. Dr. Hakan YALAP**

NIĞDE
Nisan, 2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Çokan Velihanov (Eserleri)**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiği ve çalışmanın içinde kullandıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 24/04/2017

Lazzat Bazarbayeva
Niğde 2017

ONAY SAYFASI

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ danışmanlığında Lazzat BAZARBAYEVA tarafından hazırlanan "Çokan Velihanov (Eserleri)" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tarih: 24/04/2017

JÜRİ :

Danışman : Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Hakan YALAP

ONAY :

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun ..... Tarih ve ..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ömer İSKENDERÖĞLU
Enstitü Müdürü

KISALTMALAR

age : adı geçen eser

agm : adı geçen makale

agt : adı geçen tez

bk : bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

İSTEM: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi

NBTU : Naucnaya Biblioteka Tomskogo Universiteta

QazSSR: Kazakistan Sovyet Sosyalist Respublikası

S. : sayı

s. : sayfa

SSR : Sovyet Sosyalist Respublikası

SUTAD: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

TDKB : 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı

ÖN SÖZ

Türkistan, Orta Asya'nın kalbinde yerleşmiş büyük Türk ülkesidir. Bu meskanda, uçsuz-bucaksız ovalarda, bozkırlarda, vadilerde özgürce at koşturan güçlü Türk halklarının kahramanları dillere destan olmuştur. O kahraman Türk halklarının birisi Kazaklardır¹.

Kazakların tarih sahnesine bir devlet olarak çıkışı 15. yüzyıla uzanmaktadır. Boylar birleşiyor, geniş bir coğrafyada hüküm sürmeye ve bölgenin en güçlü devletlerinden birisi haline geliyor.

Kazak bozkırları, Türklerin ilk yerleşim alanı olma yönüyle de atavatan olarak sayılmıştır. Türk ve dünya mirasına eşsiz eserler kazandıran Hoca Ahmet Yesevi, Al Farabi, Muhammed Haydar Dulati, Balasağun gibi pek çok muhteşem şahsiyet bu topraklarda insanlığa seslenmiştir. Hunlardan Sakalara, Göktürklerden Karahanlılara kadar pek çok devletin köklü destanı da bu topraklarda yazılmıştır. Engin bozkırların ve Uludağların eteklerinde bu zenginliği görmek mümkündür.

Kazakların özgürce yaşamı iki güçlü emperyalizmlerin sayesinde son bulmuştur. Rusça ve Çin İmparatorlukları Kazak bozkırlarıyla ilgili sömürücülük siyaseti Kazak halkına ağır gelmiştir. Yedisu ile Güney Kazakistan'ı askeri sömürgeleştirme faaletleriyle altına alan Çarlık Rusya, bölgedeki İngiliz nüfuzun dışlayarak Orta Asya bölgesine açılmıştır. Uzun vadeli çıkarlarının hesabını da yapan Rusya İmparatorluğu Kazakistan'da sömürge rejimini kurmuştur². Böylece, Kazak halkının tarihin, kültürün, edebiyatın sömürmekle beraber asimlasyona uğraması için planlar hazırlamıştır.

Rusya Kazakistan'ı hakimiyetine almadan önce Kazakistan toprakların ilmi yönden araştırmaya başladı. Araştırma işlerinde ilk olarak M. V. Lomonosov ilgilendi. O bazı gezilerin düzenlenmesinde, Kazakistan'ın coğrafi haritasının çiziminde; Kazakların tarihinin, dilinin, etnografyasın araştırılmasında önder oldu. 18.

¹ Hasan Oraltay, *Kazak Türkleri*, Türk Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, s. 21.

² Abdulvahab Kara, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Selenge, İstanbul, 2007, s. 313

yüzyılda akademisyen S. Pallas, 19. yüzyılda N. Butakov'un araştırma gezileri Kazakistan'ın tabiatı, iklimi, örf- adetlerini ve geçimi, Batı Kazakistan, Aral gölü ve Sırderya nehirlerinin civarını araştırmışlardır . Bu araştırmalardan dolayı Kazakistan topraklarına ilgi çoğalmaya başlamıştır. Özellikle de A. İ. Levşin'in 1832 yılındaki "Kırgız-Kazak veya Kırgız-Kaysak merkezleri ile bozkırlarının nitelendirilmesi" isimli çalışması Kazakistan üzerine çalışan ilmi çalışmaların özeti olmuştur.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Kazak bozkırlarının tarihin, kültürün, dilini ve edebiyatını inceleyip araştıran Rus aydınlarının sayısı artmıştır. Kazak toplumunda Rusça tahsil görenlerin sayısı da çoğalmaya başlamıştır. Bunlar Kazak sözlü edebiyatının örneklerini, ozanların eserlerini derleyip yazıya geçirmişler ve bir kitap haline bastırmışlardır. Bu sahadaki çalışmalarıyla Çokan Velihanov, İbiray Altınсарın, Ebubekir Divayev, W. Radlov, N. Potanin, M. Melioranskiy'ı örnek gösterebiliriz³.

19. yüzyılda Kazak ve Türk halklarının edebiyatın, medeniyetin, dilin, örf – adetlerin incelemek ve araştırmak için yola çıkan ilk Kazak bilim insanlarından birisi Çokan Velihanov'dur. Çokan Velihanov'un deneme ve yazılarının incelenmesi oldukça önem taşımaktadır, çünkü deneme ve eserleri Kazak, Kırgız ve Doğu Türkistan halklarının edebiyatı, folkloru, destanları ve örf – adetleri üzerinedir.

Türkiye'de Çokan Velihanov hakkında üç tez çalışmaları yazılmıştır: birincisi, Galimcan Adilcanov tarafından 2004 yılında "Kazak Kimliğinin Bir unsuru Olarak İslamiyet Ve Çokan Velihanov"⁴ başlıklı yüksek lisans tezi; ikincisi Turatbek Mantayev tarafından 2010 yılında "Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev Ve Velihanov'un Eserleri"⁵ yüksek lisans tezi; üçüncüsü Araylım Mendualiyeva tarafından 2016 yılında "Çokan Velihanov'un Eserlerindeki Dini Ve Etnografik Konular"⁶ başlıklı yüksek lisans tezleri çalışılmıştır.

Bu tez çalışmamızda ise Çokan Velihanov eserlerin edebiyat yönünden araştırdık ve Kazak, Kırgız, Türkmen halklarının üzerine yazılmış olan eserlerin bazılarını Türkiye Türkçesine çevirdik. Çalışma 2 bölümden ibaret olup, girişinde

---

³ Layık Altınmakas, *Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat, 2014, İstanbul, s. 200.

⁴ Galimcan Adilcanov, *Kazak Kimliğinin Bir unsuru Olarak İslamiyet ve Çokan Velihanov*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

⁵ Turatbek Mantayev, *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*, Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010.

⁶ Araylım Mendualiyeva, *Çokan Velihanov'un Eserlerindeki Dini ve Etnografik Konular*, Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2016.

Kazaklar ve 19. yüzyıldaki Kazak Edebiyatı hakkında; birinci bölümde Çokan Velihanov'un hayatı ve çalışmaların değerlendirilmesi hakkında, ikinci bölümde ise Çokan Velihanov'un bazı çalışmaların Türkiye Türkçesine aktarıldığı şekli sunulmaktadır.

Böyle bir konuyu seçmemde bana yardımcı olup, çalışma süreci boyunca kıymetli vaktini benden esirgemeyerek büyük bir sabır ve titizlikle çalışmamı inceleyen, anlayışını ve her türlü desteğini benden esirgemeyen, değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Hikmet KORAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca, yüksek lisans eğitimim ve tez çalışmam süresi boyunca Türkistanlı gençlere has olan güven ve cesareti verip maddi manevi destek gösteren saygı değer hocam Prof. Dr. Abdureşit Jelil Karluk ve Yrd. Doç. Dr. Enver Kapağan hocalarıma teşekkürlerimi bildiririm.

Tez çalışması sırasında bana hertürlü desteklerin esirgemeyen arkadaşlarım ve Yüksek Lisans eğitimim süresinde uzaktan da olsa maddi ve manevi desteklerinden dolayı, iyi dilek ve dualarıyla bu tezin çıkmasını benim kadar isteyen babam Saparali BAZARBAYEV ve annem Rahima BAZARBAYEVA'ya sonsuz teşekkürler.

Lazzat BAZARBAYEVA

NİĞDE, 2017

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇOKAN VELİHANOV (ESERLERİ)

BAZARBAYEVA, LAZZAT
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hikmet KORAS
Nisan 2017, 114 sayfa

19. yüzyılda Kazakistan topraklarında yürütülen ilmi araştırmalarda yeni neslin öncüsü Çokan Cengizoğlu Velihanov'un özel bir yeri olmuştur.

Çokan Velihanov, Kazak hanı Abılay Han neslinden olup, Kazakistan ve Orta Asya halklarının folklor, sözlü edebiyat, destan ile efsanelerini araştıran ve Marko Polo'dan sonra Doğu Türkistan'a ilk adım atan Kazak bilim insanıdır.

Çokan Velihanov, 19. yüzyıl Çağdaş Kazak edebiyatının öncülerinden olup, Manas'ı tespit ederek yazıya geçirmiştir, Kazak halkının çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanınmıştır. Çokan, ilk Kazak ressamlarından olup eserlerinin çoğunu Rusça yazmıştır. Bağımsızlık sonrası eserleri Kazakçaya aktarılmıştır.

Çokan Velihanov'un çalışmaları Türkistan halklarına ortak tarihi miras olarak kalacaktır. Onun çalışmalarının incelenmesi, Türk halklarının örf – adetlerini, geleneklerini unutturmadan gelecek nesile aktarmak anlamına gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Orta Asya halkları, Tarih, Edebiyat, Kazak folkloru.

ABSTRACT
MASTER THESIS
SHOKHAN UALIHANOV (WORKS)

BAZARBAYEVA, Lazzat
Turkish Language and Literary Administration
Supervisor: Prof. Dr. Hikmet KORAS
April 2017, 114 pages

In the 19th century scientific research carried out on the territory of Kazakhstan by the leader of the new generation Shokhan Chingizuly Ualihanov who took a special place. Shokhan Ualihanov was a Kazakh scientist who was been existed from Kazakh Han Abilay Khan and studied the folklore, oral literature, epic legends of Kazakhstan and Central Asian people and made his first step to East Turkestan after Marko Polo.

Shokhan Ualihanov was one of the forerunners of the 19th-century Modern Kazakh literature. He discovered and wrote Manas and was known for his efforts to bring the Kazakh people to face the modern world. Shokhan was one of the first Kazakh artists and most of his works were written in Russian. After independence of Kazakhstan his works were translated into Kazakh language.

Shokhan Ualihanov`s works will be remained to Turkestan people as a common historical heritage. The study of his works means that we have to transfer all our customs, traditions of the Turkish people to the future generation without forgetting them.

Key Words: Turkestan, the people of Central Asian, history, literature, Kazakh literatur.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	I
ÖN SÖZ	II
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
0. GİRİŞ	1
0.1. Kazaklar.....	1
0.2. XIX. Yüzyıldaki Kazak Edebiyatı.....	3
I. BÖLÜM	8
I. ÇOKAN VELİHANOV’UN HAYATI VE ÇALIŞMALARI HAKKINDA	8
I.1. Çokan Velihanov’un Hayatı.....	8
I. 2. Çokan Velihanov’un Çalışmaları Hakkında.....	18
I.2.1. Kırgız (Kazak) Şeceresi	20
I.2.2. Kırgızlar Hakkında Yazılar	21
I.2.3. Kırgızlarda Şamanizm İzleri	21
I.2.4. Adolf Şlagintveyt’in Ölümüne Sebep Olan Nedenler Hakkında	22
I.2.5. Abılay.....	22
I.2.6. Abu Nasir Samani	24
I.2.7. Asya Habercisi Hakkında Makale ve Ondan Alıntılar.....	25
I.2.8. Türkmenler.....	25
I.2.9. “Kozı Körpeş-Bayan Sulu” Destanı.....	26
I.2.10. Büyük Jüz Kırgız-Kaysakları Hakkında	27
I.2.11. Kırgız-Kaysak Mermi Üretimi Esnasında Faydalanan Maddeler.....	28
I.2.12. Kırgız-Kaysak Mezarı ve Eski Dönem Hakkında.....	28
I.2.13. A. İ. Levşin’in Kırgız-Kaysak Ordası Hakkında Açıklamasının Üçüncü Bölümüne Not	30
I.2.14. Büyük Jüz Kazaklarının Efsaneleri.....	30
I.2.15. Büyük Jüz Atasözleri	31
I.2.16. Köketay Hanın Ölümü ve Onun İkrâm Yemeği	32
I.2.17. Megdi Rafailov’un Yazısından Alıntı.....	33
I.2.18. Kazak Hanları ve Sultanlarının Şeceresi.....	33
I.2.19. XVIII. Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler.....	34
I.2.20. Çin İmparatorluğunun Batı Bölgesi ve Kulja Şehri	34
I.2.21. Kahraman Sona.....	35
I.2.22. Tarihi-Raşidi	35
I.2.23. Kırgızların Yerleşim Yerleri	36
I.2.24. Ekin Ekmek Hakkında	36
I.2.25. Bozkırdaki Müslümanlık Hakkında	37
I.2.26. Mahkeme Reformu Hakkında Yazılar	37
I.2.27. 1856 yılı Issıkgöl Seferi Günlüğü	38
I.2.28. Çin, Moğol ve Türk Dillerinin Sözlüğü.....	38
I.2.29. Güney Sibirya Kabilelerinin Tarihi Yazıtları Hakkında	39

I.2.30. Kulja ve Şauesek'deki Ticaret Hakkında.....	39
I.2.31. Abılay Hakkında Yır.....	40
I.2.32. Kazak Halk Şiirlerinin Formları	40
I.2.33. İli Bölgesi Hakkında Coğrafi Tespitler	41
I.2.34. Tanrı.....	41
I.2.35. Altışar ya da Çin Provinsiyası Nan-Lu (Küçük Buhara) Altı Doğu Şehirlerinin 1858-1859 Yıllarındaki Durumu Hakkında	42
II. BÖLÜM	45
II. ÖNEMLİ BAZI ESERLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ	45
II.1. Kırgız (Kazak) Şeceresi	45
II. 2. Kırgızlar Hakkında Yazılar.....	56
II. 3. Kırgızlarda Şamanizm İzleri.....	74
II. 4. Adolf Şlagintveyt'in Ölümüne Sebep Olan Nedenler Hakkında	90
II. 5. Abılay.....	93
II. 6. Abu Nasir Samani.....	98
II. 7. Asya Habercisi Hakkında Makale ve Ondan Alıntılar.....	99
II. 8. Türkmenler.....	102
SONUÇ	105
KAYNAKÇA.....	107
ÖZGEÇMİŞ	113

GİRİŞ

Kazaklar

Kazaklar, 15. yüzyılda Orta Asya'daki Türk boylarının karışımıyla tarihçilerin gözleri önünde oluşmuş bir halktır.

“Kazak” sözünün genel olarak serbest, özgür, cengaver, sert erkek sözleriyle ifade edilmektedir. Kazak halkı özgür yaşama alışmış, kimseye boyu eğmeden yaşamını sürdüren göçebe bir halk olarak bilinmektedir⁷.

“Tarih-i Raşidi” kaynaklarına göre, Kazak isminin Yedisu'ya göçüp yerleşen Janibek ve Kerey'in başkanlığındaki siyasi topluluğu ifade etmek için kullanıldığı belirtilmektedir⁸. Bu topluluk, önceleri “Özbek-Kazakları”, sonradan “Kazaklar” olarak isimlendirilmiştir. 15. yüzyıla gelindiğinde ise “Özbekler” ve “Kazaklar” teriminin önemi kalmadı; onlar yalnızca Doğu Deşti Kıpçak'taki Türk topluluklarının politik grubunu ifade etti. Amancolov, bu konuda 16. yüzyılın başında İbn Ruzbehan İsfehani'nin⁹ şöyle dediğini bildirmektedir: “*Özbeklere üç halk girmektedir: birincisi Şeybaniler, ikincisi çalışkanlığı ve kahramanlığı ile dünyaya ün salan Kazaklar, üçüncüsü ise Hacı Tarhan (Astrahan)'ın yöneticisi olduğu Manğıtlardır*”¹⁰.

Bazı araştırmalara göre, Kazak ismi, 1245 yılında Mısır'daki Kıpçaklar arasında yapılan Türkçe ve Arapça sözlükte geçmektedir. O sözlükte “Kazak” kelimesinin anlamı “özgür”, “bağımsız insan” olarak yazılmıştır. 13. yüzyılda Horasan Türkmenleri arasında da *Kazak* sözcüğüne rastlayabiliyoruz. “Danişkede-i Mahhul Mankul” kütüphanesindeki bir el yazısıyla yazılan yazıda: “*Bu el yazısın Bilal Bin*

⁷ Muhabay Engin, *Kazak ve Tatar Türkleri*, İstanbul, 1976, s. 34.

⁸ Sırım Esenov, Kazak Handığının Kuruluyı: Anız hem Tarih, *Euraziya Bilimi Halıkaralık gilimi adistemelik*, pedagogikalık jurnal, Semey, No 7 (7) 2015, s. 4-8.

⁹ İbn Ruzbehan İsfehani: Farsca eserler yazmış, hem edebiyatçı hem tarihçi. Ruzbehan Orta Asya ve Kazakistan tarihçilerine “Mihmanname-i Buhara” kitabıyla tanınmıştır. Bu kitapta 15-16.yüzyıllardaki halın siyasi-toplumsal yaşamı, göçebe halkların tarihin, Kazaklar ve göçmen Özbeklerin şeceresiyle ilgili malumatlar yazılmıştır. Günümüzde “Mihmanname-i Buhara” kitabı Taşkent ve İstanbul kütüphanelerinde korunmaktadır.

¹⁰ Sabri Hizmetli, Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü, *İSTEM*, S. 17, 2011, s. 25; Kasım Amancolov, *Türk Halklarının Tarihi*, C. 3, Almatı, 2005, s. 3-13.

Janrail Bin Muhammed Ali at-Türkmeni al-Kazaki satın almıştır, hicri 660 yılında”, yani 1262 yılında yazılmıştır. Al-Kazaki teriminin Türkmen terimini ile birlikte kullanılması, Mısır’daki Kıpçak-Arap sözlüğündeki “Kazak” teriminin etnik anlam taşıdığına göstergesidir¹¹.

Kazak isminin net olarak ne zaman tarih sahnesine çıktığını söylemek kolay değildir. Yunan ve Çin verilerinde de “kas”, “has” olarak kısa malumatlar verilmiştir. Orhon-Yenisey yazılarında da “Kazğak Oğlum” (Kazak Oğlum) yazısında kısa bir metin görülmüştür. Turan halkı tarihçisi Firdevsî “Şehname” destanında Afrasiab padişah “Mavi denizin kuzeyinde oturan Kazak ordamı size gönderir işgal ettiririm”, diyerek İran şahını korkutmuştur. 14. yüzyıl destanları ve efsanelerinde “Noğaylı-Kazak ağır halktır” sözüne sıkça rastlanmıştır. “Noğay-Kazak bölünmesi” adında bir türkü vardır. Bu metindeki, Noğay Noğaylı halktır, Kazan, Kırım Tatarları, Stavropol padişahının kurbanı olup, Türkiye’ye göç eden Türk halklarından biridir¹².

Zeki Velidi Toğan “Kazak” adının ilk zamanlarda sultanlara mahsus olduğunu, sonradan kabile adı olduğunu, o vakte kadar “Kazak” kelimesinin isim olarak görülmediğini ifade etmiştir¹³.

Kazaklar, bin yıldan fazla bir süreyi kapsayan çok önemli politik ve sosyal gelişimlerin doğurduğu bir topluluktur. Bu tarihi süreçte Kazak halkı önce aşiret, kabile olarak oluştu, sonra kabileler birliği seviyesine yükseldi. Tarihin her devrinde bu kabilelerin başından çok önemli olaylar geçmiştir. Kazak kabileleri bazen ortak bir atanın nesliyiz diyerek birbirleriyle çok iyi ilişkiler içinde yaşadılar, bazen de güçlü olanlar zayıfları yok etmek için çaba harcadılar. Her şeye rağmen Kazak da, zamanla başka uluslar gibi, dini bir, dili ve kültürü bir ulus haline gelmeyi başardı¹⁴.

Gerçekte Kazak halkı, dün dünyaya gelen, tarihi olmayan bir halk değil eskiden beri devleti, dili, medeniyeti, yurdu ve millî mirası bulunan köklü bir halktır. Kazak adı, eski devirlerde, uzak-yakın yurtlarda, yani Kazak Hanlığı kurulmadan çok önceleri bilinmektedir¹⁵.

¹¹ Kömekov Bolat, *Kazak Tarihi*, Almatı, 1994, s. 20.

¹² Hasenov Amidi, *Kazak Tarihinin Bes Mın Jıldık Bayanı, Ana Tili Gazetesi*, Almatı, 1996, S. 136, s. 5-7.

¹³ Zeki Velidi Toğan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, 1981, İstanbul, s. 37.

¹⁴ Hizmetli, *agm.*, s. 27; ayrıca bk. German Wambery, *Gas Tkukenvalkin Selen Etnoloisehen Kng Etnoyapichen Beziehknuen*, Leipzig, 1885, s. 3.

¹⁵ Hizmetli, *agm.*, s. 28.

XIX. Yüzyıldaki Kazak Edebiyatı

Kazak Hanlığı 15. yüzyılda Altın Orda ve Timur devletlerinin dağılışı sırasında kurulmuştur¹⁶. Kazak edebiyatı da bu oluşumlar sırasında biçimlenmeye başlamıştır. Kazak edebiyatı, 19. yüzyıl sonlarına kadar sözlü halk edebiyatı olarak gelişmiş olup, sözlü halk edebiyatı içinde destan, masal, efsane türleri görülmektedir¹⁷.

Profesör Mekemtas Mirzahmetulu Kazak edebiyatın böylece 5 dönemlere ayırmıştır:

I.dönem: MÖ VII.yüzyıllar.

II.dönem: VIII-XII.yüzyıllar.

III.dönem: Altın-Ordu dönemindeki edebiyat.

IV.dönem: XV-XVII.yüzyıllar arasında Kazak Hanlığı dönemindeki edebiyat.

V.dönem:Sömürgecilik dönemindeki edebiyat¹⁸”, 19. yüzyıl edebiyatı sömürgecilik sistemine maruz kaldığı dönem edebiyatıdır. Bu dönem edebiyatının ilk öncüleri olarak Çokan Velihanov, İbray Altınсарin ve Abay Kunanbay sayılabilir¹⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısında “zar-zaman” dönemini takip ederek, Kazakların cemiyet fikrinde, ona bağlı olarak da edebiyatında “ağartuşılık²⁰” akımı doğmuştur. Bu akımın öncüsü, çalışmamıza konu olan Çokan Velihanov’dur.

Çokan Velihanov, Rusların Kadetskisi’nde eğitim görmüş, Rus subayı, Rusların ünlü yazarlarından Fedor Dostaeovski ve Apallon Maykovun’un dostudur²¹. Çokan Velihanov’un yaşadığı dönemler tarih sahnesinde Türkistan bölgesinin Rusya tarafından sömürüye maruz kaldığı dönemlerdir.

Bu yüzyılda basılan eserlerin dili de bu günkü Kazakçadan uzaktır. Eserin manzum kısımları hariç, nesir kısımlarında kullanılan dil o günkü Türkistan’da kullanılan, Arapça, Farsça kelimeler yanında diğer Türk lehçelerinden kelimelerin de kullanıldığı ortak yazı dilidir²².

Kazakça ya da Kazak Türkçesi Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Doğu Türkistan ve Türkmenistan gibi bölgelerde yaşayan Kazakların kullandığı Türk

¹⁶ Kenan Koç, Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004, s. 2-3.

¹⁷ Kasım Amancolov, *Türk Halklarının Tarihi*, Almatı, 2005, C. 3, s. 134-142.

¹⁸ Mekemtas Mirzahmetulu, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi-27, Kazak Edebiyatı I-II*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 13-14.

¹⁹ Svetlana Kovalskaya, *Kazakistan'da Ceditçilik*, Türkler, C. 18, 2002, s. 1118-1131.

²⁰ Aydınlanma.

²¹ Ceyhun Vedat Uygur, Kazakların Büyük Dahisi Abay, *Pamukkale Eğitim Dergisi*, S. 2, 1997, s. 2-8.

²² Altınmakas, *age*, s. 202.

lehçesinin biridir. Kazaklar 1926 yılına kadar Arap harflerin, 1929 yılında Latin harflerin kullanmıştır²³.

19. yüzyılda Kazak edebiyatının ilk öncülerinden biri olan İbiray Altınсарin, Kazak edebiyatına pek çok katkıda bulunmuştur. Misyonerlik ve Ruslaştırma politikasının ciddi sonuçlar doğuracağını gören İbiray Altınсарin, Kazaklara İslam dinini öğretmek amacıyla “*Şartu'l İslam*” eserini yazmıştır. Bu eserde İslamın beş şartı, ayet ve hadisleri anlatılmıştır²⁴. Kazak halkının aydınlanması konusunda pek çok emek sarfetmiştir.

1860 yılında Kazak çocuklarının okuyacağı okulların açılmasına izin verilmiştir. Burda okulları açmak için Altınсарin çok gayret göstermiştir. Bu okullara öğrenci toplamak için ve halka eğitimin önemini anlatmak için kendisi köy köy dolaşp anlatmış, öğrencileri toplanmaya başladıktan sonra da okul yanına yurtlar inşa etmeye başlamıştır. Altınсарin, V. V. Katarinskiy'ye yazdığı bir mektubunda Kazak kızlarının eğitim görmesi konusunda şöyle ifade kullanmıştır:

*“Eyalet valisi, Kazak kızlarına ait açılacak yurtlu okulların faydalı olmayacağını düşünüyor, fakat böyle faydalı iş başlamazsa hiçbir şey de olmaz. Ben bu işin faydalı olacağına inanıyorum”*²⁵, demiştir.

Kazak bozkırlarında kızların eğitim görmesi zordu o dönemlerde. Ama İbiray Altınсарin'in ısrarlı talebi üzerine 1887 yılında İrgız'da kızlar için okul açıldı. Ondan sonra başka şehirlerde açılmaya başlamıştır²⁶.

1896 yılında kız okullarında 211 kız öğrencinin 70'i Kazak, 149'u Rus olmuştur²⁷.

1879 yılında İbiray Altınсарin, Rus ve Batılı kaynaklardan gördüğü usulle ve kendi tecrübelerine dayanarak “*Kırgızskaya Hrestomatiya*” adında bir eser yazmıştır. Eser Orınbor şehrinde İ. Evfimovskiy Mirovitsky'in matbaasında basılmıştır. “*Kırgızskaya Hrestomatiya*” denilmesinin sebebi ise o dönemde Rusların, Kazaklara Kırgız demesindedir. Bu eser Kazak dili tarihinde Kiril alfabesi ile yazılan ilk eser

²³ Samal Bermaganbetova, *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016, s. 28-29.

²⁴ Ekrem Ayan, Kazak Bozkırlarında İlk Öğretmen-İbiray Altınсарin, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 6, 2013, s. 31-41.

²⁵ Bekejan Süleymenov, *İbiray Altınсарin'in Ömrü Jolı Jane Qizmeti, İbiray Altınсарin Tağlımı*, Jazuvşı, Almatı, 1991. s. 32.

²⁶ Kan, Şayahmetov, *Kazakhstan Tarihi*, Almatı kitap, Almatı, 2007, s. 146.

²⁷ Aldajumanov Kainar, Balakaev Töltay, *Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Buginge Deyin*, Daurı Yayinevi, Almatı, 1994, s. 249.

olarak bilinmektedir²⁸. Böylece, ilk Kiril harfleriyle Kazakça alfabe hazırlayarak Kazakistan'da eğitimin yaygınlaşmasına kendince hisse katmış, Kazak yazı dilinin temelini atan Kazak aydınlarından biri İbiray Altınсарin olmuştur²⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Kazak aydınlanma hareketlerinin öncüsü olarak Abay Kunanbay kabul edilmektedir³⁰. Doğu'nun klasik düşünürleri ile liberal Rus aydınlarının fikirlerini özümseyerek bozkırda konar göçer hayat süren Kazak halkının aydınlanmaya, düşünmeye ve çalışmaya iten fikirler üreten Abay'dır³¹.

Abay, Kazak edebiyatının önde gelen temsilcisi, şair ve düşünürdür. Adalet ve insanlık, sanat ve bilim için mücadele etmiş, kadınların toplum içindeki yeri ve özgürlüğü hakkında pek çok çalışma yapmıştır³².

Abay Kunanbay, on yaşında babasının sayesinde Semey şehrindeki Ahmet Rica Medrese'sinde eğitim almaya başlamıştır. On yaşından itibaren Arapça, Farsça ve Çağatayça yazılarla masal, destan ve hikayeleri okumaya başlamıştır³³. Büyüdükçe kendisi şiirler yazmaya ve Rus klasik şiirlerini çevirmeye başlamıştır³⁴.

1886 yılında Aleksandr Puşkin ve Mihail Lermontov'un bazı şiirlerini Kazakçaya çevirip, kendisi de 16-17 tane şiir yazmıştır³⁵.

1890-1891 yıllarından itibaren nasihatname sayılabilecek önemli eseri "*Kara Sözler*" i yazmaya başlamıştır³⁶. Abay'ın 45 Kara sözünde insanlık hakkında, dürüstlük ve bilgelik, ömür ve ölüm hakkında pekçok nasihat vardır³⁷.

"Yedinci söz: Çocuk anadan doğduğunda, iki türlü mizaçla doğar: Bazıları "yesem, içsem, uyuyşam" diye doğar. Bunlar bedeninin merakı. Bunlar olmasaydı eğer; hem cana konukeyi olamazdı ten; hem kuvvet bulamazdı, gelişemezdi beden. Bazıları

---

²⁸ Ayan, *agm*, s. 31-41.

²⁹ Hikmet Koraş, Kazakçanın Yazı Dili Olması ve Kazakların Kullandığı Alfabelerle Mevcut Kiril Alfabeti Üzerine bir Değerlendirme, *The Stste Language in Education of the Republic of Kazakhstan: Current State and Questions of İnteraction of Cultures. The İnternational Scientific and practical conference*, Kızlar Üniversitesi Yayınevi, Almatı, 2013, s. 40-45.

³⁰ Enver Kapağan, *Amancan Jakıp'ın Hayatı ve Şiirleri*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2010, s. 4.

³¹ Abdulvahab Kara, *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı yolundaki Mücadelesi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s. 13.

³² Ali Abbas Çınar, *Kazakistan Halk Kültürü Üzerine Gözlemler*, Kültür ve Sanat, S. 17, 1993, s. 36-39.

³³ Muhtar Avezov, *Abay'ın Halıkşıldığı Men Realistiliği*, Julduz, Almatı, 1976, s. 5-6.

³⁴ Gerold Belger, *Abay, Ya-Çelovek Zagadka*, Audarma Yayınevi, Astana, 2009, s. 10-20.

³⁵ Abay Kunanbayulu, *Şiğarmalarının Eki Tomdik Tolık Jinağı*, C. 2, Jazuşı, Almatı, 2005, s. 25.

³⁶ Zeyneş İsmail, Ali Abbas Çınar, *Abay'ın Eserlerinden Seçmeler*, Kemer Matbaacılık, Ankara, 1995, s. 10.

³⁷ Abay'ın Kara Sözler'ni, 2014 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği desteğiyle Zafer Kibar Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

“bilebilsem” diye doğar. Işıl-ışıl ne görse ona yönelir; yüzüne sürer, ağzına alır, meraklanır; yemeğinin lezzetini, tadar bilir; davul-zurna duysa, sesine atılır. Ondan sonra, erkek ergenleştğinde; it ürüse de, mal böğürse de; birisi gülse, başkası ağlasa da; doğruca koşar, “o ne oldu?”, “bu ne oldu?” der; “o niçin öyle yapıyor” der; rahat durmaz, gözünün gördüğü, kulağının işittiği her şeyi sorar. Bunların varlığı, can merakından imiş; “bilebilsem, görebilsem, öğrenebilsem” dermiş”³⁸.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Abay hakkında, “Biz Abay’ı tanıtmakla Kazakistan’ı aleme tanıtacağız. Kazak halkını tanıtacağız. Abay her zaman bizim ulusal şiarımız olmak zorundadır”³⁹ diyerek Kazak halkı için değil, bütün insanlık için unutulmaz miras bırakan Abay’ı tanımak gerektiğini ifade etmiştir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Türkistan bölgesinde matbaacılık önemli olmuştur. 1870 yılında 28 Nevruz tarihinde Rus sömürge idaresi tarafından Türkistan’da Türk dilinde çıkarılmış ilk gazete “Türkistan Vilayetinin Gezeti” adlı gazetedir, bu gazeteyi ilk yayın organı olarak kabul edersek; karşımıza 130 yıllık bir süreç çıkmaktadır ki, işte bu dönem, “Türkistan Basın Tarihi”ni oluşturmaktadır⁴⁰.

Bu dönemlerde ilk Kazakça gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Kazakça ilk defa, Çar müstemleke idaresi tarafından 1898 yılında yayımlanmaya başlayan “Dala Valayatinin Gazeti”nde yazılmaya başlanmıştır⁴¹. Bu gazete 1898 yılından itibaren 1902 yılına kadar kesintisiz iki dilde haftalık olarak basılmıştır. Kazakça yayın olarak sayılan “Dala Vilayetinin Gazeti” “Kırgızskaya Stepnaya Gazetinin” eki olara yayın hayatına başlamıştır⁴². “Dala Valayatinin Gazeti”, “Türkistan Valayati” ve “Torğay Gazeti” o dönemin Türkistan halkının sosyal yaşamı, aydınların tarihi makaleler, Kazak edebi dilinin ilk denemeleri ile Kazak sözlü edebiyatına ait eserlerden örnekler yayınlanmıştır⁴³.

19. yüzyılda Kazakça yayınlanan diğer gazeteler: “Serke”, Petersburg’ta Abdureşit İbrahimov tarafından 1905-1907 yıllar arasında; Muhammedcan Siralin 1911 yılında yayınlanan ilk Kazak dergisi “Ay-Kap” yayınlanmış olup 88 sayısı

³⁸ Zafer Kibar, *Abay Kunanbayev -Nasihatler (Kara sözler)*, Grafik, Tasarım, Baskı, 2014, Ankara, s. 31-32.

³⁹ Nursultan Nazarbayev, *Abay İ Nashe Vremya, Abay-Nasledniki na Pereputiye*, Almatı, 1995, s. 15-25.

⁴⁰ Timur Kocağlu, “Yaş Türkistan”, *Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1930)*, C.1, 1997, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı, İstanbul.

⁴¹ Ercan Çelebi, *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s. 9.

⁴² Emin Özdemir, Rusya’nın Kazakistan’da Uyguladığı Kültür Siyasetine Örnek Olarak ‘Dala Vilayeti Gazetesi’, *Turkish Studies*, Vol.4/3, Spring 2009, s.1697-1715.

⁴³ Altınmakas, *age*, s. 202.

çıkılmıştır⁴⁴; “Eşim Dalası”, Eylül 1913 yılında Kızılcıcar’da çıkarılmış olup gazetede Ruslar tarafından Kazakların elinden alınan topraklar ve Kazakların yerleşik hayata geçirilmeleri konularında makaleler yayınlanmıştır, 1913 yılında kapatılmış ve yazarların bir kısmı mahkemeye verilmiştir⁴⁵; “Kazak gazetesi”, Şubat 1913 ve Eylül 1918 yılında Orenburg şehrinde Ahmet Baytursınoğlu⁴⁶ tarafından 265 sayısı çıkarılmıştır⁴⁷. “Kazak gazetesi”nde Kazak halkının siyasi hayatının önemli meseleleri, eğitim, edebiyat ve tarih, örf-adetleri ve şeceresi hakkında önemli makaleler yayınlanmıştır⁴⁸. Kazak matbaacılığı arkasında halkın okuma yazmasının gelişmesinin yanı sıra milliyetçiliğin de oluşumuna etkisi büyük olmuştur.

19. yüzyıl Kazak edebiyatı o dönemin gerçek biçimde yansıtan, mücadeleci, eğitici, realist bakımlarından gelişmiştir. Doğu, Batı ve Rus edebiyatı kültüründen etkilenerek Kazak edebiyatının gücü artmıştır. Edebiyat ve kültürde büyük değişiklikler oluşarak tercüme sanatı gelişmiş, ilk Kazakça dergi ve gazeteler çıkmaya başlamış, böylece milli hisler ön plana çıkmıştır⁴⁹.

---

⁴⁴ Aldajumanov, Balakaev , *age*, s. 260.

⁴⁵ Çelebi, *agt*, s. 11-14.

⁴⁶ Lazzat Bazarbayeva, *Kazak Milli Mücadelecileri*, I. Uluslararası Öğrenci Sosyal Bilimler Kongresi (16-17 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2016, Ankara, s. 24-30.

⁴⁷ Jandos Kumganbayev, Ualihan Ahatov, *Alihan Bökeyhanov jane “Kazak” gazetesi*, “Tarih jane Tarihi tulgalar” Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı, KazMemKızPu Yayınları, Almatı, 2012, s. 302-306.

⁴⁸ Üçoltay Suhamberdina, *Kazak halkının Atamuraları*, Daur Yayınevi Almatı, 1999, s. 15

⁴⁹ Kenan Koç, Bolat Korganbekov, Almagül İsina, *Kazak Edebiyatı I, Kazak Folkloru ve Sovyet Dönemi Öncesi Kazak Edebiyatı*, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 203.

I. BÖLÜM

I. ÇOKAN VELİHANOV'UN HAYATI VE ÇALIŞMALARI HAKKINDA

I.1. Çokan Velihanov'un Hayatı

Çokan Cengizhanoğlu Velihanov, 1835 yıl Kasım ayında Kusmurun bölgesinin sultanı, albay Cengiz Velihanov ailesinde doğdu⁵⁰. Çokan'ın doğduğu Kusmurun bölgesi şimdiki Kostanay bölgesi, Cetigöl (Yedigöl) ilçesi, Şöptigöl köyüdür. Gerçek ismi Muhammed Kanapiyadır, ama annesi Çokan diye söylediği için bu isimle tanınmıştır⁵¹.

Çokan, dünyaya ün salan Çengiz han neslindedir, onun soy ağacı böyledir: Temuçin, Çengiz han, Joşı, Zeyn han, Sartak, Janibek, Jadik, Sığay, Tauke, Sameke, Esim, Jangir, Veli, Abılay han (Kan içer), Veli Abılay (Abilmansur), Veli Cengiz, Çokan (Muhammed Kanapiya)⁵².

Çokan sultan ailesindedir⁵³. Çokan'ın büyük dedesi, Abılay 1771-1781 yıllar arasında hanlık kuran Kazak Hanlığının 18. hanıdır. Abılay ilklerden olup, Rusya'nın eli altına girip, hayatı boyunca onlarla siyasi, ticari ilişkilerde olmuştur. Abılay'ın büyük oğlu Veli de bu ilişkiyi daha da ilerletmiştir⁵⁴.

14 Şubat 1782 tarihinde vefat eden Abılay han yerine Orta Jüz hanı olarak Çokan'ın dedesi Veli için seçme ve yemin töreni Çarlık tarafından gerçekleştirilmiştir⁵⁵.

---

⁵⁰ *Kazak Adebıyatı Ensiklopediyası*, Aruna Yayınevi, Almatı, 2010, s. 522-524.

⁵¹ Çokan Velihanov, *Köp Tomdık Şuğarmalar Jınağı*, Tolağay Grup, Almatı, 2010, C. 1, s. 15.

⁵² Kuandik E, *Şingışannın 17-şi urpağı Çokan Ualıhanovtın Kupıya Hizmeti men Ultıjandılığı Turalı*, Çokan Velihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı, Semey, 2010, s. 63-37.

⁵³ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk: Alkey Marğulan, *Şoqan Turalı Estelikter*, Madeni Mura, Almatı, 1990, s. 7-29.

⁵⁴ *İstoriya Kazakhsoy SSR s drevneishih vremen do nashih dneı v 5-ti tomah*, Atamura, Almatı, 1979, C. 3, s. 15.

⁵⁵ Velihanov, *age*, C. 5, s. 6.

Çokan'ın babaannesi Ayғанım, Veli'yin ikinci eşidir⁵⁶. Çokan çocukluğundan beri babaannesi Ayғанım'ın yanında, Sırimbet'te geçmiştir. Ayғанım cömert ve eğitilmiş bir kadın olmuştur. O doğu dillerinin bir kaçını bilen, Rus medeniyetine meraklı birisidir. Eşi Veli'yin vefatından sonra onun yerine gelmiştir. Dışişleri Bakanlığının Asya bölümü ile Petersburg Sibirya komitesiyle iletişimi olan⁵⁷ Ayғанım hanım, Sırimbet köyünde ilk Kazak okulunu açtırdı, ikincisi ise Kuzmurun bölgesinde onun oğlu Cengiz tarafından yaptırılmıştır.

19 Kasım 1853 tarihinde Ayғанım (kızlık soyadı Sarğaldakova) 70 yaşında vefat etmiştir. Cenazesi cuma günü defnedilmiştir. Onun 9 oğlu olup ikisi çocukluğunda, ikisi de 20'li yaşlarında vefat etmiştir⁵⁸.

Çokan'ın babası, Abılay hanın torunu Cengiz 1811 yılında doğmuştur. Cengiz'in babası Veli vefat ettiğinde Cengiz 7 yaşında olup, çocukluğundan itibaren Ruslarla iletişimde olmuştur⁵⁹. Cengiz'in annesi Ayғанım, o dönemde Rusçayı bilmenin faydalarını iyi bilip, 1827 yılında çocuğun Omsk Askeri Okulu'na vermiştir. 7 yıl sonra mezun olan Cengiz, o dönemin Rusça iyi bilen Kazaklardan olmuştur. Mezun olduktan sonra, Amankarağay bölgesine sultan olarak seçilmiştir. 1834 yılında Amankarağay'daki nişanlısı Zeynep Şormanova'ya evlenmiştir⁶⁰.

Çokan'ın annesi, Zeynep; eğitilmiş, akıllı bir kadındı. Annesinin babası Şorman aksakal ise çocukluğundan hatiplikle tanınmış, Sibirya Kazakları arasından ilk defa sultanlık valisi olmuş bir şahıstır.

Cengiz ve Zeynep'in yedi erkek ve beş kızı olmuştur. Çocukları arasında Çokan; akıllılığı, cesurluğu ve yeteneğiyle dikkat çekmiştir. Çokan'dan başka da yetenekli, bilimli çocuklarından biri gençken vefat eden Sakıpkerey (Kozeke) yırcı olmuştur. Çokan köyüne tatile geldiği zamanlarda kardeşi kendi şiir ve şarkılarını söyleyerek gönlünü alırdı. Hatta, "*Kökenin Amanatı (Abimin Emaneti)*" şiirini kardeşi Çokan için yazmıştır⁶¹.

Çokan'ın diğer kardeşi Makajan işitme engeli olmuştur. Babasının dostu, Sibirya komitesinin yöneticisi, Knyaz A. Çernişev'in yardımıyla 1854 yılının 30

⁵⁶ Velihanov, *age*, C. 5, s. 445.

⁵⁷ Mirjakıp Dulatov, Çokan Şingizulu Velihanov, *Kazakistan Tarihi Dergisi*, Almatı, 1994, S. 6, s. 5.

⁵⁸ Velihanov, *age*, C. 5, s. 25.

⁵⁹ Velihanov, *age*, C 1, s. 10.

⁶⁰ Velihanov, *age*, C 1, s. 11.

⁶¹ Kenan Koç, İlk Kazak Bilim Adamı Şokan Velihanov, *Kültür Evreni*, 2010, S. 5, s. 366.

Aralık tarihinde Petersburg'daki İditme Engelliler Okulunda okumuş ve sonradan okullarda ve kütüphanelerde ressam olarak çalışmıştır. Çokan kardeşinin yeteneğini fark ederek Güzel Sanatlar Akademisine yerleştirmeye yardım etmiştir. Makıjan, Çokan'ın sayesinde Petersburg ve Omsk'taki bilim insanlarıyla yakından tanışma fırsatı bulmuştur⁶².

Cengiz'in diğeri bir oğlu Mahmut Velihanov, abileri gibi Rus entelektüelleri ve bilim insanlarıyla tanışmıştır. Çokan, bu kardeşine de çok ilgi göstererek, kendi çevresindeki entelektüellerle tanıştırmıştır⁶³.

Bazı araştırmalara göre Çokan, dört yaşında yazmayı ve okumayı öğrenmiştir⁶⁴. Yazmayı öğrenmeden önce de resim çizmeyi öğrendiği rivayet edilmektedir. 1840'lı yıllarda Tobıl'da vali, sonradan gümrük komisyonu olan M. B. Ladıçenski, Kazak halkının örflerini ve sözlü edebiyat ürünlerini toplamaya ilgi göstermiştir. Çokan'ın babası Cengiz, M. B. Ladıçenski'nin isteği doğrultusunda kendi evine ünlü yırcıları, efsanecileri, hikayecileri, şairleri, şarkıcı ve türkücülerini çağırır⁶⁵. Çokan'ın çocukluğu bu ortamda geçer. Evine gelen topografların çalışmalarından etkilenen Çokan, ilk başlarda kalemle, sonra boyalı kalemle, sonradan ise boyayla resim çizmeyi öğrenmiştir. Çizdiği resimler onun düşüncesini geliştirip hayat bakışını zenginleştirmiştir⁶⁶.

Çokan, yedi yaşından itibaren imamdan Arapça öğrenmiştir. Okuduğu okulda Çağatayça eğitim görmesi yanında Arabça ve Farsça öğrenmiş ve doğu şairlerinin şiirlerini ezberlemiştir⁶⁷. Bozkır geleneklerine göre sultan çocuklarının birkaç doğu dilini öğrenmek, yani “*yedi halkın dilini bilmesi*” şart olmuştur. Bundan dolayı Çokan doğu dillerini öğrenmeye ilgi gösterip önce Arapçayı tam anlamıyla öğrenip ardından Uygur yazısını da iyi derecede öğrenmiştir⁶⁸.

Çokan, millî şuuru erken gelişmiş bir çocuk olarak büyümüştür. Onun gelişmesinde babaannesi Ayğanim çok etkili olmuştur. Doğumundan itibaren duygusal ve efendi olan bu çocuğa babaannesi öğretmenlik yapmıştır. Çokan, halkın

---

⁶² Velihanov, *age*, C. 1, s. 14-15.

⁶³ Dina Dulatova, *Çokan-Tarihşi*, Kazakistan, Almatı, 1982, s. 7-8.

⁶⁴ Nazarbek Kanapiyaulı, *Ulu Dala jane Şokan*, Öner, Almatı, 1997, s. 104.

⁶⁵ Satbayeva İndira, *Çokan Valihanov-Filolog*, Gilim yayınevi, Almatı, 1987, s. 25-29.

⁶⁶ Sabit Muhanov, *Şokan Velihanov*, Almatı, 1953, s. 10.

⁶⁷ Samat Öteniyazov, *Çokan Ösken Orta*, Gilim, 1995, Almatı, s. 10-15.

⁶⁸ Azhar Shaldarbekova, *Çokan (Muhammed Hanafıya) Valihanov 19. Asrın Türk Bilgesi*, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, 2013 TDKB, Eskişehir, 2014, s. 313-324.

eski gelenekleri ile örf ve adetlerini yaşatan babaannesini hayatının sonuna kadar unutmadı⁶⁹.

Çokan babaannesinin söylediği hikayelerle ünlü şairlerin şiirlerini merakla dinlerdi. Halk edebiyatına meraklı olan Çokan onun klasik örneklerini yazarak, ilk anne ve babasına okumuştur. “*Erkokşe*” ve “*Kozı Körpeş Bayan sulu*” destanlarını çocukken deftere yazıp sonra öğretmeni N. F. Kostilskii’ye verdi⁷⁰. Doğu halklarının edebiyatlarını okuyan Çokan, köydeyken bile doğu edebiyatından vazgeçemedi.

Çokan’ın eğitime olan düşkünlüğünün sebebi babasının önde gelen Rus entelektüelleriyle iletişimde olmasıdır. Akademisyen A. İ. Şrenk⁷¹, Sibirya Kazaklarının valilik hizmetinde olan S. M. Semenov, V. İ. Şteingel, N. V. Basargin ve Kazan Üniversitesi öğrencileri S. Sotnikov, B. F. Kostileskii, T. Seifullin gibi pek çok insan Cengiz’in köyünde sık sık misafir olmuşlardır⁷².

Bu bilim insanları arasında büyüyen Çokan’ın eğitim ve bilime olan merakı artmıştır. Onun köyünde sadece dini okullar olmuş, bundan dolayı o dönemde sultan çocuklarının bile eğitim alması zordu⁷³.

19. yüzyılın ortasından itibaren Rusya’nın Türkistan bölgesinde sömürge sistemini güçlendirmesi ile eski feodal sistem dağılmaya başlamıştır. Bu durumda otoriteyi elden çıkarmamak için Rus medeniyetini öğrenmek gerektiğini anlamaya başlayan Kazak zenginleri kendi çocuklarını Rus okullarına, liselerine ve yüksek öğrenim kurumlarına vermeye başlamıştır. Çokan’ın babası ve babaanesi, torununun geleceği için Avrupa eğitimi alması gerektiğini düşünmüştür⁷⁴.

1847 yılı sonbaharında Cengiz, Rus dostlarının yardımıyla Çokan’ın Sibirya’daki dönemin dereceli okulu Omsk şehrinde açılan askerî akademiye kaydını yaptırmıştır. Bu askeri okul iki gruba ayrılmıştır. Bunların birincisi, “*birlik*” olarak adlandırılmışsa, ikincisi “*bölük*” olarak adlandırılmıştır. Birlik grubunda durumu iyi

---

⁶⁹ İvan Zabelin, *Çokana Valihanov*, Moskova, 1956, s. 52.

⁷⁰ Dgurep Yoraslav, *Russkoe Okrujenie Çokana Velihanova*, Ludi, Sobitie, Faktı, *Vaprosı istorii*, S. 6, 2002, s. 20.

⁷¹ Şrenk Aleksandır İvanoviç (1816-1876), Rus bilim insanı, botanik, akademisyen, Merkezi Kazakistan ve Jetisu’yu araştıran bilim insanıdır. A. İ. Şrenk’in Kazakistan hakkında çalışmaları Almanca yazılmış olup, hepsi yayınlanmamıştır. Onun çalışmaları Sankt-Petersburg arşivinde korunmaktadır.

⁷² Abuyev Kadirjan, *Kazakistan Tarihinin Aktandak Betterinen*, Kazakistan Yayınevi, Almatı, 1994, s. 22-23.

⁷³ Nadiya Sabitova, *Mektebi i medrese u kazahov*, Kazak SSR, Alma-ata, 1950, s. 25.

⁷⁴ Galimcan Adilcanov, *Kazak Kimliğinin Bir Unsuru Olarak İslamiyet ve Çokan Velihanov*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 63

olan aile çocukları okumuşsa, bölük grubunda sıradan Rus ve Kazak çocukları eğitim görmüştür. Yetenekli askeri insanlarla ve bilim insanları bu akademiden mezun olmuştur⁷⁵.

Omsk Askerî Akademisi, rota ve eskadron olmak üzere iki bölüme ayrılıyordu. Genelde rotaya zenginlerin ve subayların çocukları kabul edilirdi. Eskadron bölümünde ise Kazak⁷⁶ ve buratanaların⁷⁷ çocukları okumuştur. Böylelikle Cengiz sultanın çocuğu eskadrona kabul edildi. Tam bu dönemde bozkırın zengin çocuğu Çokan, halkla yakından temas kurma, halkın kaygısına ortak olma fırsatı bulmuştur⁷⁸.

Omsk Askerî Akademisi, iki yılı hazırlık, 5 yılı temel, bir yılı özel olmak üzere toplamda sekiz yıllık bir okuldur. Bu okulda askerî derslerle birlikte felsefe, Rus tarihi ve dünya tarihi, Rus ve Batı Avrupa edebiyatları, coğrafya, fizik, matematik, çizim dersi, Avrupa ve doğu dillerinden dersler verilmiştir⁷⁹.

Çokan, bu okula geldiğinde Rusçayı bilmiyordu, ama az vakitte kendi gayretiyle bu zorlukları aşabilmiştir. Çok iyi okuyan Çokan kendi arkadaşlarını geçerek öğretmenlerinin gözüne girmiştir. Çokan, genel olarak tarih ve doğu felsefesine pek meraklıydı. Öğrencilerin arasından yalnız Çokan'a kütüphaneyi kullanmasına izni verilmiştir⁸⁰. Çünkü, öğretmenleri de Çokan'ın bilim almaya olan gayretini fark etmişlerdi ve takdir etmişlerdir.

Askerî okulda okuduğu yıllarda Rusçanın yanı sıra Almanca ve Fransızca'yı da öğrendi, bununla birlikte önceden öğrenmiş olduğu Arabçayı da ilerletme imkanı bulmuştur. Omsk'ta okuduğu dönemlerde Çokan dönemin önemli siyasî meselelerinin yazıldığı dergiyle tanıştı, dergi adı "*Sovremennik*" idi⁸¹.

Çokan, ikinci sınıftan itibaren öğretmenleri ve arkadaşlarıyla ilişkileri geliştirmiştir. Çokan'a okulun öğretmeni N. F. Kostileskii'nin çok yardımı

---

⁷⁵ Leyla Derviş, Khalida Devrisheva, 19. yy. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri, *SUTAD*, Güz, 2016, S. 40, s. 127-133.

⁷⁶ Rus Kazakları.

⁷⁷ Buratana, başka bir millete tabi olan halk.

⁷⁸ Aristanbek Atışev, *Çokan Velihanov'tun sosyolojikalık jene memlekettik-pravalık közkarastarı*, Gilim, Almatı. 1974, s. 24-26

⁷⁹ Alpisbayeva K, *Çokan Valihanov-Folkloranushi*, Gilim, Almatı, 2001, s. 9-12.

⁸⁰ Oraz Segizbaev, *Kazakskaya Filofofiya XV nacalo XX vv*, Kazakistan Yayınevi, Almatı, 1996, s. 17.

⁸¹ *Sovremennik*: 1836-1866 yıllarında A. S. Puşkin yönetmenliğiyle, Sankt-Petersburg şehrinde, yılında 4 kere yayınlanan Rus dergisidir.

dokunmuştur. Çokan'ın bozkır hayatı ve geleneklerini iyi bilmesi N. F. Kostilskii'nin ilgisini çekti⁸².

Çokan, tatil günleri sırayla okul öğretmenlerinin evinde, sonradan Omsk şehrindeki entellektüellerin evinde, özellikle de eğitilmiş insanlardan birisi K. K. Gutkovskii'in evinde misafir olmuştur. K. K. Gutkovskiiler'in evine meşhur insanlar, önemli edebiyatçılar, seyyahlar, sürgün edilen Petrovçiler ve askerî insanlar misafirlğe kabul edilirdi⁸³. G. N. Potanin, “*Şehrin meşhür, saygılı ve eğitilmiş aileleriyle tanışması Çokan için önemliydi.*”⁸⁴ der.

Çokan, ezilmiş halkın vekili olarak, kendi halkının bilim ve eğitime ihtiyacı olduğunu biliyordu. Halk için hizmet etmeyi kendisi için farz olarak görmüştür.

1853 yılında Çokan Omsk Askerî okulundan başarılı öğrenci olarak mezun olmuştur. Resmi olarak Sibiry Kazak ordusunun 6.Süvari Alayı'na subay olarak tayin edilmiştir⁸⁵. Çokan, Batı Sibiry Bölümünde çalıştırıldı, aradan bir yıl geçtikten sonra Batı Sibiry ve Kazakistan'ın kuzey doğu bölgelerini yöneten General Gasfort'un yardımcısı olarak çalıştı⁸⁶. General Gasfort'un Merkezi Kazakistan, Semireçi ve Tarbağatay bölgelerine düzenlenen keşif seferine de katılmıştır. Bu seferinde Çokan Kazak halkının tarih, efsane ve şiirlerinin örneklerini derlemiştir. Onun çalışmalarına General Gasfort da saygı duymuştur. Çokan, bu seferinden Omsk'a döndükten sonra topladığı kaynakları değerlendirerek, Kazakların toprak işleme becerileri, onların kabile ve aile ilişkileri, eski dinî inançları hakkında makaleler yazmıştır. Keşif seferinden döndükten sonra General Gasfort, Velihanov'u başarılı çalışmalarından dolayı ödüllendirmiş ve onu teğmen unvanına yükseltmiştir⁸⁷.

Çokan Omsk'a döndükten sonra topladığı malumatlardan yola çıkarak Kazakların yer meselesi, boy, nikah ilişkileri ve eski dinleri hakkında yazılar yazmaya başlamıştır.

1854-1857 yıllar arasında Çokan, Büyük jüz Kazaklar, Kırgızlar, Sarıbağış ve Soltu kabilesini Rusya'yla barış yoluyla birleştirme meselesi ile ilgilenmiştir. Bununla

---

⁸² Şamşiyabanu Satbayeva, *Çokan Velihanov i Russkaya Literatura*, Almatı, Jalın, 1987, s. 180.

⁸³ Dgurep, *agm*, s. 68

⁸⁴ Jangaliev U, G. N. Potanin-Çokantanudın Negizin Saluvşı, *Çokan Velihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı*, Semey, 2010, s. 24-29.

⁸⁵ Shaldarbekova, *agm*, s. 313-324.

⁸⁶ Darhan Kıdyraliyev, *Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 61.

⁸⁷ Mantayev, *agt*, s. 19.

yanında Kazaklar ve Kırgızların coğrafya, tarih, örf ve adetlerle sözlü edebiyatını araştırmaya başlamıştır⁸⁸.

1856 yılında Çokan Velihanov M. M. Homentovskii'nin⁸⁹ organize ettiği büyük keşif grubuna katıldı. Keşif grubunun maksadı Kırgız halkı ile tanışmak ve Istık-göl bölgesinin haritasını çıkarmaktı. Kırgızistan bölgesine gitmek Çokan için iyi oldu. Onun denemeleri, çizdiği resimleri, topladığı koleksiyonları, şimdiki Kırgız halkına miras kaldı. Çokan Velihanov için sadece Kazak değil Kırgız halkının da tarihinin temel taşı koyanların birisi diyebiliriz⁹⁰.

Çokan Velihanov, Kırgız bozkırlarına araştırma seferi esnasında yazdığı günlüğünün 26 Mayıs tarihli bölümünde “Manas” destanın keşfettiğini ve bir bölümünü derlediğini yazmıştır. 1860 yılında Petersburg’de kaleme alınan “*Çongar Denemeleri*” başlıklı çalışmasında “*Köketay hanın yemeği, Kırgız destanın bir bölümü tarafımda kaydedilip yayınlanmıştır*”⁹¹ diye ifade bırakmıştır. Çokan Velihanov’tur Kırgızların “Manas” destanı hakkında: “*Manas-bir halkın destanı, bozkır “İllyadası” da diyebiliriz*” demiştir.

Kazak tarihçisi Alkey Marğulan, Çokan Velihanov’un “Manas” destanını ilk dünyaya tanıtan kişi olduğunu belirtir.

“*Manas destanını ilk kayda geçiren ve onu dünyaya tanıtan Çokan, ondan sonra hayatını Türk Halklarının edebiyatına adayan, V. Radloff’tur. “Manas” destanını araştıranlar yıllardır bu iki araştırmacının çalışmalarını kullandılar, hala da kullanacaklar*”⁹².

1856 yılı yaz ve sonbahar aylarında Tanrı Dağ’ın kuzey bölgesini Rus Coğrafya Vakfından P. P. Semenov araştırmaya başlamıştır. P. P. Semenov ile tanışmak Çokan Velihanov için gurur vericiydi. P. P. Semenov Çokan ile yakından tanıştıktan sonra, onun yeteneğini, eğitime olan merakını görüp genç arkadaşının Petersburg’taki üniversiteye girmesine yardımcı olmaya çalıştı. Onunla birlikte Çokan’ın Orta Asya ve Batı Çin’e sefer etme isteğine de yardımcı olmak istedi. Çokan’ı Rusya’nın o

⁸⁸ Kadisha Ospanova , Ulu Dalanın Songı Hanzadası, *Jas Kazak*, 2009, S. 25, s. 6.

⁸⁹ Mihail Mihailovic Homentovskii - albay, Çokan Velihanov’un katıldığı Issıkgöl ve Güngey Aladağ keşif seferinin yöneticisidir. Çokan’ın dostlarından biridir.

⁹⁰ Süleymenov R, Moisev V., *Çokan Velihanov Vostokoved*, Nauka, Almatı, 1985, s. 98.

⁹¹ Adilet Akmataliyev, *Kırgız Adabiyatının Tarihi: “Manas” Jana Manasşılar*, C. 2, Şam yayınevi, Bişkek, 2004, s. 497-500.

⁹² Alkey Marğulan, Shoqan zhazyp algan «Manas» zhyry, *QazSSR Gylym Akademiiasynyn Khabarshysy*, S. 8, 1965, s. 10-29.

zamandaki Rus Coğrafya Vakfının üyesi olmasına da P. P. Semenov Tyan Şanskiy'in vesile olmuştur⁹³.

Çokan, bir taraftan Kırgızların arasındaki boy tartışmasını çözmeye çalışıp, diğer taraftan onların tarihi ve o dönemdeki durumun araştırırken Petersburg'ta onun çalışmalarının Rusya ile Çin İmparatorluğu arasındaki ticarî ve siyasî problemleri çözmeye, yani Rusya ve Çin arasındaki ticarî ve ekonomik ilişkileri düzene sokabileceği konuşuluyordu. Çokan Velihanov, kısa zamanda Çin'in Kulja şehrine gönderildi. Çokan, Kulja şehrinde bir kaç gün kalarak Çin ile Rusya arasındaki ticari ve dostluk ilişkilerini düzene soktu. A. K. Geins'in söylediğine göre Velihanov'un Kulja'ya gitmesi Tarbağatay ikili anlaşmasının gerçekleşmesi ile Kulja ve Şauşek elçiliğinin açılmasına neden oldu⁹⁴.

1856-1857 yılları arası, Çokan Velihanov'un eğitim hayatında değişim yılları olmuştur. Çokan orijinal nüshalar ve edebiyatları araştırmakla beraber, artık kendisi de yazmaya başlamıştır. 10 Mart 1857'de Haftalık yayınlanan "Russkii İnvaid"⁹⁵. gazetesinde onun ilk makalesi "Omsk'den mektub" başlığıyla yayımlandı

Genç Çokan'ın coğrafi, tarihi ve bilimsel yazıları P. P. Semenov Tyan Şanskii aracılığıyla Petersburg bilim alemine duyuruldu. 27 Şubat 1857 yılında Çokan Velihanov, Rus Coğrafya Vakfının resmi üyesi olarak kabul edilmiştir⁹⁶.

1858-1859 yıllar arasında Çokan Velihanov Kaşkar'a gönderildi⁹⁷. Marko Polo'dan sonra ilk Kaşkar'a seyahat eden ilk seyyah olarak Çokan, değeri yüksek tarihi ve etnografik malumatlarla el yazması eserler getirmiştir. Çokan, Muhammed Haydar Dulatiy'in "Tarihî Raşidi", "Doğu Türkistan'daki kojalar ailesinin tarihi", Karahanlı ailesinin temelini kuran "Satuk Buğra han sultanın hayatı" gibi eserleri buldu. Sefer sonucu olarak "Altışar ya da Çin Bölgesi Han Lu'yun altı şehri hakkında" çalışmasını yazdı⁹⁸. Bu çalışmasında Çokan, Doğu Türkistan'ı Çin hükümetinin sömürgesi altındaki Müslüman Türk halkları Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Dunganları ilk yazanlardandı. Küçük Buharanın altı şehri Jarkent, Hoton,

⁹³ Segizbaev, *age*, s. 33.

⁹⁴ Çokan Valihanov, *Tandamalı*, Jazar Yayınevi, Almatı, 1985, s. 49.

⁹⁵ Russkii İnvaid: askeri gazete, 1813-1917 yıllar arasında Sankt-Petersburg şehrinde yayınlanmıştır, 1992 yılından günümüze kadar Moskova şehrinde yayınlanmıştır.

⁹⁶ Baltabay Abdigazi, *Kazak Edebiyatı Ensiklopediyalık Anıktama*, Medeni Mura, Aruna yayınevi Almatı, 2010, s. 523.

⁹⁷ Samat Öteniyazov, *Şokanın Qaşqar Saparındağı Serikteri*, Madeni Mura, Almatı, 1994, s. 6.

⁹⁸ Ercan Yusupov, *Podvig Çokana Valihanova Otkritiye Kaçkarii*, Kosta, Sankt-Petersburg, 2009, s. 20-25.

Kaşkar, Aksu, Janısar, Turfan birbirinden bağımsızdı⁹⁹. Katı bir yönetim olduğu için Kaşkar'ın kapısı Avrupalı araştırmacılara kapalıydı. Kaşkar'a Çokan'dan bir sene önce giden meşhur Adolf Şlaginveit, Velihan Töre'nin emriyle oradan ayrılmıştı¹⁰⁰.

Tacir olarak Kaşkar'a giren Çokan, buranın her tarafını araştırıp, siyaset ve ekonomisini gözden geçirerek eski dönemlerden beri mekan eden Avtohtonlar'ın tarihi ve etnofrafisi hakkında zengin malumat toplamıştır¹⁰¹.

Kaşkar seferi Velihanov'un sağlığını fazlasıyla olumsuz etkiledi. Aylarca hastalandı. Petersburg'dakiler ise Çokan'ı ve onun seferinin sonucunu sabırsızca bekliyorlardı. Velihanov seferinin en önemli sonucu "Altışahar'ın ya da Çin Man Lu bölgesinin doğusundaki altı şehri hakkında" yapılan çalışması idi. Bu, Doğu Türkistan halklarının tarihi, coğrafyası, sosyal durumu hakkında tüm malumatı veren ilk çalışmalarından biriydi¹⁰².

Bu çalışması için Çokan ödüllendirildi. P. P. Semenov Tyan Şanskii, E. G. Kovalevskii ve Dışişler Bakanı A. M. Gorcakov'ın desteğiyle Çokan Velihanov bilimsel çalışmalarını yapması için Petersburg'ta bırakılmıştır.

Çokan Velihanov Petersburg'da pek çok hizmette çalışmıştır. O bir kaç yerde büyük ştabın askerî ilmî komitesi ile üniversitenin Asya ile coğrafya bölümünde çalışmıştır. Büyük Ştabın İlmî Komitesinin emriyle Orta Asya ve Doğu Türkistan haritalarını çizdi. Çokan'ın yardımıyla Balkaş nehri ve Aladağ kayalarının arasındaki alanların haritası, Kulja şehrinin planı, Çin İmparatorluğu Batı bölgesinin haritası çizilerek İli dışında ülkenin batı bölümünün keşfi yapıldı¹⁰³.

Çokan Ruslar'ın Doğu bilimleri araştırmacıları ve bilim insanlarıyla, özellikle Rus Coğrafya Vakfının editörü Proffessor A. N. Beketov ile Asya Bölümünden E. P. Kovalevskii, F. G. Osten Sohen, Petersburg Üniversitesi Proffesörü, Kulja'daki üfürükçü İ. İ. Zaharov'la tanıştı. Doğu Asya bölümü yanında bilimsel araştırmalar okulunda Zaharovla birlikte çalışıp orda Orta Asya'ya gidecek olanlara Türkçe dersler vermiştir.

---

⁹⁹ Kan, Şayahmetov, *age*, s. 147-148.

¹⁰⁰ Velihanov, *age*, s. 85.

¹⁰¹ Alkey Marğulan, Şokan-Orta Aziya Halıktarının Tarihini Zertteushi, *Kazakistan Kommunisti Gazeti*, 1991, S. 9, s. 3-23.

¹⁰² Velihanov, *age*, 1985, s. 61.

¹⁰³ Velihanov, *age*, 1985, s. 81.

1861 yılında Çokan ağır bir şekilde hastalanıp, Petersburg'dan memleketine döndü. Döndüğü zaman geride bıraktığı yarım asırlık zamanın üzücü görüntüsüne, sömürücülerin güçlü girişimleri ve zengin Kazak sultanlarının yasadışı yaptıklarına, iki taraftan bir anda ezilen halkın perişan haline şahit oldu. Çokan, Kazak halkının durumuna dayanamayıp hükümet vekillerine ve zengin Kazaklar arasından çıkan hainlere karşı baş kaldırdı¹⁰⁴.

1864 yılı Çokan Velihanov M. G. Çernyaev'in askeri seferine çağırılıp, Evliya Ata kalesini almak için yapılan savaşa katılmıştır. Çokan Kazakistan'ın güney bölgesi ve Orta Asya'nı Rusya'ya bağlanma sürecinin savaşız, sakin bir şekilde olacağını düşündü. M. G. Çernyaev ile yerel halkın arzularını gerçekleştireceği konusunda anlaşma yapmışlardı. Ama Çernyaev yerli halka çok kötü davrandığı için, Çokan uzatmadan Çernyaevin hareketlerine karşı bir grup askerle Verniy kalesine döndü¹⁰⁵. Çokan'ın bu hareketinden sonra ünvanı düşürüldü ve sonra Çokan Verniy'dan ayrıldı. Alban boyunun sultanı Tezek'in köyüne gidip, orda Tezek sultanın kız kardeşi Aysarı'yla evlenmiştir¹⁰⁶.

Akçiğer hastalığından Çokan'ın durumu ağırlaşır, 1865 yılı Nisan ayında Altın Emel sırtındaki Köşen göleti Tezek sultanın köyünde vefat etmiştir¹⁰⁷.

Çokan'ın ölümünü babası Cengiz'e duyurmak için Atığay, Qaravıl, Kerey ve Uvak boylarının önde gelenleri yola çıkarlar. Ölüm haberini, Uvak'tan Dayrabay isimli kopuzcu hüznü bir besteye yapar.

Acı haber verildikten sonra Orınbay şair ağıt söyler. Bu ağıtı Sırımbet'te yaşayan Moldahmet Ercanulı'nın söylediklerini Älkey Marğulan kaydederek "Kazak Ädebiyatı" gazetesinin 16 Kasım 1981 yılındaki sayısında yayınlatır.

*Vay, Şingıs, Zeynep Hanım kaldır başını
Hangi Kazak bilgesi seni geçebildi.
Sessiz sakin yedi boyun temsilcisi karşıdayız
Zar edip, eşiğine dökerek göz yaşımızı.
Tarihte nice insanlar gördük
Eğlenceli, ne devranlar sürdük.
Bu yaşımıza gelinceye kadar
Şokan gibi delikanlı görmedik.
Hey gidi, gencecik Şokan gitti bugün*

¹⁰⁴ Ramazan Süleymenov , *Çokan Valihanov-Vostokoved*, Almatı, Nauka, 1985, s. 112.

¹⁰⁵ Aliya Beysenova, *İssledovaniye Prirodı Kazakhstana*, Kazakistan yayınevi, Almatı, 1979, s. 35-45.

¹⁰⁶ Velihanov, *age*, C. 5, s. 6.

¹⁰⁷ <http://e-history.kz/kz/publications/view/367>

*Hüzne boğup yurdunu gitti bugün.
Merhametli aydınlık yüzünü hafızamızda bırakıp
Dünyadan çare bulamayıp, gitti bugün.
Alın yazın böyleyse ne yaparsın?
Yaratanın emrine nasıl baş eğmezsin.
Hey gidi yiğit, kız kuşu gibi olan halkı için
Nasıl ölümüne üzülmeyizsin?¹⁰⁸*

General K. P. Kaufman'ın söylediğine göre mimar P. Zenkov'ın yardımıyla Çokan Velihanov'un bilim için yaptığı çalışmalarını ifade eden, mezarına Kazakça ve Rusça yazılan bir mermer taş yerleştirirler. Mermer taşa, "*Buraya 1865 yılında vefat eden Çokan Çengizoğlu Velihanov yerlenmiştir. Türkistan generali Kaufman isteğiyle Velihanov'un bilim dünyasına verdiği emeği için bu hatıra taşını 1881 yılında General Kolpakovski koydurtmuştur*"¹⁰⁹ ibareleri yazılmıştır.

Çokan Velihanov'un mezarı Altınemel geçidine gelmeden, 18 km içerideki Çokan adındaki köydedir. Merkezdeki Şanhanay köyünde ise Çokan Velihanov adında müze vardır. Bu müzede Moskova, Sankt Petersburg, Omsk, Almatı ve Bişkek müzeleri ve arşivlerinden alınan malumatlar yerleştirilmiştir. Müzenin dekorasyonu Kazakların çadır evini anımsatır. Köyün merkezinde de 1979 yılında Moskova bölgesi, Mitişinsk şehrinde yapılmış olan, ağırlığı 10 tona, 5,5 metre bronzdan yapılmış Çokan Velihanov'un anıtı yerleştirilmiştir¹¹⁰.

I. 2. Çokan Velihanov'un Çalışmaları Hakkında

Çokan Velihanov, Kazak halkının tarih, edebiyat ve folklorunu araştıran ilk Kazak bilim insanlarından biri olarak bilinir. Çokan, üç jüzü bir araya getiren Abılay hanın şöberesidir¹¹¹. Onun mensubu olduğu boyun asıl hususiyeti Türk halklarının kaybolmadan devam eden örf-adetlerinin, geleneklerinin yaşatılmasıdır. Çokan bozkırların sesi ve Türk halkının kahramanlık destanlarını dinleyerek büyümüştür. Dedelerin vasiyetlerini, halkın dilini koruyan ve yaşatan folklor ilgisi çekmiştir. 19.

¹⁰⁸ Koç, *agm*, s. 373.

¹⁰⁹ Abdigazi, *age*, s. 524.

¹¹⁰ Kojabekova Z, Nalibayev K. , Şokan. Altınemel. Japandağı kabir, *Ontustik Kazakistan Gazetesi*, S. 208, Çimkent, 2015, s. 7

¹¹¹ Şöbere: torunun çocuğudur.

yüzyılın ortasında Orta Asya ve Kazakistan halklarının önceki ve sonraki durumunu Çokan kadar tanıyan bilim insanı az olmuştur¹¹².

1904 yılında Nikolay İvanoviç Veselovskii¹¹³ Çokan Velihanov'un çalışmalarını toplayıp ilk defa bir ciltli kitap olarak yayınlarak Kazak edebiyatına büyük katkıda bulunmuştur. Kitabın ön sözünde “Çokan Velihanov doğu bilimleri araştırmalarına büyük katkıda bulunmuştur. O, kayan yıldız gibi parladı ve söndü. Rus doğu bilimleri araştırmacıları Çokan'dan büyük işler çıkacağını umud etmişlerdi”¹¹⁴ cümlelerini yazmıştır.

Çokan Velihanov çalışmaların geniş çapta derleyip, toplayıp yayınlamak Sovyet dönemi yıllarında olmuştur. Kazakistan Çokantunuşları¹¹⁵ Omsk, Tomsk, Takşent, Moskova ve Sankt-Petersburg arşivlerinden Çokan'ın çalışmaların araştırıp, toplayıp, çalışmaların listesi yapılmıştır. Onun sonucunda 1958 yılında “Tandamalı Eserleri (Seçme eserler)” kitabı yayınlamıştır. Bu kitapta 1856 yılındaki Kaçkar ve Kulja seferleri hakkındaki çalışmaları alınmıştır.

Çokan Velihanov'un el yazılarının toplanıp, derlenmesinde Kazak Sovyet Akademisinin çalışanı Alkey Marğulan'ın¹¹⁶ çok büyük katkısı olmuştur. 1961-1972 yıllar arasında Alkey Marğulan sayesinde Çokan Velihanov'un eserleri beş ciltlik bir takım olarak yayınlanmıştır. Beş ciltlik bu kitabın ikinci baskısı Çokan Velihanov'un doğumunun 150. yıldönümüne, 1984-1985 yıllarda yapıldı¹¹⁷.

Kasım 2010'da Çokan Velihanov'un 175. doğum yıldönümü kutlanmıştır. Bu esnada Çokan'ın beş ciltlik kitabı ilk defa Kazakça yayınlanmıştır.

Çokan Velihanov çalışmaları Orta Asya ve Kazak halkının sözlü edebiyatı, tarihi ve coğrafyası hakkındadır. Çokan çalışmalarında Kazaklardan Kırgız, Kırgızlardan da Kara Kırgızlar olarak bahsetmiştir. Bunun nedeni de Ruslar Kırgızla Kazağı ayırabilmek için Kazaklara Kırgız, Kırgızlara da Kara Kırgızlar ya da dağlılar

---

¹¹² Tileuhan Jumahanov, Bakıt Jumatayev, *Kazak Handığı, Kazakistan Balalar Ensiklopediyası, C.2*, Almatı, Aruna yayınevi, 2006, s. 219.

¹¹³ Nikolay İvanoviç Veselovskii (1848-1918) - Orta Asya ve Kazakistan tarihin, etnografisin, medeniyetin araştıran bilim insanıdır.

¹¹⁴ Kononov Aleksandr Nikolaeviç, *İstoriya İzuçeniya Turskih Yazıkov v Rossii*, Nauka, Leningrad, 1982, s. 12.

¹¹⁵ Çokantunuş-Çokan Velihanov çalışmaların araştıran bilim insanları.

¹¹⁶ Alkey Hakanoğlu Marğulan (1904-1985)-edebiyatçı, doğu bilimler araştırmacısı, Milli arheoloji okulunun temel atınlardandır. Çokan Velihanov çalışmaların araştıran bilim insanıdır.

¹¹⁷ Çokan Velihanov, *Köp Tomdik Şiğarmalar Jinağı, 6 Cilt, 2 Baskı*, Tolağay Grup Yayınevi, 2010, Almatı, C. 1, s. 7.

demişlerdir. Roy bu durumu “1925 yılında yerel kullanıma uygun hale getirilmesi için “Kırgızlar” adı Kazak, “Kara Kırgızlar” ise Kırgız olarak değiştirilmiştir”¹¹⁸ diye belirtir. Bundan dolayı Çokan Velihanov’un çalışmalarında Kırgız, Kırgız-Kaysak olarak yazılmıştır. Çokan Velihanov’un çalışmalarını araştıran bilim insanları da bunu düzeltmek amacıyla Kırgız yerine Kazak adını kullanmışlardır.

I.2.1. Kırgız (Kazak) Şeceresi¹¹⁹

Çokan Velihanov Orta Asya ve Kazak halkının tarihine çok değer vermiştir. 1856 yılından itibaren araştırma yapmaya, keşif seferlerine çıkarak araştırmalarını yazmaya başlamıştır.

Çokan Velihanov’un “*Kırgız (Kazak) Şeceresi*” çalışması 1856-1857 senelerinde yazılmıştır. P. P. Tyan-Şanski Rus Coğrafya Vakfı’nın 1857 yılındaki toplantısında, Velihanov’u vakfa üye olarak kabul ederken, onun çalışmalarından biri olan “*Kırgız (Kazak) Şeceresi*” çalışmasından bahs eder¹²⁰.

Çokan Velihanov’un bu çalışması “Köp Tomdik Şığarmalar Jinağı” 6 Ciltlik kitabında “Kırgız (Kazak) Şeceresi” olarak yazılmaktadır, ama 2006 yılında yayınlanan “*Altışaarğa Sapar*”¹²¹ kitabında ise sadece “Kazak Şeceresi” olarak yazılmaktadır. Bu çalışma, Kazak halkının boylara bölünmesi ve boylar içerisindeki kabileler hakkında yazılmış olup Kazak halkının töre, boy başı, şecere başı ile onların etnik ve medeni hayatı hakkında bilgi verir. “*Üç Jüz*” içeriğindeki boyların yerleşim yeri ve sosyal yaşamı hakkında yazılan “*Kırgız (Kazak) Şeceresi*” çalışmasında Nayman, Konırat, Uysin, Alşın, Arğın kabilelerinin eskiden boy değil bir halk olduğunu, bu kabilelerin sonradan savaş ve siyasi durumlara göre birbirleriyle birleşip bir boy veya kabile halini aldığını yazmıştır.

Bu çalışmada “*Kazakların boylara bölünmesi eskiden gelen bir gelenektir*”, diye belirtilir. Çokan, Kazak isminin altında Kanlı, Kıpşak, Manışkılı, Kereyitler, Üysinler, Jalayır, Nayman, Kereyler ve Konuratların olduğunu bildirir. Kanlı, Kıpşak kabilelerini doğu tarihçileri adı efsane olan Oğuz dönemiyle bağdaştırmışlardır.

¹¹⁸ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi* (çev. Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 112.

¹¹⁹ Velihanov, *age*, C. 2, s. 163-180.

¹²⁰ Velihanov, *age*, C. 2, s. 410-411.

¹²¹ Çokan Velihanov, *Altışaarğa Sapar*, Atamura, Almatı, 2006, s. 29-47.

Ebulgazi Hanın seçeresinde Kanlı kabilesinin Moğol işgalına kadar Issıkgöl sahillerinden Şu, Talas nehirlerine kadar uzanan bozkırlarda yaşadığını, Kıpşakların ise 400 yıl boyunca İdil, Jayık ve Don nehirleri boyunca yaşadığını, o yerlerin Deşti Kıpçak (Kıpçak Bozkırları) adıyla anıldığını ve bunu gururla yazdığını ifade eder¹²².

I.2.2. Kırgızlar Hakkında Yazılar¹²³

Kırgızlar hakkındaki bu çalışması yazarın kendi el yazısıyla yazılmıştır, maalesef sonlandırılmamıştır. Bu çalışması Sovyet Bilimler Akademisinin arşivinde korunmaktadır. Çalışmada Kırgız halkının tarihi, tarihi efsaneler, yerleşimi, ekonomi ve sosyal yaşamı, dili, edebiyatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu çalışma elle yazılmış olup, Çokan tarafından pek çok düzeltmeler yapılmıştır.

“Kırgızlar hakkında” çalışması 1856 yılı Mayıs-Haziran aylarından başlamıştır. Çalışmaya başlamadan önce yabancı bilim insanları ve tarihçilerinin, doğu bilimleri araştırmacılarının çalışmalarıyla tanışmıştır¹²⁴.

Çokan'ın kendi el yazısıyla yazılan bu çalışmanın başlığı konulmamıştır. Çalışmanın adı yayınlanmaya hazırlanma sürecinde verilmiştir. Çalışma birkaç bölüme ayrılmış: Kırgızların coğrafyası, sınırları, hayvancılık, yaşam tarzı, giyimi, yemekleri hakkında malumatlarla birlikte Issıkgölün ortaya çıkışı hakkında bir efsane de yazılmıştır. Bununla birlikte, bu çalışmasında Asan Kaygı¹²⁵ hakkında malumat vermiştir. Onun göçmen bir Kazak olduğunu, ismi “Manas” destanında yazıldığını ve mezarının Issıkgöl etraflarında olduğunu yazmıştır.

I.2.3. Kırgızlarda Şamanizm İzleri¹²⁶

N. İ. Vasevski, Çokan'ın bu çalışmasını yayınlamadan önce kalemle deftere yazıp, düzeltmeler yapmıştır. Orjinalı Semenov Tyan Şanski arşivindedir ama Vasevski bulamamıştır. Velihanov'un çalışmalarını yayınlarken Vasevski

---

¹²² Çokan Velihanov, *age*, 2006, s. 30.

¹²³ Velihanov, *age*, C. 2, s. 8-96.

¹²⁴ Velihanov, *age*, C. 2, s. 393.

¹²⁵ Asan Kaygı: 14.yüzyılın sonlarında yaşamış yarı ve ozan. Halkının geleceği hakkında çok düşünüp kaygıdığı için Asan Kaygı ismin almıştır.

¹²⁶ Velihanov, *age*, C. 4, s. 52-70.

Coğrafya Vakfının sekreteri Dostoevski'den defteri bulması için yardım istemiştir: “*Velihanov çalışmaları yayınlanmaya hazırlanıp bitmek üzeredir, ama bir çalışmasını bulamadım. Onların orijinal nüshasını Petr Petroviç Semenov'dan istemiştin ama bulamadığını söyledi. Sizden Velihanov'un iki el yazısını Petr Petroviçten almaya yardım etmenizi rica ederim*”¹²⁷ diye mektup yazmıştır.

El yazısının tarihi yazılmamıştır. Günlüğüne göre, Velihanov köydeyken 1862-1863 yıllarında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Bazı araştırmacılar Kırgızların Müslüman olduğunu ama Şamanizm inançlarına da sadık olduğunu yazmıştır. Şamanizm, Türlü halklarının inançları ve bu inanca bağlı bir kavramdır. Şamanizm inançlarına göre aya, güneşe, taşlara tapmak ve onların gücüne inanmak Kırgız halkında da olmuştur.

Bu çalışma; Ölen Kişilerin Ruhları Hakkında, Tehlikeli Hastalıklar Hakkında, Kurbanlığa Çalınan Hayvan Hakkında, Uzay Hakkında gibi bölümlere ayrılmıştır.

I.2.4. Adolf Şlagintveyt'in Ölümüne Sebep Olan Nedenler Hakkında¹²⁸

Velihanov'un bu çalışması ilk defa 1861 yılında “Rus Coğrafya Vakfının Yazılarında” yayınlandı¹²⁹.

Çokan Velihanov, bu çalışmasını Kaçkar'a sefere giden Adolf Şlagintveyt hakkında yazmıştır. Adolf Şlagintveyt Kaçkar'a gittiği dönemde orayı Velihan Töre yönetiyordu. Velihan Töre çok sert ve acımasız biridir. O Kaçkar'a kimsenin gelmesini istemiyormuş. Adolf'un turist olduğunu anladığı anda kılıcıyla kafasını kesmiştir.

I.2.5. Abılay¹³⁰

Çokan Velihanov sultan ailesinden olup Kazak hanı Abılay'ın şöberesidir. Bundan dolayı Çokan, Abılay han dönemine pek ilgi göstermiş ve araştırmıştır. Bu çalışması tarihi belirtilmemiş çalışmalar sırasındadır. Çalışmaya göre, Abılay Rus vakayinamelerinde Sibiryta sultanı olarak geçmekteymiş. Abılay 18. yüzyılda yaşamış,

¹²⁷ Velihanov, *age*, C. 4, s. 433.

¹²⁸ Velihanov, *age*, C. 4, s. 43- 47.

¹²⁹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 430.

¹³⁰ Velihanov, *age*, C. 4. s. 119-124.

Orta Kırgız-Kaysak Ordası'nın hanıdır. 1739 yılında Rusya'ya tabi olacağına yemin vermiştir.

Çokan'ın tespitlerine göre, Abılay'ın köyü Ruslar tarafından işgal olunur ve ailesi orada öldürülür. Babasının hizmetçisi Abılay'ın hayatın korumak için alıp Kırgız bozkırlarına kaçar. Kırgız bozkırının Congarlar tarafından işgal sırasında Abılay da bu savaşa katılır. Kahramanlığıyla herkesin dikkatini çeker. Böylelikle halk onu han seçer.

Çalışmasında, Abılay'ın Cengiz hanın soyundan olup pek çok yerleri açmasızca işgal ettiği için “Kanişer Abılay (Kan içen Abılay)” adını alan hanın torunu olduğunu tarihi verilerle ispatlayarak yazmıştır. Çokan'ın bu çalışması Abılay'ın nesli olmadığı hakkındaki dedikoduları düzeltmektedir¹³¹.

Çokan'ın bu çalışmasına göre, 18. yüzyılın ilk onuncu yılları : “*Kırgız halkı için zor bir dönem oldu. Congar, İdil Kalmakları, Jaiyk Kazakları ve Başkurtlar Kazak halkına katliam yaparak mallarını alıp Kırgız ailelerini kul olarak götürmüştür*”¹³², diye yazmıştır. Çokan'ın bu açıklaması bile bir çok hakikati göstermektedir. Birincisi, Kırgız-Kaysak halkının o dönemdeki zor durumu dış faktörlere, yani saldırılara bağlı olmuştur. İkincisi, Çarlık Rusyası Kazak hanlıklarını almak amacıyla sömürgecilik siyaseti gütmüş, kendisine bağlı küçük halkları Kazak bozkırlarına kovmuştur.

Çokan, Abılay Han dönemini araştırarak bu dönemin Kazak halkına huzur getirmiştir. Abılay Han, Rusya ve Çin'in tehlikeli olduğunu anlar ve onlarla iyi ilişki kurmaya çalışır.

Abılay Han'ın Congarlarla ilişkisini de gözden kaçırmamıştır. Çokan'ın yazdığına göre Abılay Congarları “zayıflatmak için” onların arasını bozmuş, onları birbirine düşürmüştür. O, bazen bir tarafını desteklemiştir, bazen ise ikinci tarafı desteklemiştir¹³³.

Abılay Han, 18. yüzyılın ortasındaki Congarların siyasi krizinden faydalanarak 1755 yılında Çin'lerin işgalinden sonra Çinlerin elinde kalan Kazak bozkırları tekrar geri almak için hemen işe başlamıştır. Çokan, bu konuda “*Abılay Hanın eli altındaki Büyük jüz kabileleri Talas ile Taşkent'e kadar göç ederek doğuya gitmişler. Çinlileri*

---

¹³¹ Şamşatuli İ, Şokan'ın Tarihi Tanımları Jayında, *Kazakistan Joğarı Mektebi Jurnal*, S. 6. 2000, s. 105.

¹³² Velihanov, *age*, C. 4, s. 120.

¹³³ Velihanov, *age*, C. 3, s. 13.

*Küçük Aladağa kadar kovarak, kendi bozkırlarını tekrar geri almıştır*¹³⁴ cümlelerini yazar..

Congan Hanlığı ile Küçük Buhara'yı Çin İmparatorluğunun işgal etmesi Orta Asya halklarını korkutmuştur. 1756 yılında Abılay Han, Boğdı Hana bağlı olduğunu düşünerek teslim olmuştur. Çinlerden korkmaya başlayan Orta Asya halkları kendi aralarındaki küçük tartışmaları bırakıp, birleşerek bir ordu kurmuştur. Çokan'ın söylediğine göre: *“Abılay, bir taraftan bu orduya katıldı, bir taraftan da Çinlerle de iletişimini kesmedi, tersine onlarla daha da güçlü bir iletişimde olmaya başlamıştır. Abılay kendi çocuklarına Çin ile iyi bir iletişimde olmalarını, ama bununla birlikte Rusya ile de iyi iletişimde olmaları gerektiğini öğretmiştir. Abılay'a göre Çin, Hanlığa tehlikeli değildir, ama Rusya'nın tehlikeli olabileceğini düşünmüştür*¹³⁵.

Çokan'ın yazdıklarına dayanarak, Abılay döneminde Kazakların hala sömürgeciliğe maruz kalmamış bağımsız ve özgür bir halk olduğunu görebiliyoruz. Kırgız-Kaysaklarda Abılay hakkında pek çok destan varmış, “Şandı Jorık”, “Korjin Kakpay” gibi. Bu müzikler Abılay'ın kahramanlığı hakkında olup nesilden nesile unutturmamak için sürekli çalınmıştır.

I.2.6. Abu Nasir Samani¹³⁶

Çokan Velihanov'un bu çalışmasının el yazısıyla yazmış, el yazısı Sovyet Bilimler Akademisinin arşivindedir.

Çokan Kaçkar'a gittiği zamanda Karahanidlerin başcısı Buğra han hakkında Çağatayça yazılan ‘Satuk Buğra han Sultan’ın Hayatı’ adındaki eseri alıp, Bilimler Akademisinin’in Asya müzesine 1860 yılında teslim etmiştir. Satuk Buğra han Sultan’ın Hayatı’ eser boyunca bu çalışmayı kaleme almıştır. Bu çalışmayı yazdığına göre biz Çokan Velihanov'un Doğu el yazılarının rahatlıkla okuyabildiğini görebiliriz¹³⁷.

Çokan'ın çalışmasında Abu Nasir Samani'yi Kuranı iyi bilen, fakirlere yardımcı olan bir tüccar olduğunu yazmıştır. Ama tüccar olmayı kendisinin fayda görmesinden dolayı değil, sekat için yaptığını ve rüyasında Peygamberin Satuk Buğra

¹³⁴ Velihanov, *age*, 1985, s. 93.

¹³⁵ Velihanov, *age*, C. 3, s. 14.

¹³⁶ Velihanov, *age*, C. 4, s. 125-127.

¹³⁷ Velihanov, *age*, C. 4, s. 444.

han hakkında söylediğini ve onu bulmasını gerektiğini yazmıştır. Son rüyasına göre yola çıkan Abu Nasir Samani Andijan şehrinden Satuk Buğra hanı bulmuştur.

I.2.7. Asya Habercisi Hakkında Makale ve Ondan Alıntılar¹³⁸

“*Asya Habercisi*”¹³⁹ dergisi Orta Asya hakkında malumatlar yayınlamıştır. Bu dergiyi 1825 yılından itibaren Grigori Spasski yayınlamıştır, önceden “*Sibirya Habercisi*”¹⁴⁰ dergisini çıkarmış, sonradan bu dergiyi yayınlamaya başlamıştır. Bu dergiyi okuyarak doğu ülkelerinin bilim, eğitim, sanat ve sözlü edebiyat alanlarında pek çok malumata sahip olur. Velihanov, çalışmasında “Bu dergi her ay bir küçük kitap halinde çıkmıştır.”, der.

Yayının her ay farklı bölgelere ayırmıştır, mesela Ocak ayında Coğrafyaya Giriş, Şubat ayında Buhara’nın yerleşim yeri, tabiatı hakkında makaleler yayınlamıştır. Ondan sonraki yayınlarında Buhara halkının kültürü, ticareti hakkında malumatlar vermiştir. Ayrıca Sakarpur, Multan gibi eski şehirler hakkında da yazmıştır.

I.2.8. Türkmenler¹⁴¹

Bu çalışmayı yapmasına K. Boden’in “Türkmen Nesli Hakkında” ve M. İ. İvanin’in “1846 Yılındaki Mangışlak’a Sefer” makaleleri neden olmuştur.

Çokan Velihanov, Vasili Bartold’in “*Ocerk İstorii Turkmenskogo Noroda*” çalışmasında Türkmenler hakkında yazdığı malumattan alıntı yapmıştır. Alıntı, “*Türkmen etnik ismi ilk defa Müslüman edebiyatında 10. yüzyılda peyda olmuştur. Türkmen, sözünü Mug dağlarından çıkan 8. yüzyıllardaki soğdı verilerinden araştırmak gerekir. 10-11.yüzyıllarda Oğuzlar ve Karluklara Türkmen denildi. 11-12. yüzyıldan itibaren Türkmen terimi Orta Asya’nın batı bölümünde yerleşmiş halk için kullanılmaya başlamıştır.*”¹⁴² cümlelerinden ibarettir.

¹³⁸ Velihanov, *age*, C. 4, s. 155-157.

¹³⁹ *Asya Habercisi*: tam adı Aziyatskii Vestnik 1825 yılında 5 sayıyla Petersburg’da yayınlanan dergi.

¹⁴⁰ *Sibirya Habercisi*: tam adı Sibirskii Vestnik 1818-1824 yıllar arasında Petersburg’da yayınlanan dergi.

¹⁴¹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 174-176.

¹⁴² Vasili Bartold, *Ocerk İstorii Turkmenskogo Naroda*. C. 2, baskı 1, Moskova, 1963; *Narodı Srendey Azii i Kazakhstana*, C. 2, Moskova, 1963.

Çokan Velihanov, bu çalışmasında Türkmen halkının kinci ve cimri olduğunu belirterek ayrıca Türkmenlerin geleneklerine sadık bir halk olduğunu “*Türkmenler çocukların çok erken yaşlarda evlendirirler: erkek çocukların 14 ve ya 15, kızların ise 10 ve ya 12 yaşında. Nikah sonrası gençler 3 gün beraber olur, sonra kadın üç yıla kendi anne – babasının evine gelip, bohşasın hazırlar: çadır için lazım eşyaların ve giyimlerin. Bundan sonra babasının çadırında yaşayabilir, sonradan bölünüp çıkabilir, o zaman da babaları altı ay boyu onları gözetleyecektir.*” cümleleriyle belirtir.

I.2.9. “Kozı Körpeş-Bayan Sulu” Destanı¹⁴³

1851 yılında Çokan babasıyla birlikte gittiği Kusmurun’da derlemiş, sonradan Omsk Askeri Okulunun öğretmeni N. F. Kostılskiy’ye vermiştir. Çokan Velihanov “*Kozı Körpeş Bayan Sulu*” destanının birkaç nüshasını derlemiştir, derledikleri içinde en önemlisi Kusmurun nüshasıdır¹⁴⁴.

“Kozı Körpeş-Bayan Sulu” destanı hakkında S. B. Bronevski de çalışmış olup, bu anıtı Kazak yırcıların kopuzla çaldıklarını söylemiştir. Çokan’ın dediğine göre, S. B. Broveski’in yazısında hata vardır. Yazar, anıt başında 2 kadın heykeli olduğunu yazmıştır, ama orda 3 kadın heykeli vardır. Efsaneye göre onun biri Bayan Sulu, ikincisi onun kız kardeşi Aykız, üçüncüsü de yengesidir. Efsane’deki erkek anıtı ise Kozı Körpeş’dir. 19. yüzyılın 50. yıllarında bu anıtı A. S. Umarov Moskova Tarihi Müzesine götürmek istemiştir, ancak devlet onaylamamıştır. Nitekim, Çarlık anıtın bir bölümünü Almanya’ya göndermeyi onaylamıştır¹⁴⁵.

G. N. Potanın’ın emriyle anıtı son defa A. N. Belosludov Balkaş gölüne yaptığı keşif seferine gittiğinde araştırmış, durumu: “*Kozı Körpeş anıtına iki defa gittim. Taştan yapılmış olan kadın heykeli yoktu. İki kadın heykelini Almanya’ya götürmüşlerdir*”¹⁴⁶ cümleleriyle ifade etmiştir.

“Kozı Körpeş-Bayan Sulu” destanı, Kazak halkının yüzyıllardır unutmadan söylediği çöllerdeki hayvancılıkla uğraşan halkların efsanesidir. “Kozı Körpeş-Bayan

¹⁴³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 96-142.

¹⁴⁴ Velihanov, *age*, C. 1, s. 315.

¹⁴⁵ Velihanov, *age*, C. 1, s. 353-354.

¹⁴⁶ A. N. Belosludov’un G. N. Potanın’e yazdığı 9 Ocak 1918 tarihli mektup, NBTU arşivinden alınmıştır, Velihanov, *age*, C. 1, s. 354.

Sulu” anıtının olduğu yerleri, oradaki heykel taşları derinden araştıran ilk Kazak bilim insanlarından biri de Çokan Velihanov’dur. Çokan, değerli olan bu mirası görmek için birkaç kez ziyaret etmiştir.

1856 yılında Çokan, Issıkgöl seferine çıkarken, Kozi Körpeş anıtının resmini çizmek ister. Bu konuda günlüğünde “*Ben Ayagöz’ü çok severim. Bunun nedeni de, Bayan’ın altın saçlı Kozi Körpeş’e aşık olduğu hakkındaki efsanedir. Onların aşk hikayeleri bu nehrin kenarlarında geçmiştir*”¹⁴⁷ cümlelerini yazmıştır.

Çokan’ın gördüğüne göre, “aşıklar” için yapılan “*Kozi Körpeş Bayan Sulu*” anıtı Ayagöz nehrinin sağ tarafında, Kızıl kiya yerinden 10 km aşağıda, Semey’den Kapal’a giden yolda yerleştirilmiştir. Anıtı taşla yaparak, arasına çamur sokmuşlar. Uzunluğu da 7 metre civarındadır. Kapısı güney doğuya bakmaktadır, yukarısında da pencereyi anımsatan küçük delikler vardır. “*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*” anıtını Çokan’dan başka pek çok Rus bilim insanları da araştırmışlardır¹⁴⁸.

Bu durum hakkında Çokan: ““*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*” destanı Orta Asya’daki Tatar, Moğol soyunda olan kabilelere ortak bir destanıdır. Ama destandaki olayların olduğu yer ve vakiti aynı değildir. Profesör Erdman “*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*” destanına açıklama yaparak, farsça yayınlamıştır. Ben Farsça bilmediğim için o nüshasını okuyamadım. Ondan sonra da “*Kozi Körpeş-Bayan sulu*” destanın belirsiz birisi Başkurt diline çevirip az basılımda Orınbor şehrinde yayınlamıştır. Kazak bozkırlarında ise “*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*” destanı sözlü edebiyat olarak bilinmektedir”, diyerek ifade bırakmıştır.

“*Kozi Körpeş-Bayan Sulu*” destanının Başkurtça’dan Rusçaya N. Belyaev yapmıştır. Bu çeviri, 1812 yılında “*Kuz Kurpyac. Başkirkskaya Povest, Napisannaya Na Başkirkskom Yazıke Odnim Kuraiciyem İ Perevedennaya Ne Rossiiskii Yazık V Dolinah Gor Rifeysskih*” başlığı altında yayınlanmıştır¹⁴⁹.

I.2.10. Büyük Jüz Kırgız-Kaysakları Hakkında¹⁵⁰

Çokan Velihanov, bu çalışmasını 1854-1855 yıllarında Potanin’le birlikte yazmıştır. Potanin bu konuda “*Ben dikkatimi çeken herşeyi yazmaya başladım,*

¹⁴⁷ Alkey Marğulan , *Kozi Körpeş-Bayan Sulu Keşeni*, Öner, Almatı, 1994, s. 7.

¹⁴⁸ Marğulan , *age*, 1994, s. 9.

¹⁴⁹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 345.

¹⁵⁰ Velihanov, *age*, C. 1, s. 157-158.

önceleri yazılarımı cebimde taşırdım. Sonradan büyük deftere yazmaya başladım. Bu zamanlarda Kırgız bozkırlarının coğrafyası ve etnografisi bana çok ilgi çekici geliyordu. Çokan bana bu defterimi doldurmam için yardımcı oldu. Böylelikle biz yazmaya başladık, Çokan anlatırdı ben yazardım.”¹⁵¹ demiştir.

Büyük jüz kabileleri, onların yerleşim yerleri ve yaşam tarzı hakkında yazmıştır.

Büyük jüz kabileleri, Dulat, Jalayır, Alban, Suan olup, Albanlar ve Dulat kabileleri genelde İli nehri ve Türgen nehri boyunda konar göçer hayat sürmüşlerdir. Albanlar Çin’de de yaşamışlardır ama vergi ödemişlerdir. Dulatlar Büyük jüz kabileleri arasında sayı olarak da, zenginlik olarak da varlıklı kabilelerdendir, hem savaşı ruha da sahiptirler.

Genel olarak Büyük jüz kabileleri başka jüzlere göre güçlüdür, hatta bunlardan bazı hanlıklar korkup yüksek duvarlar inşa etmişlerdir. Bu duvarlar savaş esnasında yıkılmıştır, kalıntıları İli nehri boyunda hala bulunmaktadır.

I.2.11. Kırgız-Kaysak Mermi Üretimi Esnasında Faydalanan Maddeler

Çalışma 1855 yılında yazılan “İli Bölgesi ve Büyük jüz Hakkında” ve “Büyük jüz Kırgız-Kaysakları Hakkında” makalelerinin içeriğinde yer almıştır. Bu çalışma yayınlandığı kadarıyla üç nüshaya ulaşmış olup ikisi Velihanov’un arşivindedir¹⁵².

Çokan Velihanov’un bu çalışmasında Kırgız-Kaysakların silahlarının içeriğindeki maddeler hakkında yazmıştır. Bununla birlikte silah yapılışını da anlatmıştır. Onlar genelde kömür ve kükürt maddelerini kullanmıştır. Kırgız-Kaysaklar genelde Tatarlardan satın aldıkları Rus kükürtünü kullanmışlardır.

I.2.12. Kırgız-Kaysak Mezarı ve Eski Dönem Hakkında¹⁵³

Çokan Velihanov “Kırgız-Kaysak Mezarı ve Genel Eski Dönem Hakkında” çalışmasında “*Bozkırın pek çok yerinde eski ve yeni mezarlar ve tepeler görmek mümkündür. Bu sessiz anıtlar Kaysak bölgesinde tarihi değil coğrafi olarak önemlidir, çünkü mezardakilerin adına göre Kaysaklar kendi yolun bulabilirler*” değerlendirmesini yaparak bu çalışmasında mezarlar hakkında malumatlar vermiştir.

¹⁵¹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 327.

¹⁵² Velihanov, *age*, C. 1, s. 328.

¹⁵³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 165-170.

Kazaklar tepeye *mola* derler, bu sözcüğün tam bir açıklaması bulunmamaktadır, bu sözün içeriğine eski ve yeni mezarlar da girmektedir. Aslında ise *mola* sadece topraktan yapılmış bir tepedir. *Molanın* yapılışında kullanılan materyaller da farklıdır. Kaysakların molalarında sanat ve resim kültürü vardır. Talğar nehri ve Kaçkar yolundaki mezarlar birbirne benzemektedirler; mezarları dörtken ve kubbelidir. Soyluların mezarları o kadar büyük olur ki, o mezarlara bir han ailesi sığar. Sıradan halkın mezarları ise birbirne benzer şekilde yapılmıştır.

Çokan, ayrıca bu çalışmada Kazak halkının hanı Ebulhayr Hanın mezarı hakkında Rıçkov'un yazısından alıntı yaparak bilgi vermiştir. O alıntı "*Abilhayır'ın mezarı gri renkteki kerpiçten yapılmıştır, yarısına kadar yuvarlanmış şekildedir. Boyu 4 metre, uzunluğu 3 metredir. Gelenek boyunca yanına küçük kumaşlar bağlanmıştır, kaşık, tabak, at kuyruğu bağlanmıştır, mızrak ve buğday tanesi koyulmuştur*" cümleleridir.

Genelde mezarlar tepelere, kervan yollarına, nehir vegöl kenarlarına yapılmıştır. Bunun amacı da gelen-giden kişilerin merhumların ruhuna Kuran okumasını sağlamak içindir. Bu kültür günümüz Kazaklarında hala vardır, çocuklara mezar yanlarından geçerken dua okumasını öğretirler.

Ayrıca Çokan, bu çalışmasında Kazak halkının mezarlarının türleri hakkında da bilgi verir. Kazak halkı arasında bilinen Kamır Han, Alaşa Han, Dombauıl Evliya, Bolğan Ana ve başkalarının mezarları hakkında yazmıştır. Mezarlar genelde çamurdan yapılır, ama Çokan'ın söylediğine göre Karkaralı'dan Aktau'a kadar giden yolda ağaç mezarlar da görülmektedir.

Çokan bu çalışmasında Türk halkı hakkında, "*Bu topraklar bizimdir, Moğollar dönemine kadar buralar Türk halklarındı; öz babasına karşı savaşta Oğuz Kağanı koruyan dört kabile Uygur, Kalaj, Kanlı ve Karluklar Türk birliğinin ilk temel taşı atanlardandır. Kökeni farklı ama Türk dilinde konuşan, Türk kültürünü yaşayan halklarda vardı: Bulğar, Hazar, Başkurt, Macar. Moğol işgali bunların tamamen değişimine neden oldu, kabile adları yok oldu, sadece birkaçı Kazak kabilelerinin adını korumuştur*" cümleleriyle bilgi verir.

I.2.13. A. İ. Levşin'in Kırgız-Kaysak Ordası Hakkında Açıklamasının Üçüncü Bölümüne Not¹⁵⁴

Çalışma adının söylediği gibi Levşin'in Kırgız-Kazak Ordası hakkında yazdığı çalışmasına Çokan bazı notlar yazmıştır. Mesela, *akbura* sözünün doğru açıklamasını yapmıştır. Akbura, beyaz deve anlamında olup beyaz kurt değildir, Kaysakça akbörü kurt olarak çevirilir. Bununla birlikte, Kazaklarda kojalar yani Üç Jüz içine girmeyen boydur. Bunlar soylular değil, din adamları olarak bilinir.

42. sayfasına da “*Kaysaklar kışın yemek yerine unnan hazırlanan, sıcak su karıştırılıp, köje denilen ekşi içeceği kullanırlar. Tadın çıkarmak için süt kullanırlar. Saumal dediğimiz- mayalanmamış at sütü.*” notunu düşmüştür.

Çokan, Levşin'in 52-57 sayfalar arasında şeytan hakkında yazdıklarına “*Şeytan, bizim bütün ters işlerimizin açıklamasıdır, o bizim nefsimizle oynayan, günahlar yapan iğrenç birşeydir. Kaysaklar şeytani hiçbir zaman kudretli bir güç olarak bilmemiştir, ona hiçbir zaman tapmamıştır, onun haram düşüncelerine bağlanmamak için her zaman duada olmuştur. Onun için hiçbir zaman kurban kesmemiştir. Hatta, Kaysaklar hayvan kemiğinin etini yeyip, kemiği atarken bile “bismillah” çekmiştir. “Allah adıyla” bırakılan kemik bile şeytanlara yemek olmaz diye inanmışlardır*” notunu düşerek diyerek Kaysakların kendi dinine ne kadar sadık olduklarını belirtmiştir.

Çokan, Levşin'in 98. sayfadaki Kazak kültüründe başlık parası üzerine düşüncelerine de “*Levşin'in Kaysak kadınlarının başlık parası hakkındaki malumatları tam değildir, itiraz biliyorum. Başlık parasının değeri kızın baybişe¹⁵⁵ veya tokal¹⁵⁶ olmasına göre değil, zenginliği ve toplumdaki yerine göre verilir*” cümleleriyle şerh düşmüştür.

I.2.14. Büyük Jüz Kazaklarının Efsaneleri¹⁵⁷

Potanın'ın belirttiğine göre bu çalışmayı Çokan Askeri okulda okurken yazmıştır¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Velihanov, *age*, C. 1, s. 171-175.

¹⁵⁵ Baybişe: birinci kadın.

¹⁵⁶ Tokal: ikinci kadın.

¹⁵⁷ Velihanov, *age*, C. 1, s. 87-95.

“Büyük jüzün Kırgızları kendi soylarının Moğol halkı Uysinlerden türediğini düşünmüşler, soy atası olarak Cengiz han dönemindeki Maykı bi (aksakal, söz ustası) olarak kabul etmişlerdir” diye başlayan Çokan Velihanov’un bu çalışmasında Kırgız halkının soyu ve üç jüzle birleşmesi hakkında ve bu konu ile ilgili efsaneleri yazmıştır.

Bazıları Kırgızların Yesil bozkırlarında kaybolan Noğaylardan türediğini düşünmektedirler.

Çokan Velihanov, bu çalışmasında Orta jüz hakkında böyle bir efsane yazmıştır: Bu efsane, “Orta jüz’ün soy atası Muhammed Mustafa Peygamberin (s.a.v) sahabeşi imiş. O sahabe Cebrail’den bu dünyadan gideceğini öğrenmiş ve cennete gitmek için bütün arkadaş ve yoldaşlarını çağırıp, onlardan helallik istemiş. Herkes ağlayarak Sen Allahın dostusun, sen kimseyi kırmadın” derken, Ökse isminde bir sahabe “Peygamber bir şehri aldığı zamanda beni suçsuz yere dövdü” demiş. Peygamber kendi hatasını anlayıp, arkasına vurmasını istemiş. Abu-Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer sahabeler Ökse’yi sakinleştirmeye çalışmış. Ökse kimseyi dinlemeden, halkın bedduasına rağmen, eline kamçı alıp, Allahın kulundan arkasını açmasını istemiş. Peygamber arkasını açmış. Ökse Peygamberin arkasında Allahın mührü olduğunu görmüş, ona dudağı dokunan birinin cehennemde yanmayacağını biliyormuş. Ökse onun arkasına vurmak yerine, başını eğip, arkasından öpmüş. Ama Peygamberi orada kötü duruma soktuğu ve halkın bedduasını aldığı için Allah onun neslini dilenci etmiş. Ökseden Uysinlerin atası türemiştir.” biçimindedir.

Çokan’ın bu çalışmasına göre, eskiler Noğay isminin göçmen Tatarlardan yarı göçmen Tatarları ayırabilmek için kullanılan bir söz olduğunu düşünmüşlerdir.

I.2.15. Büyük Jüz Atasözleri¹⁵⁹

Çokan Velihanov’un “Büyük Jüz Atasözleri” çalışmasını İ.A.Bardaşev’in “Büyük Orda Kırgızların atasözleri” yazısından aldığını, Kazakçaya aktaran A.Ş.Nurmaşova ve İ.A.Bardaşev yazmıştır¹⁶⁰.

İ.A.Bardaşev¹⁶¹’in çevirilerinde Büyük Jüz atasözlerinin bazıları şöyledir:

---

¹⁵⁸ Velihanov, *age*, C. 1, s. 345.

¹⁵⁹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 234-235.

¹⁶⁰ Velihanov, *age*, C. 1, s. 347.

Ötkir pışak kanğa kas, ötürük söz janğa kas (*Keskin bıçak kına düşman, yalan söz cana düşman*)

Jauda kalğan bulbuldan elge kaytkan it ozdı (*Düşman elinde kalan bülbülden eline dönen it iyidir.*)

Ata körgen ok jonar, ana körgen ton pişer (*Baba gören ok yapar, anne gören don biçer*)

Jaksimen joldas bolsan, jetersin muratka, Jamanmen joldas bolsan, kalarsın uyatka (*İyiyile dost olsan, erersin muradına/Kötüyle dost olsan, kalırsın utanarak.*)

Alıp anadan tuadı, at biyeden tuadı. (*Alp anneden doğar, at kısırakdan doğar.*)

Etigin tar bolsa, dünyanın tınıştığınan ne payda. (*Ayakkabın dar ise, dünya huzurundan ne fayda.*)

Baska bale tilden (*Başa bela dilden gelir.*)

1.2.16. Köketay Hanın Ölümü ve Onun İkrâm Yemeđi¹⁶²

Çokan Velihanov bu çalışmasını 1856 yılında Issıkgöl Kırgızlarına gittiği seferi sonucunda yazmıştır. 1903 yılında çevirisinin dörtte üçü¹⁶³, 1904 yılında çalışmanın tamamı yayınlanmıştır.

Köketay yazısı Kırgız halkının destanı “Manas” dan alıntıdır. 1856 yılında Çokan, Issıkgöl ve Tanrı Dağlarına seyahati esnasında derlemiştir. Ama Velihanov’un 5 Ciltlik külliyatı yayınlarken bu alıntının Kırgızça nüshası bulunamamıştır.

N. İ. Veselovskii, bu alıntının çevirisini Rus Arheoloji Vakfının Doğu Bölümü toplantısında 1902 yılı 21 Nevruz tarihinde, ilk yayına çıkana kadar burada okumuştur. Bu çevirisini Rus bilim insanları değerlendirip, Kırgızcadaki anlamın çevirisi kolay olmayan eseri Rusça çevirisi için çalışmışlardır¹⁶⁴.

---

¹⁶¹ Bardaşev İvan Andreeviç (1831-1868)- Aladağ eyaletinin ve Büyük jüz Kazaklarının tercümanıdır. Sibirya Askeri okulunda tercümanlar bölümünde okumuştur. Ordan mezun olduktan sonra Aladağ eyaletinin merkezi Kapal’da çalışmaya başlamıştır. Velihanov ve Potanin’le okuldayken tanışmıştır. 1856 yılında Velihanov’la Issıkgöl keşif seferine ve Kulja diplomatik komisyonunda beraber katılmıştır.

¹⁶² Velihanov, *age*, C. 2, s. 106-162.

¹⁶³ *Zapiski Vostocnogo Otdeneleniya Russkogo Arheologiceskogo Obshestva*, T. 15, S. 1, s. 9-15.

¹⁶⁴ Velihanov, *age*, C. 2, s. 409.

I.2.17. Megdi Rafailov'un Yazısından Alıntı¹⁶⁵

Afgan tüccarı Megdi Rafailov, Kabul'da yaşamıştır. 1813 yılında Batı Sibirya Generalı G.İ. Gilzenap'ın emri üzerine Tibet yoluyla Semey'den Kaşkar'a ticaret yapmak için kervanla yola çıkmıştır. Bu işi başarılı şekilde yaparak Omsk şehrine dönmüştür. Döndüğü zaman da Tibet güzergahı ve orada gördüklerini kaleme almıştır. M. Rafailov'un yazısı Omsk Devlet arşivindedir¹⁶⁶.

Megdi Rafailov Turfan şehri hakkında, "*Turfan şehri çok büyük değildir, halkı Müslümandır*"¹⁶⁷ tespitini belirtmiştir.

M. Rafailov Tibet güzergahında ticareti güçlendirmek için Aksu veya Üç-Turfan boyunca yol yapmak gerektiğini teklif etmiştir.

I.2.18. Kazak Hanları ve Sultanlarının Şeceresi¹⁶⁸

Çokan Velihanov, bu çalışmasında Kazak hanları ve sultanları, Barah hanın nesli, üç jüzün boy başlarının, Abılay hanın eşlerinden doğan çocukları ve kendi dedesi Veli hanın nesli hakkında tablolar çizmiştir. Bu tabloları türlü zamanlarda yaşayan sultanların kendisinden dinlemiş ve bunları kayda geçirmiştir.

Bu çalışmada Abılay hanın kadınları ve çocukları hakkında,

"Abılay han'ın 12 eşi, onlardan da 40 kızı ve 30 erkek çocuğu olmuştur. Birinci eşi Abılhayır'ın ya da Hivalı Hayıp'ın kızı Karaşas hanım'dan 2 kızı olmuştur. Onlardan bir kızı Barah hanın oğlu Dayır'la, ikinci kızı ise Kudaymendi sultanla evlendirmiştir. İkinci eşi Sayman hanım, Karakalpak beyi Sağındık-Şuakbay'ın kızı Veli hanın annesidir. Üçüncü eşi Babak hanım, Kaçkar beyi Kenje Sart'ın kızı olup dördüncü eşinin adı belli değildir. Adı belli olmayan eşi koja boyundan olup, Kırgız evliyası Sarğaldak'ın kız kardeşidir. Beşinci eşi Topçay, birkaç vakit Abılay'ın Ordasında olan Kaldan Seren'in akrabası Kalmuk Knyazı Hoçu mergenin kızıdır. Altıncı eşi Tohtahanım, Kalmak Noyan'ın kızı, yedinci eşi Tatç hanım ise Kara Kırgızlardan getirilmiş olup ondan iki kızı vardır. Sekizinci eşi Sulu (güzel) lakabını alan Ores hanım, Kalmak kızıdır. Dokuzuncu eşi Tulak hanım, onuncu eşi Sayın

¹⁶⁵ Velihanov, *age*, C. 4, s. 166-168.

¹⁶⁶ Velihanov, *age*, C. 4, s. 448.

¹⁶⁷ Velihanov, *age*, C. 4, s. 166-168.

¹⁶⁸ Velihanov, *age*, C. 4, s. 183-188.

Köben, on birinci eşi Şağan hanım ve on ikinci eşi, Muntum hanımdır. Abılay'ın son dört eşi Kalmaklardan olup onlardan hiçbir çocuğu olmamıştır. Sayhan hanım ve Karaşaş hanım Abılay'ın yanında yardımcı olmuştur"¹⁶⁹ malumatını verir.

I.2.19. XVIII. Yüzyıl Kahramanları Hakkında Tarihi Efsaneler¹⁷⁰

Çokan Velihanov, Kazakların tarihi efsane ve hikayeleri toplamayı 1852 yılında Sibiryaya Askeri Okulunda okurken düşünmüş, Potanin'in söylediğine göre, Çokan bu konuya çok ilgisi göstermiştir. Çalışmanın 1855-1856 yıllarında yapıldığı düşünülmektedir¹⁷¹.

Çalışmada Kazak kahramanları hakkında bilgi vermiştir: Abılay Han, Jantay, Bögenbay ve özellikle de Abılay hanın kahramanlıkları hakkında pek çok bilgi vermiştir.

I.2.20. Çin İmparatorluğunun Batı Bölgesi ve Kulja Şehri¹⁷²

Çokan Velihanov'un bu çalışmasının el yazısı nüshası Bilimler Akademisi arşivinde korunmaktadır. Bu yazı, 1 Ağustos ve 15 Ekim 1856 tarihleri arasında yaptığı keşif seferi sırasında yazılmıştır. Çalışmada Rusya ve Çin ticari ilişkileri hakkındaki meseleye ağırlık vermiştir. Bu çalışması ilk defa "*Tandamalı Şığarmaları*" (Almatı,1958) kitabında, kısaltılmış hali ise Moskova'da 1958 yılı "*Drujba Narodov*" dergisinin 12. sayısında yayınlanmıştır¹⁷³.

Çalışma el yazısıyla olup, Çin İmparatorluğu, Kulja şehri ve Tarançı Uygurlar hakkındadır.

Tarançılar, 18.yüzyılın ortasında Çin'den İli bölgesine göç eden Doğu Türkistan Türk halkıdır. Tarançı kelimesi, ekin eken halk anlamına gelir. Aslında bu insanlara yaşadığı şehre göre Kaşkarlı, Aksulu denirmiş. Çinliler onları "*hueiszu*" ya da "*cantou*", göçmenleri ise sarttar diye adlandırmıştır. 1921 yılında Taşkent'e yapılan

¹⁶⁹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 185.

¹⁷⁰ Velihanov, *age*, C. 1, s. 186-192.

¹⁷¹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 332.

¹⁷² Velihanov, *age*, C. 2, s. 189-276.

¹⁷³ Velihanov, *age*, C. 2, s. 416.

Kongrede Doğu Türkistan'da dağlı ve yerleşik bütün Türk ve halklarının hepsine Uygur adı verilsin diye bir karar alınmıştır¹⁷⁴.

Çalışmada “Çinlerin arasında hoy-hoy isminde Müslümanlar da vardır. Onlar 300 yıl önce göç eden Türk neslindedir. Onlar özünü kaybetmiş, Çinçe konuşup onlara benzer giyinir ama camileri vardır ve namaz kılarlar. Camilerini Çinlerin ibadethanesi gibi düzenlemişler, kapısına da Allahın evi olduğunu Çince yazmışlardır. Onların ahun isminde kendi imamları vardır. Allah ismi yerine Foya denir, Muhammed'e de Memeti derler”¹⁷⁵ diye Doğu Türkistan halkları hakkında da bilgi vermiştir.

Uygur ve Uygurca hakkında ise “Uygurcada biraz Moğol sözleri vardır, Tibet dillerine de benzerliği vardır. Sözlerinin grammer özellikleri ve konuşurkenki değişiklikler de pekçoktur. Kara Kırgızların dili bunun bir bölümüdür. Uygurlar, Cengiz han döneminde Müslüman olmuş, o dönemden beri yazı sanatı olan halktır. Moğollar onları alim oldukları için yazıcı olarak çalıştırmışlardır”¹⁷⁶, diyerek Uygur halkının çok eski bir tarihe sahip olduğunu belirtmiştir.

I.2.21. Kahraman Sona¹⁷⁷

Velihanov'un bu çalışması 1860-64 yıllarında yazılmıştır. Çalışmada Sona hakkında malumat verilmiştir.

Sona, Oyrat Hanı Sevan Rabdan'ın Kalmak Auke Seterjab'ın kızıyla nikahından doğan oğludur. Kaldan Seren, 18. yüzyılda korkup İdil Kalmuklarına kaçmış ve 1732 yılında vefat etmiştir.

I.2.22. Tarihi-Raşidi¹⁷⁸

Çokan bu bölümü Muhammed Kaydar'ın “Tarihi Raşidi” eserinden almıştır. 1860 yılında Kaçkar'dan döndüğü zaman Petersburg'da yazmış olabilir. “Tarihi

---

¹⁷⁴ İ. V. Zaharov, *Uygurı, Narodı Sredney Azii i Kazakhstana*, C. 2, Moskova, 1963, s. 488-526; P. G. Galuzo, *Uygurskoe İ Duganskoe Krestyanstvo V Dorevolusionnom Semirecie*, KazSSR, C. 11;1961, M. Kabirov, *Pereselenie İliiskih Uygur V Semirecie*, Alma- ata, 1951. (Yazarın notu).

¹⁷⁵ Velihanov, *age*, C. 2, s. 239.

¹⁷⁶ Velihanov, *age*, C. 2, s. 239.

¹⁷⁷ Velihanov, *age*, C. 4,s. 8-14.

¹⁷⁸ Velihanov, *age*, C. 4, s. 15.

Raşidi” çalışmasının Çağatayçadan çevirilerinin bazılarını Muhammed Sadık Kaşkari yapmıştır.

Muhammed Sadık Kaşkari, “*Tazkira-i Azizan*” (*Evliyaların Hayatı*) in kısaltılmış şekli olan “*Tazkara-i Hodjagan*” tarihi eserinin yazarıdır. Onun Uygurça iki çalışması da 1768-1769 yıllarında yazılmıştır. Çokan Velihanov’un söylediğine göre bu eserler Muhammed Haydar’ın “*Tarihi Raşidi*”nin devamı gibidir.

I.2.23. Kırgızların Yerleşim Yerleri¹⁷⁹

Çokan Velihanov’un bu çalışmasını 26 Mart 1864 tarihinde Batı Sibirya Generali’ne Omsk şehrindeki akrabası M. Şormanov adına resmi mektup olarak yazmıştır¹⁸⁰.

Çalışmada Kırgız-Kaysakların yaylası, kışlığı hakkında malumatlar vermiştir. Kırgızlar yazı yaylada, kışı kışlıkda geçirir. Hayvan yetiştirmekle uğraştıkları için yazın bol otlu bozkırlara göç eder. Kışın da biraz otlu yerler arar.

Kırgız halkı; kıtlık, soğuk kış, açlık gibi felaketler yaşamıştır. Bunlardan en ağırı açlık yılları olmuştur. Bazı aileler açlıktan ölmek için kendi çocuklarını bir çuvala una satmıştır¹⁸¹.

Kırgızlar boy boy olarak yerleşmişler, yayılım yerleri de farklı farklı olmuştur. Mesela, Küçük jüz boyları yazın Orınbor ve Muğaljar dağının eteklerinde, kışın Sır ve Borsık bozkırlarında yaşamışlardır.

I.2.24. Ekin Ekmek Hakkında¹⁸²

Çokan Velihanov’un bu çalışması, 1855 yılında G. N. Potanin’le birlikte yazdığı “*İle Bölgesi ve Büyük Jüz Hakkında*” makalesinin içeriğindedir.

Çalışmada Kazakların tarımda kullandığı eşyaları ve topladığı ekinlerini nasıl sakladığı anlatılır. ‘*Taşkentlilerle birlikte yaşayan Kırgızların ekin ekme yöntemlerini*

¹⁷⁹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 114-119.

¹⁸⁰ Velihanov, *age*, C. 4, s. 441.

¹⁸¹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 116.

¹⁸² Velihanov, *age*, C. 1, s. 161-163.

*bilmemesi mümkün değildir*¹⁸³ diye başlayan çalışmayı Çokan, göçmenler ekin ekme yöntemlerini bilmiyor diyen Rus araştırmacılarına cevap olarak yazmıştır.

Büyük jüz Kazakları genelde darı¹⁸⁴ ekmişlerdir. Darıyı Kazaklar genelde kış için depolamışlardır. Kazak halkının milli yemeklerinin listesinde tarıdan talkan¹⁸⁵, tarı köje¹⁸⁶, botka¹⁸⁷ yemekleri vardır.

Büyük jüz ihtiyarlarının söylediğine göre Kırgızlara buğday 17. yüzyılda Kaşkar'dan gelmiştir. Kazaklar ekin ekme zamanında öküz gücünü kullanmışlardır.

I.2.25. Bozkırdaki Müslümanlık Hakkında¹⁸⁸

Bu çalışma, 1863 yılın sonu ya da 1864 yılın başında hasta Çokan'ın söylediklerinin yazılmasıyla oluşmuştur. Yazı hataları ve unutulup söylenmeyen yerler yazar tarafından düzeltilmiştir. Bazı yerleri Velihanov'un kendisi düzeltilmiştir¹⁸⁹.

Şamanizm inançlarından kurtulamayan Kırgız halkının İslam'ı kabul etme süreci yazılmıştır. Çokan'ın söylediğine göre bu aralarda Kırgız bozkırlarında iki dinlilik dönemi olmuştur: Şamanizm ve İslam.

Kırgızlar ne kadar şamanlara inansalar da İslam dinine sadık kalmışlardır, Günümüzde Şamanizm'in bazı kalıntıları Kırgızların geleneği olarak yaşamaktadır.

I.2.26. Mahkeme Reformu Hakkında Yazılar¹⁹⁰

Çalışma, 28 Şubat 1864 tarihinde Omsk şehrinde yazılmıştır¹⁹¹. Çokan'ın bu çalışması devlet yönetim sistemi, mahkeme reformları hakkındadır.

Çokan, *"Hukuk reformu bizim bozkırlarımıza da lazımdır. Mahkeme konusundaki değişiklikler, belki Kırgızların eski sultanlıkları için zor olacaktır"*¹⁹²,

---

¹⁸³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 161.

¹⁸⁴ Tarı: buğday.

¹⁸⁵ Talkan: darının un şekline getirilmiş hali.

¹⁸⁶ Tarı köje: darıyı kaynatıp içine ayran katarak yapılan yemek.

¹⁸⁷ Botqa: sütün içine darı karıştırılarak yapılan yemek.

¹⁸⁸ Velihanov, *age*, C. 4, s. 76-82.

¹⁸⁹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 436.

¹⁹⁰ Velihanov, *age*, C. 4, s. 83-114.

¹⁹¹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 438.

¹⁹² Velihanov, *age*, C. 4, s. 84.

diyerek değişikliklerin Kırgızlar için zor olacağını ama önemli bir reform olduğunu belirtmiştir.

Çalışmada, hukuk reformundaki değişiklikler hakkında halkı aydınlatmak, bu konuda dersler verilmesini gerektiğini yazmıştır. Ayrıca çalışmada hukukun içeriği, mahkeme işi ve ceza türleri hakkında malumat vermiştir.

I.2.27. 1856 yılı Issıkgöl Seferi Günlüğü¹⁹³

Bu çalışma 1856 yılının Nisan-Haziran aylarında yazılmış olup ilk defa Çokan Velihanov'un "*Tandamalı Eserleri*" kitabında 1959 yılı Almatı şehrinde yayınlanmıştır¹⁹⁴.

"18 Nisan'da Semey'den Ayagöz'e doğru yola çıktık." cümlesiyle başlayan bu çalışmada Issıkgöl'e gidişte şahit olduğu yollar, şehirler, anıtlar ve hayvanlar hakkında yazmıştır.

Ayagöz şehri; Şaueşek, Kulja ve Doğu Türkistan'ın başka da şehirleri ile ticari kervan yolu üstündeki şehirmiş. Şehir, Balkaş gölüne dökülen Ayagöz nehri boyunca yerleşmiştir. 1831 yılında temeli yapılıp, 1860 yılında Sergipol adını almıştır. Günümüzde Ayagöz, Doğu Kazakistan bölgesinin bir ilçesidir¹⁹⁵.

I.2.28. Çin, Moğol ve Türk Dillerinin Sözlüğü¹⁹⁶

Çokan Velihanov'un bu çalışması 1856 yılında Kulja seferi esnasında kalemle alınmış ve kurşun kalemle yazılmıştır. 1962 yılında neşredilen kitabın 2. cildinde, Kazakça olarak son yayımlandığı beş ciltlik kitabında yayınlanmıştır¹⁹⁷.

Bu çalışma yazarın sözlük yazma gibi düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Türk sözlerini Arap yazısıyla, Çin ve Moğol sözlerin ise önce orijinal şeklini yazıp sonradan çevirmiştir.

"Doğu Türkistan Türkleri konuşurken sessiz ħ-h, ħ-ğ harflerini ince şekilde söylüyorlar, ħ harfin hiç seslendirmiyorlar. Onlar Muhammed yerine Maamed, bazen

¹⁹³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 259-306.

¹⁹⁴ Velihanov, *age*, C. 1, s. 352.

¹⁹⁵ Velihanov, *age*, C. 1, s. 352.

¹⁹⁶ Velihanov, *age*, C. 2, s. 277-280.

¹⁹⁷ Velihanov, *age*, C. 2, s. 425.

de Mamet diyorlar”¹⁹⁸ diyerek Doğu Türkistan Türklerinin telaffuz değişikliklerinden de söz etmiştir.

I.2.29. Güney Sibirya Kabilelerinin Tarihi Yazıtları Hakkında¹⁹⁹

Çokan Velihanov’un 1856 yılları civarında Orta Asya, Kazakistan ve Güney Sibirya tarihi ve etnografisini araştırması esnasında yazılmıştır²⁰⁰.

Çalışmada Rusya’nın güney doğu tarafında, Sibirya ormanındaki yerleşik ve göçmen kabileler hakkında yazılmıştır. Bu halklar Fin, Türk ve Moğol kabileleridir. Bu halkların dilleri hala araştırılmamıştır. Çalışmada Sibirya’da yaşayan bu halkların dili, örf ve adeti, göç ettiği yerleri araştırılmıştır.

Ayrıca, Çokan çalışmada Noğaylar hakkında bir küçük efsane yazmıştır. *“Kırgızların anlattığına göre Issıkgölü civarında hava bozukken deniz kıyılarına türlü ev eşyaları çıkarmış. Nedeni; eskiden, Noğay döneminde göl çevresi çiçekli, bahçeli şehirlermiş. Ama halk, bozulduğu ve dinden uzaklaştığı için Noğayları cezalandırmıştır. Sahildeki şehir su altında kalıp, su dinsiz Noğayları yok etmiştir”*²⁰¹.

Bu çalışmada göçmen halkların müzik ve sözlü edebiyatı hakkında bahsetmiştir. Göçmen halklar cahil olsa dahi sözlü edebiyatı nesilden nesile unutturmadan getirmeleri şaşırtıcı bir olaydır. Çünkü uçsuz bucaksız bozkırların bir başından değer başına değiştirilmeden destanların söylenmesi yetenek işidir.

I.2.30. Kulja ve Şaueşek’deki Ticaret Hakkında²⁰²

Rusya ve Çin arasındaki ticari anlaşma Kulja şehrinde 25 Haziran 1851’de yapılmıştır. Bu anlaşma Kulja ve Şaueşek’de az vakit içinde Rusya’nın ticaretini geliştirmesine imkan vermiştir. Anlaşma gereğince iki ülke vatandaşlarına vergisiz hizmet yapılmıştır. Kulja anlaşması Rusya ve Çin arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkileri daha da ilerletmiştir. Çalışma, bu anlaşmanın önemi ve amacı hakkındadır.

¹⁹⁸ Velihanov, *age*, C. 2, s. 279.

¹⁹⁹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 248-258.

²⁰⁰ Velihanov, *age*, C. 1, s. 350.

²⁰¹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 255.

²⁰² Velihanov, *age*, C. 2, s. 286-300.

Bu ticari anlaşma gereği Çin'e Rusya ve Türkistan'dan kumaş türleri, süs eşyaları, sandıklar, masa üstünü örten ağaçlar, tabaklar, aynalar, demirler, gümüş eşyalar, mercan, şeker, deri, saat ve başka eşyalar getirilmiştir. Çin'den ise çay, Kalmuk çayı, Çin baş giyimleri, kumaşlar ve başka eşyalar götürülmüştür.

I.2.31. Abılay Hakkında Yır²⁰³

Çalışmanın ilk nüshası el yazısı ile 1855 yılında Kırgız-Kaysak dillerinde Arab alfabesiyle yazılmıştır. Bunu, günümüzdeki Kazakçaya A. Ş. Nurmanova çevirmiştir.

Yır şiir şeklinde yazılmıştır. Yırın kahramanı Abılay olup, onun kahramanlıklarını anlatır. Bu yırı Çokan el yazısıyla derleyip yayınlamıştır.

I.2.32. Kazak Halk Şiirlerinin Formları²⁰⁴

Çokan Velihanov bu çalışmada Kazakların müzik kabiliyetinin yüksek olduğunu göstermiştir. Bize tam hacmiyle ulamayan bu çalışmasında “*Er Kökşe Er Kosay*” ile “*Orak Batır*” yırlarından örnek vererek yırın genel özelliklerini nesirle anlatmıştır. Kahramanların hareket ve hallerini şiirle ve ya kopuzla söylediğini ayrıntılı şekilde yazmıştır²⁰⁵.

Çalışmada Kazak halkının şiirlerinin kökeni hakkında da malumat vermiştir. Kendisi el yazısıyla yazdığı nüshaya başlık koymamıştır. N.İ. Berezin'in yönetmenliğide yayınlanan eserde bu yazı başka isimle yayınlanmıştır²⁰⁶.

Bu çalışmasında “*Kazak*” isminin kökenini araştırırken, makalesinin özetinde “*Eski zamanlarda “Kazak” sözü özgür ve özgürlükte anlamını taşımıştır. Kazaklar Asya'da kaim olup, Rusların Tatarlar sayesinde tanıdığı şüphesizdir*”²⁰⁷ cümleleri yer alır.

²⁰³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 174.

²⁰⁴ Velihanov, *age*, C. 1, s. 236-241.

²⁰⁵ Shaldarbekova, *agm*, s. 313-324.

²⁰⁶ Velihanov, *age*, C. 1, s. 347.

²⁰⁷ İrina Strelkova, Poslednii god Chokana, *Molodaya Gvardiya*, Moskva, 1990, s. 66.

Çokan Velihanov, bu çalışmasında Kazak edebiyatı şiirlerin 10 türün belirlemiştir: jır, joktau (ağıt), aytış (söz tartışması), bulmaca aytış, kayım ölen (kız ile erkek aytışı), epigramma, şakalaşmak, bulmaca, kara şiir ve şiir²⁰⁸.

I.2.33. İli Bölgesi Hakkında Coğrafi Tespitler²⁰⁹

Çokan Velihanov'un bu çalışması "*İli Aladağı Denemeleri*" çalışmasının sayesinde yapılmış olup, bazı yerleri tekrarlanmaktadır.

Çalışmada Kazak bozkırlarının İli bölgesi coğrafyası hakkında yazmıştır. 1850 yıllarında "*İli Aladağı*" terimi kullanmamaktaydı, onun yerine P. P. Semenov, A. F. Golubev, İ. İ. Zaharov, Ç. Velihanov ve başkalarının çalışmalarında "*Küngey Aladağ*" adı kullanılmıştır. Araştırmacılar İli Aladağı ve Küngey Aladağ bir diye düşünmüştür. Sonradan bunları ayrı şekilde kullanmaya başladılar. İli dağlarına Kazaklar eskiden Almatı dağı demişlerdir²¹⁰.

I.2.34. Tanrı²¹¹

1854-1855 yıllar arasında Orta Kazakistan, Jetisu ve Tarbağatay seferleri sonrası kaleme alınan çalışmalarından biridir. Gasfort'un "*O Vvedenii Perehodnoy Religii*" çalışmasından dolayı Çokan Kazakların eski inançlarını araştırıp onunla ilgili gelenekler ve efsaneleri yazmaya başlamıştır²¹².

"*Kırgızlarda Şamanizm İzleri*" çalışması temelinde yazılmıştır. Bu çalışmada da Kırgızların Tanrı'ya, güneşe, aya, suya taptıkları hakkında bilgiler vermiştir. Kırgızlarda alev kutsaldır. Bundan dolayı yeni gelen gelin eve girmeden önce aleve selam vermiştir.

Kırgızlarda cenaze töreni de çok ilginçtir. Ölüyü evden çıkarırken evdeki eşyaları, yemekleri ölünün üstünden dolandırılır.

²⁰⁸ Aygül İsimakova, *Alaş Adebıyettanu*, Mektep yayınları, Almatı, 2009, s. 43.

²⁰⁹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 150-156.

²¹⁰ Velihanov, *age*, C. 1, s. 326.

²¹¹ Velihanov, *age*, C. 1, s. 180-185.

²¹² Velihanov, *age*, C. 1, s. 331-333.

Kırgızlar, yıldızları yer yüzündeki insanların canı olarak kabul etmişlerdir. Gece yıldız kaydığını gören birisi “*benim yıldızım tepededir, parlayandır*” diye üç kere söylemiş.

Ayrıca bu çalışmasında, kötü ruhlar hakkında da bahsetmiştir. Cin, Albastı, Sörel, Kön ayak. *Cin-* şaman ve baskıların (büyücü) konuştuğu ruh. Cinlerin kendi adları da varmış: ihtiyar cin, erkek cin, kadın cin. *Albastı* ise kadınların doğumu esnasında zarar verebilecek ruh olup ikinci adı da *jeztirnaktır*. *Sörel*, albastının başçısıdır. Boyu uzun, iri yapılı, ayakları ince ruhtur. Bazı masallarda albastının eşi olarak bilinir. *Kön ayak*, insanlardan uzakta, kimsesiz yerlerde, ormanlarda yaşayan ruhtur. Yolunu kaybedenlerin karşısına çıkarmış. Cinleri olan kadınlara da *elti* derlermiş²¹³.

Bu inançlar Kazak halkında hala yaşamaktadır. Kazaklar kötü ruhlardan korunmak için her zaman temiz olup dua ederler.

I.2.35. Altışar ya da Çin Provinsiyası Nan-Lu (Küçük Buhara) Altı Doğu Şehirlerinin 1858-1859 Yıllarındaki Durumu Hakkında²¹⁴

Kaçkar seferi esnasında yazılan, Altışehir’in, yani Çin’in Nan Lu (Küçük Buhara) ülkesinin Doğu tarafları hakkındaki bu çalışması, bir tek Rusya tarafından değil, tüm dünya çapında bilinen bir eser haline gelmiştir. 1865 yılında yazılan bu eser, Londra’da “*Ruslar, Merkez Asya’da*” adıyla İngilizce yayımlanmıştır. Bu eserden Rusya ve Avrupa’daki Doğu araştırmacıları, bilim insanları, askeri birimler, siyasetçiler yararlanmıştır.

Altışar (Altı şehir) Doğu Türkistan’ın diğer bir adıdır. Bölge altı büyük şehirden dolayı böyle adlandırılmıştır. Çokan Velihanov’un bahsettiği altı şehir; Kaşkar, Yangi Hisar, Yarkend, Hoton, Aksu, Üç-Turfan’dır. 19.yüzyılın 70. senelerinde Yettişar, yani Yedişehir adında yeni bir isim oluşmuştur. Yedişehir’e Kaçkar, Yani Hisar, Yarkend, Hoton, Aksu, Kuça ve Karaçar ve başka küçük şehirler dahil edilmiştir²¹⁵.

²¹³ Velihanov, *age*, C. 1, s. 185-187.

²¹⁴ Velihanov, *age*, C. 3, s. 97-226.

²¹⁵ İsiev D, Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877), Moskva, 1981.

Çokan Velihanov bu çalışmasında Doğu Türkistan'ın coğrafyası, nehirleri, iç yolları, hava durumu, yer altı zenginlikleri, bitkileri, hayvanlar, şehirlerinin yerleşimi, dini ve halkı, siyasi durumu, sanayisi ve ticareti hakkında pek çok genel bilgiler vermiştir.

Çokan Velihanov, Doğu Türkistan coğrafyası hakkında *“Doğu Türkistan'ın üç tarafı dağlarla korunmuştur: Kuzeyinde Tanrı Dağları, batısında Bolor ve güneyinde Kuen-Lun. Bu dağlar İç Asya'nın en yüksek dağları arasında olup, Çin İmparatorluğunun Batı bölgesinin sınırlarıdır”*²¹⁶ cümlelerini sarf etmiştir.

Doğu Türkistan'ın havası, yazın çok sıcak olup havaya kalkan kalın tozdan nefesiniz daralabilir, üstelik yağmurda fazlasıyla yağarmış. Doğu Türkistan halkı yağmurdan çok korkarmış. Eğer kara bulutlar gelmeye başlarsa halk caminin önüne gidip “Kamcı” duasını okumaya başlarmış. Çünkü bu duanın bulutları yok etme özelliği varmış. Kışın da çok soğuk olmaz kar yağınca sadece üç-dört gün sonra erirmiş.

Bolor, Kunlun'un kuzeyindeki yerlerin isimlerinin biridir, bu gün Sarıgöl ve Kaçkar tepeleri adıyla anılır.

Doğu Türkistan'da bitki türü çok fazla değildir. Sebze türlerinden kabak, karpuz, kavun, havuç, lahana, soğan gibi sebzeler ekerlermiş. Meyvelerden de üzüm, nar, elma türleri varmış.

Doğu Türkistan 6 şehirden ibarettir, Çokan o şehirler hakkında:

“Kaşkar,Doğu Türkistan'ın en büyük şehirlerinden biri olup orda 16 bin civarında ev vardır. Kızıl ve Tümen nehirlerinin arasında yerleşmiştir. Şehirde iki kapı vardır. Doğu ve güney batıdaki birincisine suv-darbaza, ikincisi, kum-darbaza denilir. Sokakları hava kuru olduğundan dolayı temizdir, ama eğri ve dardır. Evler çamurdan yapılmıştır. Şehir ikiye bölünmüştür: “Eski-şehir” ve “Yeni-korğan”, bunu 1838 yılında Zurdunbek²¹⁷ adındaki bir yönetici yaptırmıştır” diyerek Kaçkar'ın yerleşim yeri hakkında bilgi vermiştir.

Çokan Kaşkar'daki bazı mezarlar hakkında da *“Kaçkar'ın etrafında birkaç evliya mezarları vardır, onlar yerel halkın ve başka Asyalıların hürmetine yapılmıştır.*

²¹⁶ Velihanov, *age*, C. 3, s. 97.

²¹⁷ Zurdunbek (Zuhur-ad-din), 1830-1846 yılları arasında Kaçkar yöneticisi olmuştur, Kaçkar halkının bağımsızlığı için savaşta Çin tarafını tutmuştur.

*Appak-koja mezarı bütün Kaçkar bölgesindeki en güzel mimari yerdir*²¹⁸ bilgisini vermiştir.

Kaşkar'dan başka Yanısar, Yarkend, Hoton, Aksu, Üç-Turfan şehirleri hakkında da bilgi vermiştir.

“Yanısar'da 8 bine yaklaşık ev var olup, Kaçkar'ın 70 km güneyindedir. Kalesi ve iki kapısı vardır.

Yarkend nehrinin iki yakasının arasında yerleşmiş olan Yarkend şehri Türkistan şehirleri arasında en büyüğüdür. Hanlar ve sultanların eski başkentidir. Yarkend'te 32 bine yakın ev vardır.

Hoton şehri Çince İlsa Karakaş ile Urunkaş nehirlerinin arasında olup yüksek olmayan bir kalesi vardır. Hoton'da 18 bine yakın ev vardır. Hoton ipek sanayisiyle kilimleriyle, yarı ipek- maşrasıyla, ince kumaşı-darayla ünlüdür.

Aksu şehrinde 12 bine yakın ev olup Aksu ve Kökşal nehirlerinin arasındadır.

*Son olarak da, Üç Turfan küçük bir şehirdir, doğrusu köydür. Sadece 6 bin evi vardır. Üç Turfan Kırgız ordasında tütünüyle ünlüdür.1765 yılındaki saldırıdan şehrin halkı yok olmuştur. Ondan sonra oraya Tarançılar, yani tarlacılar ve Çin askerleri yerleştirilmiştir*²¹⁹.

Ayrıca, Çokan Doğu Türkistan halkı hakkında da tespitler yapmıştır.

“Küçük Buhara yerel halkının ortak ismi yoktur, onlar kendilerini yerleştiği şehirlere göre isimlendirmişlerdir: Kaşkarlı, Hotonlu, Komullu gibi ya da sade bir şekilde yerli adıyla.

*Çinliler onları Çantu (örtünen kafa), Kalmaklar Hotan, Orta Asyalı Kırgız ve ya Burutlar ise Kaşkarlı şeklinde bütün Doğu Türkistan halkına söylerler. Yerel halk Türk dilinin bir lehçesiyle konuşur, bu dile doğu bilimi araştırmacıları Uygur dili derler*²²⁰.

---

²¹⁸ Velihanov, *age*, C. 3, s. 120.

²¹⁹ Velihanov, *age*, C. 3, s. 120-125.

²²⁰ Velihanov, *age*, C. 3, s. 160.

II. BÖLÜM

II. ÖNEMLİ BAZI ESERLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ

Çokan Velihanov, Kazakistan tarihi hakkında değeri ölçülemez bilimsel çalışmaları, özellikle de göçmenlerin siyasi ve sosyal yaşamı, Kazak ve başka da Türk halklarının kökeni, İslam'ın onların hayatındaki rolü, milli mücadeleleri hakkında malumatlar bırakmıştır²²¹. Velihanov'un çalışmaları Orta Asya Türk halklarının ortak tarih ve edebiyatını içermektedir.

II.1. Kırgız (Kazak) Şeceresi²²²

Kırgızların (Kazakların) boylara bölünmesi eskiden beri var olan bir gelenek olup bu tertib bozulmamıştır. Boylara bölünmek, eski gelenekleri sürdürmek Kırgızlarca (Kazaklarca) önemli bir husus sayılmıştır. Kazak boyları cüzlerden türeyen nesil, nesiller ise nokta²²³ abisi, karaşanırak²²⁴ olarak bölünmüşlerdir. Bu nedenle, evin başı-noktaustar²²⁵ şecere boyunca cüzden türemiş nesildir.

Kazak isminin altında yaşayan Kanlı, Şanışkılı²²⁶, Kerey boyları Esim Han (1630 yıllar civarında yaşamış) ölümünden sonra Kazaklardan ayrılan Velihanın döneminde (19. yüzyıllar civarında) Orta jüz boyu olan Konıratlarla şimdiki Buhara, Hokand, Taşkent, Karadağ etekleri ve Talas'daki Özbeklere yakın yerlerde konar - göçer yaşam sürmüşlerdir. Kıpçak, Kanlı, Üysin, Jalayır, Nayman, Kerey, Kereytlarin eskiden var olan boylar olduğu şüphesizdir. Doğu araştırmacıları ise Kanlı ve Kıpçak boylarını Oğuz destanıyla ilişkilendirirler. Ebulgazi'nin söylediğine göre, Kanlılar

²²¹ Kan, Şayahmetov, *age*, s. 8.

²²² Velihanov, *age*, C. 2, s. 163-184; ayrıca bk: Çokan Velihanov, *Altışaharğa Sapar*, Atamura, Almatı, 2006, s. 29-47.

²²³ Nokta ağası: evin başı.

²²⁴ Karaşanırak: Baba evi.

²²⁵ Noktaustar: evin başı, yaşı büyük olan kişi.

²²⁶ Şanışkılı-Büyük Jüz kabilelerinden birisi olup, yerleşim yerleri Taşkent, Keles bozkırları ve Arıs nehrinin yanlarındadır.

Moğol işgaline kadar Issıkgöl civarlarında, Şu, Talas²²⁷ nehirleri boyunca yaşamışlardır. Kıpçaklar ise²²⁸ Oğuz döneminden Cengiz dönemine kadar 400 yıl boyunca Jayık ve İdil, Don aralarında yaşamışlardır. Bundan dolayı o yerler Deşti-Kıpçak (Kıpçak Bozkırları) olarak adlandırılmıştır. Konstantin Bagrinarodniy²²⁹ Türk halkının Atıl (İdil)²³⁰, Geik (Jayık) ve Tanais (Don) nehirleri boyunca yaşayan eski sakinleri Pasinaklardır²³¹ hatta o Pasinaklar Kıpçak ve Oğuzlarla akraba, aynı kökten olmuşlardır diye yazmıştır. Bazı araştırmalara göre *Kuman* ismiyle tanınan Kıpçak boyunun 1078 yılından itibaren el yazısıyla yazılmış belgelerde adı geçer.

Botandat Han'ın hanlık yaptığı dönemde Nayman, Jalayır ve Kereyler Moğol nesilleri olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılara göre bu boyların Cengiz hana kadar kendi hanları, kendi yöneticileri olmuştur. Naymanların yaşadığı mekânlar Karakorım²³² etrafları ise Jalayırların büyük ve küçük vatanı olmuştur.

Ebulgazi'nin Şeceresinde Kereylerin Naymanlarla komşu ve Türk boyları arasında en güçlülerinden olduğu yazılmıştır.

Konratlar-Moğollar: Kiyatlar, Cengiz hanın kökeni ile aynıdır. Dulatlar, Suanlar ve Üysinler (Raşid-ad Din'in "Vakayinamelerinde") Duğlat, Üysin²³³ diye yazılıp, Moğol'un Norun²³⁴ ile Kiyattan bölünen 10 kabilesinin içeriğinde yer alır. Bizim yıl sayımıza göre, iki yüzyıl önceki Çin belgelerinde Üysinlerin kuzey batı sınırlarından çıkıp, şimdiki İli bölgesine gelip yaşadığı yazılmıştır. Arğın boyu, Çağatay ulusunun içerisinde bir halk olup Hulagu'un kadını bu boydandır.

Uak-Kerey isimleri benim bildiğim kadarıyla Moğol-Türk kabilelerinin arasında yoktur. Ama "*Edige*" destanındaki Toktamış Han beylerinden birinin Uak boyunun vekili olduğu söylenmektedir. Alşın, Bayoğlu, Alim neslinin kökeni hakkında aşağıda yazıyorum.

²²⁷ Issıkgöl, Çin, Hokand ve Büyük jüz sınırlarıyla sınırdaş yerdedir. Şu nehrinin başı Kırgız Aladağlarının karlı zirvelerinden gelmektedir. Talas nehri de başın Şu ile ikisin ayıran Kırgız Aladağı zirvesinden alıyor. Şu, Sırderya nehirleri arasında uzun bir boşluğu tam ortasından ayıran Talas boyunca, Karadağ civarlarında Kanlı, Konrat, İsti, Şanışkılı vb. boylar konar-göçer hayat sürmüşlerdir.

²²⁸ Aleksandr Kononov, *Rodosloviya Türkmen, Socineniye Abul-Gazi hana Hivinskogo*, Moskova, 1958, s. 43-44.

²²⁹ Konstantin Bagryanarodniy (905-959)-Vizanyalı İmeratoru. Kara denizin kuzey ve güney doğusunda yerleşmiş halklar hakkında malumatlar yazmıştır.

²³⁰ Atıl, Volga'nın eski ismidir.

²³¹ Pasinak:Peçenek.

²³² Karakorım-Orhon nehrinin yukarı akışındaki Çengiz han neslinin başkentidir.

²³³ Raşid-Ad-din, Sbornik Letopisey, İstoriya Mongolov, *Vvedeniye o Tureskih i Mongolskih plemenah*, TVORAO, 1858, s. 166. (Yazarın notu).

²³⁴ Yanlış yazılmış olabilir, nirun diye yazılır. (Yazarın notu).

Kürleutler (eski Moğol kabilesi), şimdiki Kazak halkının Kıpçak boyunun içerisinde. Moğol Kürleutlerinin Türk Kıpçaklarına benzeyen etnik benzerlikleri vardır. Ama Levşin onlar hakkında: “*Moğol, Türk kabilelerinin bir çoğu Altın Orda ve Çağatay ulusunun birleşmesi sonucunda peyda olmuştur, buna siyasi birleşme diyorlar. Moğol-Türk kabilelerinin bu şekilde birleşmesi tarihte az değildi, mesela: Moğollar ve Oyratlar (Altay Türklerinin eski adı), Türkler ve Uygurların ortak ordusudur*”, diye yazmıştır.

Kargaşa zamanda Kazan, Kırım, Astrahan hanlıkları kurulurken, Altın Ordu ve Çağatay ulusları içerisindeki boylar kendilerini korumak amaçlı başka ülkelere, başka yerlere göç etmişlerdir. Birlikte gittikleri yerlerde Cengiz neslinden kendilerine han seçtiler. Böyle bir karmaşık durumda siyasi topluluklar kuruldu, tekrardan hanlık olmaya başlandı. Sarayşık²³⁵ şehri etraflarında Noğaylı eli, Taşkent’de Moğolistan, Seyhun’un kuzey bölgesinde Kazak hanlığı kurulmuştur. Bu fikirlerin gerçek olduğuna Kazak boylarının içeriği örnek olabilir. Kazakların nerden türediğini öğrenmek için, onların efsane ve destanlarına bakabiliriz.

Bu halk kendisine Kazak ismini vermiş, komşusu Kırgızlar da bunları öyle isimlendirmişlerdir. Kazaklar üç jüze bölünmektedir: (Ruslar Büyük Orda, Orta Orda, Küçük Orda diye söyler) Büyük Jüz, Orta Jüz, Küçük Jüz.

Büyük Jüz’de önemli 4 kabile vardır: Dulat, Jalayır, Alban ve Suan. Hepsi kendisini bir isimle üysin diye bilirler. Üysinler eskiden bu 4 kabilenin en güçlüsü olmuştur. Eski Üysinlerin çoğunluğu Uygurlar ve Çongarların uluslarıyla karışmış, geri kalanı Dulat kabilesinin içerisine girerek Sarı Üysin ismiyle anılmıştır.

Orta Jüz içerisindeki kabileler: Arğın, Kıpçak, Konırat ve Nayman olup bu cüze sonradan katılanlar Uak ve Kerey-yediru olarak adlandırılmıştır.

Küçük Cüz: Alimoğlu ve Bayoğlu ismindeki kabileden ve Yedirudan oluşmaktadır. Alşın, bütün Küçük Jüzün ortak ismidir.

Kazak ya da Alaş elinin kökeni nereye dayanmaktadır sorusuna, halk arasındaki yır-destanından cevap bulabiliriz. Eğer, Timur’un Toktamış Han’a yaptığı saldırı 1392 yılında başlayıp aynı senede Kazakların ilk hanı Alaş ve onun çocukları öldürüldüğü dikkate alınır, Alaş’ın 14. yüzyılın ortalarında yaşadığı tahmin

²³⁵ Sarayşık, 13-17. yüzyılların başında Jayık nehrinin yanındaki şehir. Arab seyyahı İbn Batut’un söylediğine göre Sarayşık, ticaret ve el işlerinin iyi geliştiği, tüccarların toplandığı şehirdir.

edilebilir. Kazakların göçebe halk olarak serbest yaşadığı Asya’da doğup, geliştiği ve “Rus Kazaklarına” özendiği şüphesizdir. Rus yıllığı (Peskov takvimi) bu durumu onaylamaktadır. 1444 yılında Moskova’yı Tatarların işkal etmeye çalıştığında Ryazan (Rus) Kazaklarının yardımı gelmiştir. tarihçi Okolisky’in söylediğine göre: Rus Kazakları Getman Predislav Lanskoronski’yin komutasında Ukrayna’da 1517 yılı Belgoroda saldırı yapmışlardır. Tatarlar ise özgür yaşamış, Rus Kazaklarından önce şehirlere saldırı yapmıştır. Uçsuz bucaksız bozkırlarda serbest yaşamak, Avrupa şövalyelerinin seviyesiyle denkti. Özgürlük isteyen askerlerin Rus coğrafyasındaki ilk mekânı Ukrayna olmuştur. Zaporozju, Donlu Rus Kazakları az vakit içerisinde bir halk olarak oluşmaya başlamıştır. O karmaşık dönemde Altın Orda’dan bölünen küçük hanlıklar arasında tartışmalar olmuş, bunun sonucunda büyük kabileler bozkırlara yerleşerek Kazak hanlığın kurmaya başlamıştır. Bununla birlikte, Rus Kazakları da pek çok kabilelerden şehirler kurarak, Kazaklar (Rus Kazakları) adına sahip olmaya başlamıştır. Tatar²³⁶ Kazaklarının Alaş, Alaşayla ilişkilendirilmesinin altında tarihi bir gerçek vardır. Çünkü, özgürlük isteyen Asya halklarının; kendi hanı, kendi siyasi birliği, ülkesi, boy ve kabileleri bir arada tutabilecek bir büyüklerinin olması lazımdı. Kıpçak ve Türkistan’dan çıkmış halklarla birlikte Kazak topluluğunun gelişerek büyümesi gizli bir şekilde sürmüştür. Kabileler, gücü ve sayısına göre; Büyük Cüz, Orta Cüz, Küçük Cüz olarak bölündü. Göçebe hayat bozkır insanların işgalci ve savaşçı olmaya itiyordu. “Şeybânînâme” kitabına göre “Kazak” ismi verilen yeni topluluğun yerli halklardan manevi olarak yüksek ve saygılı bir halk olduğu beyan edilmiştir.

Bozkırlarda yaşayan göçmen halkları kendilerini şehirde yaşayan Özbek ve Nogay halklarından (Tatarlardan) bir kat yüksekte olduğunu düşünmüş, özgürlüğün simgesi olan Kazak ismiyle gurur duymuştur. G. Levşin’ine göre: 16. yüzyılda Kıpçak bozkırları ve Jetede iki güçlü uluslar vardır: Hanlık kuran Dadan ve Kazak Moğol uluslarıdır. 16. yüzyılda dağılan Altın Orda Hanlığı’nın sakinlerinden Kıpçak, Nayman, Konırat, Calayır, Kanlı vb. boylar kendi istekleriyle Kazaklarla birleşip, Kazak Ordusunu kurmuştur. Kazakların son hanı döneminde, yeni boyların peyda olduğunu hiç zorlanmadan söyleyebiliriz. Bu durumu Kazak jüzleri ve eski boylarının nasıl oluştuğuna örnek alabiliriz. 1757 yılında Abılay Han Kırgızlara saldırı yaptığında bazı cüzler (boylar) ordaki dul kadınları alıp, Arğın boyundaki Atığay

---

²³⁶ Türk demek istemiş.

kabilesinin arasına yerleştirmiştir. Rehindeki o Kırgızlar uzun zamanlar Atığaylarla karışıp kendi neslini Atığay'ın dedesi Daut'ın 12 çocuğunun birinden devam ettirip Yeni Kırgız, Zengin Kırgız olarak ortaya çıkmıştır. Yeni boyların peyda olmasına örneklerden birisi de Büyük cüzün Kereyit boyudur. Bunlar Kazaklardan bölünüp, Özbeklerin içeriğindeki Kereyitlerle birleşir geri kalanı ise bozkırlara gidip Küçük cüzle birleşerek, Karakat dede neslini oluşturur.

Kazaklar, boy isimlerini eski boy başının isimleriyle ya da aksakallarının isimleriyle devam ettirmiştir. Kıpçak, Nayman, Konırat ve başka kabileler ise eskiden Cengiz döneminden gelen halk olarak bilinmektedir.

Jüzlerin peyda olmasına neden olan eski Moğol yasalarını Kazak halkı bozmadan devam ettirmiştir. Küçük cüzün şeceresini Aışın ismindeki Maykı aksakalla ilişkilendirilir. Bayoğlu'nun (Küçük Cüz kabilesi) birisi Alaşa ismindedir.

Türkistan Özbekleri de eskiden boya bölünmüştür. Ama onların cüz kavramı Kazaklarınkinden daha geniştir. Özbek boylarının yerleşim şekli böyledir: Konırat-Karşı'da, Manğıt-Buhara'da, Çin-Yarkorğan'da, Kıpçak-Taleken'de, Nayman-Zeydin'de, Calayır-Korğanda, Diahli, Miig, Mitan, Bürkit, Bahrin, Katağan, Karakalpak, Cenler vb. Buhara'dan başka yerlerde yerleşmiştir. Boy ve kabilelerin: Yüz-Hokant'da, Lakay yüz Gisar'da, Konırat-Jideli Baysın, Ürgenş ve Hiva'da, Durman Kauadian'da, Kattan Kunduz'da, Moytan Gümüş'te, Kenegesler Geybek ve Taşkente, Kıpçak Bolor, Hiva ve Hokand'da, Yabu Bolor'da, Kırım ve Kuban Tatarları içinde Naymanlar, Kıpçaklar ve Konıratlar var. En şaşırtıcı olay, Kafkas Nogaylarında Kırgız ve Kazak isminde boyların olmasıdır.

“Şeybânînâme” ve Ebulgazi'nin “Özbeklerin Savaşı” yazısında Moğol Türk kabilelerinden kurulmuş üç halkın boy geleneği temelinde ordularının dostluk ordusuna dönüştüğü yazmaktadır. O yazılarda boyların “boy geleneğini” koruyarak, halk için yanlış işleri yaptığını görebiliriz. Bunlar, onların Altın Orda ve Çağatay uluslarından bölünüp sonra farklı boyların birleşmesi sonucu peyda olmuş bir topluluk olduğuna delildir. 15. yüzyılda ata vatanından göç ederek akraba boylar birleşmiş, yeni yerlere göçüp sadece kendileri değil kendileriyle birlikte önceden gelenekleri de beraber götürüp yerli insanlarla kaynaşarak güçsüz boylar güçlü boylarla birleşmiş, iri iri cüz ve boylar kurulmuştur. Hulagu ailesinin yazdıklarına göre Kazaklar sonradan Türkler ve Moğolların kaynaşmasıyla, Moğol dedesinden türemiştir. Bu halkın

kökenini bilimsel olarak açıklamak kolay değildir ancak bunları onların efsane ve destanlarından öğrenebiliriz yine de efsanelerin bazıları gerçeğe yakın olmayabilir. Kazaklar arasında her konuda destan ve yırlar bulabilirsiniz, ama onlar önemli değil. Onun için bozkır yır destanları sadeliğiyle, gerçekliğiyle gerçek hayattan uzak olmamasıyla değerlidir. Bunlarda masallardaki gibi olağan üstü olaylar yoktur. Belki ondan dolayı halk tarihi yır ve destanları değerli bulur. Efsane ve destanlardaki tarihi gerçekler, Ebulgazi'nin "Türk Şeceresi" kitabındaki şecereleden uzaklaşmamıştır. Ecdadlarının kahramanlıkları hakkında olduğu için tarihi yır ve destanlara halk hayrandır. Çok uzun destanları, yırları, efsaneleri ağızdan ağıza ezberleterek, yüzyıllardır unutturmadan bozkırların o ucundan öbür uçuna kadar götürmesi bir yetenektir. Eski Türk geleneklerinin kaymağının bozulmadığı Kazaklarda, hayatın bütün alanlarını içerisine alan insan isimleriyle yer ve su isimlerinin nesilden nesille unutulmadan yaşatmak amaçlardan biridir. Tarihi anlamı olan eserlerin bazıları ağızdan ağıza, bazıları dombırayla çalınarak diğerleri ise o zaman yaşamış bir türkücünün türküsü olarak kemençeyle, kobızla çalınıp sanatçıların ismi halkın arasında unutulmadan yaşatılmasına neden olmuştur. Kazakların her boy başçısı, kendi kabilelerinin şeceresinin nereden türediğini, halkının geleneklerini, yasalarını, halkının başından geçen tarihi olayları aksakallardan öğrenerek kendi söz yeteneğini geliştirmek için pek çok efsane, hikâyeleri, atasözü ve önemli olaylarla bağlı nasihat sözlerini ezberlemeye mecburdur. Hazırlıklı olan boy başçılarının ağzından çıkan nasihatleri halk ilgiyle dinlemiştir. Nasihatlerin anlamı, bütün alanları içerisine alan, güzel anlam taşıyan, şuurdu sözlerdir. Maalesef, daha on bir sene sonra, eskiden böyleydi, eskiden ne kaldı diyecek bir zamana çok kalmamıştır.

Arğın boyunun Atığay kolu, Kудayberdi dedenin Beyimbet ailesinden çıkmış Şal yırıcı da benim dedem Abılay'la aynı zamanda yaşamıştır. Kazak halkının kökeni hakkında yazılan yır ve destanların bazılarını Şal yırıcı yırlamıştır. Onun gibi yır ve destanları bilenler şu an çok azdır. Maalesef, Atığaydan çıkmış ünlü destanı hala dinleyemedim. Şal yırıcının yır destanında Kazak halkının kökeni hakkında tarihi efsanelerin hepsi var deniyor. Eskiden yaşamış Alaş'dan beri, bütün boy, boy başları, sultanlar ve kahramanları, onların nesilleri, hanların nesli, Şal yırında hepsini içeriğine almıştır. O şecere destanı, Şal yırıcı Atığay boyunun dedesi Dauit'in 12. oğlundan biri olan Kудayberdi'ye kadar gelmiştir. Şal yırıcının yırları bizim elimizde

bulunmuyor, tam bu günlerde o destanlara ihtiyacımız vardı. Kazakların bildiği – eskinin gözü gibi olan efsaneleri halka tanıtmak istiyoruz.

Eskiden Turan’da han olan Abdullah, başka efsanelerde Abdul Aziz Han isminde bahsedilmiştir. O hanın Alaşa isimli alapes²³⁷ hastalığı olan bir oğlu varmış. Eski gelenek gereği halk bulaşıcı hastalığı olanları uzak tutarmış, babası o geleneği bozmadan oğlunu halktan uzak tutmuş. O dönemlerde, Abdulla Hanın merhametsizliğine dayanamayan aç halk Seyhun nehrinin kuzeyindeki bozkırlara, Karakum ve Borsuk çöllerine kaçmıştır. O kaçan halkın arasında kahramanlık gösterenlerin sayısı üç yüze yaklaşmış, onların mal varlığı da pek çokmuş. Biraz zaman geçtikçe savaşçı Kazak topluluğu savaşlarda mağlubiyete uğrayıp, durumları kötü olmaya başlamıştır. Bu kötü durum bir birleriyle küçük tartışmalar yaratmıştır. Olanları duyan Abdulla Han onları kendisine almak istemiştir. Kazakların arasındaki bu kötü durumu bir tesadüf kurtarmıştır. Sıkıntılı bir dönemde, Alaş isimli bir kahraman peyda olmuştur. Alaş, halkı toplayıp onlarla konuşmuştur. Onun konuşması halkı etkilemiştir. Etkilenen halk Alaşı kendilerine boy başı olarak seçmiştir. Abdullah Hanın halktan uzaklaştırdığı oğlu Alaşa’yı aksakallar bir ağızdan han olarak seçmiştir. Böylece, kaçan Kazaklar Alaşa han sayesinde, bağımsız, kendi hanları olan bir halk olarak bir topluluk kurmuştur. Alaşa Han sayesinde bağımsız halk olduğu için ve üç jüzün kahramanlığını unutmamak için halk ismini “Üç Alaş” olarak isimlendirmiştir. Ama onların bu fikirlerini Abdullah Han da komşuları da kabul etmemiştir. Tam tersine, onları eşkıya olarak kabul etmiştir. Zamanında halktan uzaklaştırılan Alaşa, Abdullah Hana yazılı mektubla bağımsız bir halk olduğunu bildirmiştir. Böylelikle, herkesin kabul ettiği Alaş halkı oluşmuş, hanı da Alaşa han olmuştur.

Kazakların kökeni hakkında yazılan bir diğer efsane gerçeğe yakındır.

Aksak Temir Bek, Toktamış’a karşı ilk savaşında, kaçan Kazakların mekanı olan Karakumdan geçerken onların mekanların işgal eder. Amet ve Samet isimli iki hanı asarak öldürür. Kendi dinini anlatmak ve Şamanizm’i tamamıyla yok etmek için hocalar gönderir. Bozkırlardaki eski camiler ve mezarlıkların başındaki kubbeler o hocaların etkisinden olabilir. Temirlana kadar Kazaklar, dedelerinin ruhlarına, aleve, aya, güneşe, yere ve hayvanlara tapınmıştır: Kambar ata (Kambar Dede), yıldı sahibi,

---

²³⁷ Tedavisi zor ve bulaşıcı deri hastalığı, cüzzam.

Zengi Baba (Zengi Dede), inek sahibi ve vb. hayvan pirleri oluşmuş. Kazaklar hayvanların hepsine değil, sadece insanlara faydası olan hayvanlara tapınımıştır.

Halk arasında Urus ailesinin nasıl peyda olduğu Kazakların onun hangi oğlunu han seçtiği belli değildir. Halktan duyduğum efsaneye göre Kazaklarda eskiden Janibek han olmuş. Ama ilk hanın Janibek'in kendisi mi yoksa onun dedeleri mi oldu o tarafı belli değildir. Kadırgalı Jalayir'in (Jılnamalar Jınağı) şeceresinde de Urus Han ve Canibek Han'la ilgili tam bir bilgi yoktur, ancak o vakayinamenin 14. sayfasında, Urus Han askerinin sağ tarafında 2000 el Kanlı, sol tarafında ise Alaş tarafı diye kısa bir bilgi vardır. Eski sözlerde: Janibek; akıllı ve zekâsıyla “Az” adlanmış, Kazaklar ona Az²³⁸ Janibek demiştir. Az – Janibek'in akıl, bilgili ve söz ustası aksakalı Jirenşe Şeşen²³⁹ olmuştur. “Jirenşe Şeşen demiş ki” diye başlayan sözler Kazaklar arasında çoktur. Jirenşe Şeşen'in ismi halk arasında bilgelik ve zekânın sembolü olmuştur. Jirenşe Şeşen ve Janibek Han'ın bir arada anılması boşuna değildir. Efsanelerde Urus Han ismindeki ailenin Kazaklar arasında ne zaman peyda olduğu sorusu hakkında kimse bir bilgi veremez. Yukarıda Alaş hakkında efsanede, Alaşa Han'ın çocuklarını Temirlan öldürttüktan sonra Kazak topluluğu dağılmış ve artık bozkırlar topluluktan kovulmuş, savaşlarda kazanamamış sultan ve beklerin mekanları olmaya başlamıştır.

Kazak tarihi hakkında Ebulgazi ve Jalairi'nin yazdığı malumatlar yetersizdir, ama Rus vakayinameleri göçmen halkların tarihini ciddi şekilde yazmıştır. Rus vakayinamelerinde, Kazak efsanelerindeki ünlü han Janibek yönettiği dönemlerin gizli tarafları da yazılmıştır. Bir zamanlar kendilerinin han seçtiği, halk arasına katılan Kazak topluluğunun eski Moğol geleneğine göre aksakalları olmadı demek gerçeğe uymaz. Öyleyse, aksakalları olmuş bir halk, hansız ve sultansız oldu demek de bir yanıştır. Alaşa hanın çocuklarından sonra da, mutlaka Kazakların hanı olmuştur, ama onlar kimler? Urus isimli aile hakkında tarihi bilgi: Urus'un ailesi, Ebulgazi'nin söylediğine göre, Joşı'nın küçük çocuklarından türemiş olup onların dedeleri Tokay Temir'dir. Batu Han nesli hanlıktan gittikten sonra, Saray hanlığı için tartışma başlamıştır. Hanlığı, Toktamış ile birlik kuran Urus hanlığı almıştır. Urus Han, 1360 yılına kadar hanlık yapmıştır. Onun hanlık yaptığı yıllar, isminin benzerliğine göre Kulpi'dan sonra olabilir.

²³⁸ Az bilimli, akıllı, zeki anlamında.

²³⁹ Jirenşe Şeşen-adı efsane olan zeki, düşünür, söz ustasıdır. Halk sözün konuşan, halkın durumun anlayabilen kişidir.

Urus Han hakkında doğu tarihçilerinin arasındaki fikirler genel olarak, birbirine zıttır: (Grigorev. Moğol Tarihi, s. 41) “Urus Han’ın soyu Batu’dan, çocuğu Buğay, sultanın ölümü için kin tutmuş ve Temirlan ile savaşmıştır. Temir Kutluk’un, Buğay Sultan’ın oğlu olduğu hakkında söylenti vardır.”.

Grigorev’in bu bilgileri Ebulgazi’nin bilgileri ile bir birine zıttır. “Türk Şeceresi” kitabının yazarı Ebulgazi Bahadır, Hiva Hanı’nın söylediğine göre: Urus Han Batu’nun nesli değildir, Tokay Temir’in neslidir. Kutluğ Tokay, Temir’den olmasına rağmen başka dedelerden türemiştir: Joşı, Tokay Temir, Üz Temir onun iki oğlu vardır: Koja ve Aboy. Urus Han Koja’nın torunu, Temir Kutluğ ise Ali Temirbek’in oğlu, Aboy’un torunudur (Abilgazı, 111 s.). Ebulgazi’nin yazdıklarına göre Akmanğit kabilesinde Kutluğ Kaba isimli birisi, onun bir oğlu ve bir kızı da varmış. Kızını Aksak Temir çocuklarının birisi almıştır. Temir Kutluğ onlardan doğmuştur. Bu malumat Ebulgazi’nin söylediklerine terstir, belki Aksak Temir ismi Kutluğ Temir isminin yerine yanlışlıkla yazılmış olabilir. Ebulgazi’nin söylediğine göre Kutluğ Temir, Temir Kutluğların dedesinin ismidir, babası Ebulgazi, TemirJalayiri şecereleri boyunca, Ali Temirbek oğlan ve Jalayiri onu sadece Temir Bek diye isimlendirmiştir.

Kazak hanı Urus’un, Toktamış obasından kovulduktan sonra Altın Orda’nın hanı olduğu gerçektir. Toktamış, Aksak Temir’e kaçıp han olana kadar kahraman Maman’ın yanında yaşamıştır. Urus, Toktamış ile savaşırken kaybetmiştir, Grigorev’in söylediğine göre onun çocukları (“İstoriya Moğolov”) Temirlan’dan kaçmıştır. Urus Han’ın oğlu Kuyırşık toplumda han olmuştur. Karamzin tarihçi Şerefeddin, Ali-Ezdi’nin çevirdiği bilgilere dayanarak böyle yazmıştır: Temirlan, 1395 yılında Toktamış’a karşı ikinci kez savaşında Urus’un oğlu Kuyırşık’ı han seçmişler, onun çocuğu Barak, Ebulgazi’nin söylediğine göre, Altın Orda’da han olmuştur. Rus vakayinamelerinde: 1422 yılı (Karamzin Tarihi, II bölüm, 24-5) Barak Han bir daha Kuydadat ya da Chundandaht isimindeki hanı alıp Odoevka’ya gelmiş (İstoriya Rossii Soloveva, 27 s, IV). Şildberger seyahatı sırasındaki yazılarında: Kebek (Thebac), KereyBerdi’yi kovduktan sonra, Edige Zegre hanlığını işgal etmiş ama uzun zaman geçmeden onu Waroch hanlıktan kovmuştur, sonradan kendisi de kovulmuştur. Zegre’yi almaya geldiğinde Mahmud’u öldürmüştür. Barak Kurjuk’un oğlu (Kuyırşak olması lazım) ve ordanın 36. hanı olmuştur. Kerey Berdi’den sonra ordada hanlığa oturan hanların listesi: 28. Karim Berdi, 29. Kebek (Toktamış’ın oğlu),

30. Şegire, 31. Jabır Kerey Berdi, 32. Seyd Ahmet, 33. Derviş, İlagiy'in oğlu, 34. Muhammed, 35. Daulet Berdi Tas Temir oğlu, 36. Barak Kırjık oğlu, 37. Giasaddin Şadibek, 38. Muhammed Temir Han oğludur. Ebulgazi'nin söylediğine göre, Waroch dediğimiz Barak, Tokay Temir neslinden olan İşkili Hasan oğlu Mahmud'u ordudan kovmuştur.

Kırgızların kökenini efsanelere dayanarak belirtmek mümkün değildir. Moğol-Türk tarihçisi Ebulgazi'nin yazdığı “*Türk Şeceresinde*” bizim halkımız hakkında net malumat bulunmamaktadır. O, Çengiz'den Janibek'e kadar sultanların şeceresini değil, Kırgızlar (Kazaklar) hakkında her şeyi yazmalıydı.

Reşîdüddîn²⁴⁰, Cüveynî²⁴¹ ve o dönemdeki doğu bilimleri araştırmacılarının çalışmalarında içeriği ve tarihe göre Çağatay neslinin hanlar tarihi ve İlhanlar²⁴² hakkında malumatlar verilmiştir. Kırgızlar hakkında ise hiçbir malumat bulanmamaktadır. “*Şeybânînâme*”de, “*Muhammed-Şeybânî han 1510 yılında Mervk işgalinden önce Kazakları Aladağ'a kovmuştur. Burunduk'la beraber Taşkent'den ötesine gitmiştir*” gibi kısa örneklerden başka bir şey yazılmamıştır.

Hiç şüphesiz, Kırgızlar'ın geçmişi hakkında önemli ilk kaynakların biri Perofessör N. İ. Berezin'in yayınladığı “*Jılnameler Jınağı*”²⁴³ (Kazan, 1854) olmuştur. Bu eserde net tarihlerin olmamasına rağmen, Kazak hanları ve sultanlarının şeceresi, elçiliğin evrakları ile Noğaylarla yapılan ilişkiler ve anlaşma evrakları yazılmıştır.

“*Jılnameler Jınağı*” yazıldığı dönem, Kasım şehrini Oraz Muhammed'in yönettiği dönemlerdir, yani Hicri 1000 yılında ve Boris Godunov dönemlerinde yazılmıştır. Vakayiname yazarı ismi belirsiz Kasım şehri yöneticisi Oraz Muhammet ile iletişimde olmuştur. Bu vakayiname Arapça yazılmıştır, ancak Özbek (Türklerin olması lazımdı) atasözleriyle doludur.

²⁴⁰ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî (1247-1318), tarihçi, İlhanlıların (İran ve Gürcistan dışındaki Moğol yöneticilerinin) veziridir. O, Moğol işgaline, bununla birlikte Orta Asya ve Gürcistan ülkeleri hakkında “*Cami'üt-Tevarih*” eserini yazmıştır. Bu eser; Orta Asya, Kazakistan ve Güney Sibirya tarihi hakkında önemli kaynaktır.

²⁴¹ Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (1226-1283)- Fars bir Moğol tarihçisi. Tarih-i Cihan Güşa (تاریخ جهانگوشاهی جوینی; Ta' rīkh-i jahān-gushā) ismindeki kitabı yazmıştır.

²⁴² İlhanlılar, 13. ve 14. Yüzyıllarda hükümdarlık yapan Hulagu neslinin ve Moğol hanlarının levazımıdır.

²⁴³ Jılnamalar Jınağı, Kadırğali Jalairi'yin 1600-1602 yıllarında yazdığı eserdir. Bu eserin ikinci nüshasını Kazak Üniversitesi Kütüphanesine Tatar bilim insanı İ. Halafın getirip vermiştir. O nüshayı ilk yayınlayan İ. Berezin olmuştur.

Ülkesinden uzaklaştırılan Oraz Muhammed'in kaygısını paylaşan yazar, hanın yardımcısı olarak seçilmiştir. Yazar bu vakainameyi Padişah Boris Godunov hürmetine yazdığını ifade etmiştir. Sonradan Kasım şehrinin yöneticisi olan Oraz Muhammed Sultan; Onnan Sultanın oğlu, Kazak ile Kalmakların hanı Tauke'nin yeğenidir. 1587 yılında Oraz Muhammed'i, Sibiryaya şehzadesi Seytekle beraber Danil Çulkov isimli bir asker tutuklamıştır.

“Sibiryaya Vakayinamelerindeki” yazılara göre, Oraz Muhammed, Kırgız Ordası'nın sultanı olmuştur. O sene Moskova'ya gönderilmiştir, Çar Boris onları çok iyi ağırlayıp, birkaç sene sonra tekrar Oraz Muhammed'i Kasım şehrinin hanı yapmıştır. “Boris Federoviç'in padişaha olan saygısı ve merhameti sayesinde bu kitap yayınlanmıştır.” demektedir yazar. Jalayır boyu Kırgızların en önemli boyundan ve Büyük Cüz içindeki kabiledir.

Kıpçaklar; Özbek, Kırgız, Noğay, Nayman, Kerey vb. boyların içinde vardır. Özbeklerin bir efsanesine göre, onlar önceleri 96 kabileden oluşmuştur. Üki, Onkoja, Jalayır vb. Üç nesil bin, yüz ve kırk neslin ortak ismi Türk olmuştur. Kazak topluluğu Noğaylar ile Özbekler neslinden ikinci olmuştur: Olayın tarihte ne zaman olduğunu net söylememiz mümkün değildir, büyük ihtimalle Toktamış'a karşı savaşta Kırgızların ilk hanı Alaşa çocuklarının öldüren Temirlan öncesi olmuştur.

Kırgız efsanelerinde, Alaşa Han oğullarının başları kesildikten sonraki han Janibek (Barak oğlu) tir. Bazı efsanelerde de Joşı ailesinin mirascısı Janibek, Kazak hanı olarak görülmektedir. Ebulgazi de Joşı'nın oğulları Kazakların hanı oldu demiştir. Janibek'in han olduğu dönemde, kardeş halk Kazak ve Noğaylar beraber konar göçer hayat sürmüşlerdir. O dönemler Kazak destanlarında “*altın yüzyıl*” olarak anılmaktadır. Kazakların pek çok destanları da bu döneme denk gelmektedir. Bununla birlikte birlik ve terbiye edici nasihatleriyle Jirenşe Şeşen, adil han Az-Janibek ve Noğayların filozofu Asan Kayğı da günümüze kadar bozkır halklarının ağızından düşmemiştir. Bu dönem efsanelerinde halkın kuzey ve güneye göç ettikleri söylenmektedir. Göçün ilk nedenlerinden birincisi Özbek hanının bütün tebası ile göç etmesi; ikincisi de bazı halkların güçlenerek sınırların İle ve Balkaş'a kadar genişlemesi olmuştur.

18. yüzyıl, işgallerin artması ve iç tartışmaların şiddetlenmesi dönemi olmuştur. Bu dönem efsaneleri, kaygı ve üzüntüye doludur. Düşmanlar onları atavatanından

kovup Kazak ile Noğay'ı ayırmıştır. Kalmak Hanı Ho-Urlık işgalinden sonra Nogaylar, Jayık ile Edil'in öbür tarafına geçmiş, Kazaklar ise 1636 yılında Kazak hanları Esim ve Tursundan biri Türkistan'a, ikincisi Taşkent'e gitmiştir. Kazak ile Noğayların birbirleriyle üzülen ayrılmaları bazı destanlarda, kopuz ve küylere yansımıştır. O destanları, küylere dinleyen ihtiyarların gözleri yaşla dolarmış, kaygıya batarlarmış.

Kalmak efsanelerinde “*Alatav (Aladağ) gibi titreten*” atasözü çok geçer. Kulja şehrinde Oyratların tarihini iyi bilen bir ihtiyar ile tanıştım. İhtiyar bana Ho-Urlık'ın Noğay ve Kazak yurtlarını işgal ettiği hakkında pek çok destan okumuştur. O dönemdeki Kazak destanları ne kadar kaygılı ise Kalmak destanları da o kadar sevinçli söylenmiştir. Bu iki halkın destanlarından “*Alatav gibi titreten*” atasözünün anlamını çözmüş gibi oluyorum. Nogaylar Kalmakların işgal etmesini korkarak beklemiştir, Kalmaklar ise Nogayların yurdunu işgal etmeye korkuyorlardı. Bir gece Nogayların at sürüsünden bir tay ipi kopup bütün atları korkutmuştur. Noğaylar da Kalmaklar geldi korkusuyla her tarafa kaçmışlardır. Bu fırsattan faydalanan Sarı-Mandju Or ormanına saklanan Nogayları öldürüp Nogay yerleri artık benimdir diye bağırmıştır.

II. 2. Kırgızlar Hakkında Yazılar²⁴⁴.

Giriş

Kara Kırgızlar kendilerini “*Kırgız*” diye adlandırırlar ve bu isimle bütün Orta Asya Müslümanlarınca tanınırlar. Kırgız-Kaysaklar bazen onları giydiği kıyafetinin renginden dolayı “*ak kalpaklılar*” ve “*karalar*” diye adlandırmıştır. Sonundaki *kara* sözüne açıklama yapmalıyız. Genetik bakımdan alırsak, Kırgız-Kaysaklar iki farklı nesillerdendir. Birincisi güneş nurundan türeyen soylular, ikincisi tabiatla alakası olmayan, sıradan insanlardan doğmuş kullar²⁴⁵ olan kara halktır. Törelere, yani soylu olan sultanların kökeni tabiatla ayrı, güneş nurundan türemiş derken, sıradan halka ise kendi kökeni sıradan bir insan yani Alaş diye demişlerdir. Soylu Kırgızların sultan bekleri de, sıradan Kırgızların ataları da aynı kökten, bölünmez aynı bir halktan türemiş nesildir. Kırgızların bu ayrıcalıkları Kaysakların dikkatini çekmiştir. Ruslar

²⁴⁴ Velihanov, *age*, C. 2, s. 8-96.

²⁴⁵ Kullar, sıradan halk.

Kırgız-Kaysakları ayırabilmek amacıyla Kırgızlara “dağlılar” diyerek lakap takmışlar, o lakapları yerleştiği bölgeye göre de verilmiş olabilir. Çinler ise yerleşik Kırgızları hiç alakası da, anlamı da olmayan “Burut” ismiyle adlandırmışlar, onları doğu ve batı Burutlar diye ayırmışlardır.

Kara Kırgızların Yerleşimi, Sınırları ve Coğrafyası.

Kırgızlar, uçsuz bucaksız Orta Asya bozkırlarının sahibidir ve kendilerinin dağılmalarına göre güneye dek uzanıp yerleşmiş bir halktır. Kara Kırgızlar; Issıkgöl'den Gissar ve Badahşan'a, Sozak'dan Aksu ve Üç-Turfan'a kadar dağılarak yaşamışlardır. Bolor dağlarının insan ayağı basmamış zirveleri ile dağın Çin, Hokand, Karategin, Gissar ve Badahşan eteklerinde birbirlerinden ayrı, konar-göçer hayat süren Kırgızlarda hiç siyasi birlik olmamıştır, hatta yerleştiği yerlerin uzaklığından dolayı boy ilişkileri de etkisini kaybetmiştir. Kırgızların böyle dağınık yaşamaları harika bir kaynak olarak görülmüştür.

Kırgızlar dağlık yerlerde yaşamışlar, nesillerinin çoğu dağları mekan tutmuşlardır. Yaşadıkları yerler Sır ve Amuderya'nın doğduğu yerlerden başlayan, yeşillik bölge ve Alay tepesinin arasındaki dağ grubudur. Buralardan başlayarak Tanrı dağları ve Aladağ eteklerinden kuzeye doğru göç etmişler, Buzdağ ve Belurtau zirvelerinden geçerek, güneye doğru, Gindikuş'a kadar uçsuz bucaksız yerlerde yaşamışlardır.

Bu gün için malum olmayan durumlar ve onların mekan tuttuğu yerlerin uzaklığından dolayı Kırgızların nüfusunu net söylemek mümkün değildir. Hatta, Kırgızlar'ın kendileri bile bazı boy isimlerini ve sayılarını bilmiyordur. Issıkgöl'de yaşayan Kırgızların güney doğudaki akrabaları ile hiç alakası yoktur. Bunlar, birbirini sadece duymuşlar, hatta birbirlerine karşı ön yargılı davranmışlardır. Güneydeki Kırgız boyları hakkında malumatlarımızı sonradan genişletiriz.

Kara Kırgız boyları, Asya'nın hayvan yetiştiren başka halkları gibi birbirinden kopuk ve birkaç parçaya bölünmüştür. Onların yaylaları Kuen-Lun tepesi olup yani Orta Asya tepesi denilen Badahşan ile Pamir dağ sırasından başlayıp, Şu nehrinden İssıkgöl'e kadar, sonra İle'ye dökülen Tekes nehrine kadar uzanmaktadır. Bu sebepten dolayı Kara Kırgızların yaşadıkları yeri tam söylemek mümkün değildir. Biz Kırgız yurdu olarak İssıkgöl ve onun etrafındaki dağ sıralarını söyleyebiliriz. Çinler ise Burutlar için Ansidsyan ve Kaçkar arasındaki dağlarda konar-göçer hayat sürerler

demektedir. Bu fikrin ikisi de gerçeğe yakındır. Aslında boyların geneli, Andijan bölgelerinde ve Şu nehrine kadar uzanan dağlarda; batıda Şırşık, doğuda Çin'in Aksu, Üç²⁴⁶ ve Kaçkar, güneyde Badahşan'a kadar olan yerlerde yaşamıştır. Bu yerlerde Kırgızların sağ²⁴⁷ ve sol²⁴⁸ bölümü ve "otuz uul"²⁴⁹ adıyla bilinen boyları konar-göçer hayat sürmüşlerdir.

Küçük Buhara çevresi ile Kaçkar, Aksu ve Turfan civarında Şonbağış (Aksu), Şerik (Üç) ve Nayman (Kaçkar) boyları yerleşmiştir. Sarıgöl (Pamir)ü, Nayman ve Kıpçak boyları mekan tutmuştur. Ama buralar Hokand sahipliğinde olup Doğu Türkistan Çin'e bağlı olduğu için doğru diyebiliriz. O zaman bağımsız üç boyun mekanı, Issıkgöl Kara Kırgızların mekanı dememiz doğru olur.

Uzak bölgelerde (köylerde) yaşayan Kara Kırgızlar, Hokand ile Çin'e bağımlı değildir, sadece az miktarda vergi öderler. Yakın komşu olduğundan ve sık-sık yapılan tartışma sonucunda Andijanlı Kara Kırgızlar Hokandlılara bağlı olmuştur, hatta dili ve örf-adetleri de sartlara (Sart-ticaret yapan) benzemiştir. Talas ve Şu kenarlarında konar-göçer hayat süren *Sayaklar* ve *Soltılar* uzun zamandır Hokandlılarla karışıp onlarla yakın olmuşlardır. Kuen-Lun'ın karlı zirvesinde konar-göçer hayat süren Kara Kırgızların dağdaki nesilleri hiçbir zaman hükümete boyun eğmemiş, hatta mekanları dağlık ve gelenekleri çok farklı olduğu için Orta Asyalı tüccarlar bile çok az ziyaret etmiştir. Onları Pamir'de gören Borns²⁵⁰ ile Bud²⁵¹ Issıkgöl'deki kardeşlerine hiç benzemediğini söylemişlerdir.

Aslında Kara Kırgızlar'ın mekanı, Issıkgöl ve onun etrafındaki vadilerdir. Vadinin kuzeyinde Küngey, güneyinde Terisgey olarak ikiye bölünmüştür. Gölü duvar gibi saran Kırgız Aladağ'ından²⁵² başka kuzey batıda Büyük Orda Kazakları, güney ve doğusu Hokand Hanı, doğuda Çin'in sahipliğinde yerler ya da doğrusu sahiplenmek istediği yerlerdir. Ama onların bu niyetlerine rağmen, Kara Kırgızların

---

²⁴⁶ Üç-Kaçkar'daki Üç-Turfan şehrinin kısacası.

²⁴⁷ Sağ-sağ kolu.

²⁴⁸ Sol-sol kolu.

²⁴⁹ Otuz nesil.

²⁵⁰ Borns onları Pamir'de görmüş (Velihanovun uyarısı); Borns Aleksand (1805-1841)-seyahatçı, İngilterenin siyasi vekili; 1821 yılında Bombay'de Doğu Hind Askeri arasına girip, yerel dili öğrenerek ülkenin coğrafyasını araştırmıştır; 1831-1838 yılında Hindistan ve Hazar denizi arasındaki ülkelere seyahat etmiştir, 1836-1838 yılında Hindistan ve Kabul knyazleri arasında elçi olmuştur. Kabul'da vefat etmiştir.

²⁵¹ Bud (Wood) Djon-Hindistan'daki İngiliz pilotu, İnda nehrinde gemileri yümeye dayanıklılığın araştırmıştır, araştırmaları sonucunda İndian Navy çalışmasını 1872 yılında Londra'da yayınlamıştır.

²⁵² Kırgız Aladağı-halkın söylediğine göre bu genel isim altında Merkez Tanrı dağları ve Issıkgöl çevresindeki Küngey Aladağ ile Teriskey Aladağ dağların birleştiren dağ dizisidir.

bazı boyları eskiden kendi dağlarından dışarı çıkıp başkalarının yaylalarına göç etmişler, o yerlerin sahiplerine çaresizce boyun eğmiştir. Ama onlara boyun eğme sadece az bir vergi ödemeye sınırlı olmuştur. *Buğı* boyu, *Sarıbağış* ve *Sayak* boylarının bir bölümü kışı Issıkgöl etraflarında; *Soltılar* Şu boyunda, *Bağışlar* Turfan ve Kaçkar yolunda, *Şerikler* ve *Sayaklar* Atbası'da kışı geçirirler. Sol kolu Narın ve Şırşık nehrinin boyunda, güneydeki Badahşan'a kadar olan bölgede yerleşmiştir. *Buğı* boyu, yazın yazlık olarak Karkara dağı ve Çin'e kadar, İle'nin zirvesi ile Tekes nehrine kadar gitmiştir. Biz Kara Kırgızların yerlerini, yani göl ve dağları tasvir etmeye çalışıyoruz; birbirleriyle ilgili olan onlarla sınırdaş vadiler ve mekanlar hakkında ne öğrenmişsek hepsini söylemeye çalıştık. Kırgız bozkırlarının kuzeyi ve Issıkgöl hakkında malumatları o yerlerde, gözümüzle görüp derledik. Kungey, Aladağ'ın güneyi ve ordaki nehirler hakkında malumatların yarısı duyduklarımız; yarısı da 1824 yılında Kaçkar'da bulunan Semey tüccarının²⁵³ yazılarından almaktayız. Issıkgöl'un vadisi hakkında ise Baş Merkezin emriyle Bağımsız Sibirya Kampüsünde hazırlanmakta olan haritaya göre konuşmak mümkün olur.

Issıkgöl, Kara Kırgızlar'ın sadece kışlıkları olmuştur. Onlar buraya buğday ekmiş ve ektiklerini toplama zamanına kadar hayvanlarını sinek, böcekler rahatsız etmesin diye serin vadilere göç etmiştir. *Buğı* boyu, Jırğalan'dan Aksu ve Kızılsu'ya kadar olan bölgede; *Sarıbağışlar* ise kuzeyinde yaşarlar. Jırğalan nehri, hayvanlara iyi bir yayılım yeri olduğu için kışın oraya göç etmişlerdir. İlkbahar ve sonbahar yayılımları için ise hayvanı zayıflatan sineklerin olmadığı soğuk dağ geçitlerin kullanmışlardır. Yaz yayılımları ise nehir kenarları, otları bol bozkırlar olmuştur.

Issıkgöl'de konar-göçer hayat süren Kara Kırgızların *Buğı* boyunun töresi: Boranbay Bey, kendisinin törelik ettiği on bin evden oluşanlarla birlikte 1856 yılında Rusya'ya bağımlı olmuştur. Kara Kırgızlara yemin ettirmek için ve Issıkgöl gölün haritasını çizmesi için Yarbay Homentovski'yin emriyle bir Kazak (Rus Kazakları) grubu gönderilmiştir.

Araştırma grubu iki ay boyunca gölün kuzey doğu bölümünü, Aksu ile Zaukı nehirlerine kadar olan bölgeyi keşfedebildi ve iki kilometrelik ölçekte bölgenin haritası çizildi. Biz bu araştırma grubuna katıldık, iki ay boyunca Kara Kırgızların arasında olduk, onların örf ve adetleriyle dilini öğrenmeye başladık, değerli

---

²⁵³ Soyadı verilmemiştir.

malumatlar topladık. Kara Kırgızlar Çin Türkistan'ındaki yedi şehrin sıradan halkının diline benzeyen, Türk dilinin bir lehçesiyle konuşurlar. Dil olarak onlar kendilerine kadar bilinen dillerin hiç birine benzemez ve başka dillerde olmayan sözler çoktur. Fiilin hal eklerinde ve sınıflandırmasında kendilerine has gramer özellikleri vardır.

Günümüze kadar “*Koğam Jazbaları*” (Kavim yazıları) ndaki kısa bilgilere göre, Fişer²⁵⁴ ve Levşin malumatlarıyla bilinen bilimsel dünyada netleşmiş fikre göre onların Güney Sibirya'dan göç ettikleri fikri Kara Kırgızların efsaneleri ve bir çok delillere göre doğru değildir. Orta Asya'nın, özellikle de Kara Kırgızlar gibi bilinmeyen halkların hakkındaki malumatlar herkesin dikkatini çekeceğini bildiğim için Asya'yı araştırmaya başlamış Coğrafya topluluğuna bir Asyalı olarak yazılarımla yardım edemeden duramadım.

Tanrı Dağları ve Issıkgöl'ün Coğrafik Deneyimleri

Son yıllarda coğrafyanın sunduğu büyük imkanlara rağmen Orta Asya'nın doğu bölümü, yani Orta Asya tepeleri gizli halkıyla günümüze kadar insan ayağı değmemiş yer, yani terra incognita²⁵⁵ olarak kalmaktadır. İç Afrika ve Avustralya'ya seyahatler, cesur seyyahların bilimdeki yeniliklerini her sene okuyarak seviniriz ve şaşırırız, ama bu vakite kadar İç Asya, araştırmaya çalışılmamıştır. Gerçekten de, insanlığın beşiği olan Asya, Afrika'ya göre önemsiz mi? Sıcak kumun yaktığı, vahşi hayvanlarıyla Afrika'ya göre Amu ve Sır'ın başlangıç zirvesine çıkmak çok mu zor? Aslında, İngilizler Asya'ya önem vererek birkaç defa araştırmaya çalışmıştır. Doğu Hind şirketinin Leytenantı Bud 1837 senesinde Pamir'de bulunmuş, Hoton ve Tibet'e gelmiştir²⁵⁶. Komşumuz Rusların Orta Asya'yı araştırmaya çalışmaması affedilmez. Orta Asya'daki Verniy kalesi Kırgız Aladağ'ının eteğinde, zirvenin kuzey tarafında yerleşmiştir. Nitekim, Rusların Coğrafya Vakfı kurulduktan sonraki az vakit içerisinde Asya'yı araştırma işi yoğunlaşmaya başlamıştır. “*Cemiyetin Yazılarında*” tesadüfen olsa da Kırgızlar hakkında malumatlar yazılmış olup Asya hakkında makaleler yazılmış ve Issıkgöl gölünün haritası çizilmiştir.

---

²⁵⁴Fişer Yogan Ebergard (1697-1771)-akademisyen, tarihçi ve arheolog. ‘İstoriya Sibirya’ kitabının yazarı, uzak vakit Sibirya'da yaşamıştır. Sibirya halklarının tarihi ve etnografisin araştırıp, 1768 yılında ‘Sibirische Geschichte Voc der Entdeckung Sibiriens Bis auf die Eroberund dieses Landes durch die Ruhsischen Waffen’ çalışmasını yazmıştır.

²⁵⁵ Bilinmeyen yer, görmediğimiz duymadığımız bölge.

²⁵⁶ 1819-1825 yılları arasında Tibet-Kaşmir-Kabul-Buhara'ya geçen İngiliz seyahatçileri Murkraft ile Trebek hakkında bahsedilmiştir. Yarkend'e giderken Ladak'da Murkraft'ı Çin hükümeti tutuklamıştır.

Orta Asya'yı bilimsel olarak araştırmak gerektiği Asya'yı durmadan gezen Platon Chikhachev'in²⁵⁷ makalesinde açıkça yazılmıştır.

Issıkgöl gölünün haritası hakkında: Hankov²⁵⁸ Bey 1851 yılındaki son araştırmaları ve çalışmaları ile Issıkgöl ve etrafını haritaya çizmiştir. Harita Merkezin emriyle yapılmış olup çizimler hakkında malumatlar alındıktan sonra 1853 yılında tekrar güncellenmiştir.

Dağlar: Issıkgöl'ün etrafı Küngey ve Kırgız Aladağı'nın güney tarafıyla sarılmıştır. Kırgız Aladağı'nın güneyi farklı isimlerle anılmış sıradağlar dizisiyle, Belurdağ kütlesiyle devam etmektedir. Böylelikle, Amu-Alay'ın bir yamacını saran Kaçkar-Davan ve Terekti-Davan dağlarından itibaren Tonburun, Toyındağ, Terektidağ, Kugurmıdağ, İşekart, şahırkorım dağlarıyla devam ederek Kırgız Aladağ'ı kütlesiyle Zaukı²⁵⁹ nehrine karşı olan yerde birleşmektedir. Kuzey Aladađ²⁶⁰ ise şu ile Sır-Narın nehirleri arasından Ketpentöbe, Karabura, Kendirdağ, Boralday kısımlarına dağılıp, Türkistan şehrinin yanındaki Karadağ'la tamamlanır; Ükonır, Terektas, Irđaytık, Teris ve Buzbel kısımları şu'nun sağ kısmıyla devam ederek Balkaş'ın güneyinde sonlanmaktadır²⁶¹.

Doğuya doğru Küngey Aladağ ile Kırgız Aladağ'ı birleşerek birçok kısma bölünmektedir. Onların içinde önemlileri Buzar-Dıvan ve Sırt'tır. O İli'yi ikiye bölmektedir, bir kısmı batıya doğru Aksu ile Buzarsu nehirlerinin arasındaki vadiye dökülür. Tekes ve şuem nehirleri; Karkara, Tekes, Labası, Kuşmurun, Temirlik, Kulık, Toraygır, Sogatı ve Bugatı dağları ile Kırgız Aladağı'nın en önemli kısımlarıdır. şelek nehrinin başı, küçük sıradağlarla sarılmıştır. Onların içinde Ası, Arkalık, Bakalı, Saıskanlık vb. yerler yazlık yayılımlar için çok uygun yerlerdir. Onların arasındaki en yüksek tepe, Talđer'in Tauşokı zirvesidir. Issıkgöl bütün Orta Asya'daki tepelerin eteğindedir, çünkü o deniz seviyesinden çok yüksektedir. Kırgız Aladağ'ı Küngey Aladağ'dan baya yüksekte yerleşmiştir. Küngey Aladağ Ketpentepe

²⁵⁷ Platon Chikhachev Aleksandovi (1812-1892)-bilim insanı, seyyah. Amerika'nın kuzey ve güneyinde, İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya ve Orta Asya'ya seyahat etmiştir. Gittiği yerler hakkında pek çok makaleleri Rus ve Fransız basınılarında yayınlanmıştır. Makaleleri içinde en önemlileri: "*Ob İssledovanii Verşin Sır i Amu Dariu i Nagornıy Ploşadi Pamir*" (1849), "*O Barometriceskih İzmerniyah Verşin Pirenee*". Son makelesi için gümüş madalyayla takdir edilmiştir.

²⁵⁸ Hanikov Yakov Vladimiroviç (1818-1862)-doğu bilimleri araştırmacısı, Rus oğrafya Vakfının üyesidir. Orta Asya ve Kazakistan halklarının tarihi, coğrafyası ve etnografisinin araştırın bilim insanıdır.

²⁵⁹ Yerel ismi: Djuuka.

²⁶⁰ Kuzey Aladağ'ı bu Küngey Aladağdır.

²⁶¹ El yazısında boş yer bırakılmış. Sanırım Congar Aladağ'ı hakkında söylemek istemiştir.

dizisi batıya doğru bölündükten sonra kısa tepeler gölü sarmıştır. O Torayğır olarak isimlendirilmiştir. Tepenin zirvesi her zaman karlı olup yaz boyunca da erimez. Küngey'in Kırgız Aladağıyla birleştiği yerinde Tüp akışının boyunda Karkara vadisiyle devam eden alçak ve ince tepeler vardır, onların boyları yüksek değildir.

Dediğim gibi, Kara Kırgızların menakı Issıkgöl'dür. *Issık* kelimesi Tatarcada *sıcak* anlamındadır. Yıl boyunca suyu buz tutmadığı için böyle adlandırılmıştır. Onun çevresi yaklaşık 450 km, uzunluğu 200 km ve genişliği 80 km olarak tahmin edilmektedir. Kırgızların ifadesine göre, etrafını hızlı yürüyerek 6 günde dolaşabilirsin. Gölün suyu acı ve tuzludur, deniz suyu gibi olduğu için içmeye yaramaz. Kırgızların dediğine göre onun derinliği "*el yetmeyecek kadar*"dır. Gölün yüzünde durmadan dalgalar oluşur ve yüzmek imkansızdır. Efsanelere göre gölün içerisinde bulunan şeyler, burada eskiden oluşan depremler ve yanardağlardan kalan kalıntılardır. Kükürtün kokusu ve gölden fişkırان volkan alevleri buna delil olabilir. Gölü sarmış olan vadiler, aslında dağların pençesidir. Genelde toprağı balçıktan ibaret olup bazı yerlerinde iri taşlar ve kumlar oluşmuştur. Güney sahili kuzey sahile göre oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır, genişliği 6 km'ye yakındır. Aslında, güney kısmında bitkilerin birçok türü olup tarım için de çok uygun yerlerdir. Kersengir'den Kütealması'ya kadar kuzey kısmı taşlık yerlerdir, hatta at ile gitmek zordur.

Gölün biçimi yamuktur, Tüp ve Jırğalan nehirlerinin döküldüğü yer onun güney tarafındaki iki büyük körfezi olarak sayılır. Onlardan oluşan Küke-Holosun küçük körfezi ince örgülü şekilde göle derinden yerleşmiştir. Güney tarafında ise Karabulun körfezi yerleşmiştir. Sarıbulak ve Kürmetti nehirlerinin bittiği yerde insan ayağı değmemiş hem çevresindeki bataklıkıyla ayrılan bir yarımada vardır. 1854 yılında yaşanan çatışma esnasında köy halkı o yarımada saklanıp sağ kalmıştır. Yarımada giden tek yol Kürmetti ve Kersengir nehirlerinin döküldüğü yerdir. Dağlar göle yakın yerleşmiştir.

Kırgızların söylediğine göre gölün suyu azalmaya başlamıştır. Böylece, Kersengir'in yanındaki yol şimdi gölün yanından geçmektedir.

Issıkgöl'e karlı dağların zirvelerinden gelen birkaç nehir dökülür. Onların akışı hem hızlı hem de yatağı taşlıdır. Nehrin kenarlarında türlü bitkiler yetişmektedir.

Nehirler bozkırlara yaklaştığında akışı yavaşlar. Bozkırlara yaklaşan nehrin üstünden geçmek kolaylaşır. Karlı dağların zirvelerindeki karlar Ağustos ayında erir, o zaman su seviyesi yükselir. Akışının uzunluğu 70-90 kilometreye kadardır. En önemli ve biçimli nehirleri, Tüp ve Jırğalandır.

Istıkgöle dökülen nehir isimleri:

Güney tarafı: Jırğalan, Üç-Aksu, Karagöl, Irlık, Şelpek, Jetigöz, Kızılsu, Zaukı, Tışkan, Tegirmendi, Jarılşak, Tanma, Tosar, Konırölen, Alabaş, Kütemaldı.

Kuzey tarafı: Tüp, Tobılğıotu, Aktastı, Kensu, Şontas, Kurumdı, Kusşa, Taldıbulak, Jinişke, Töre Şat ve Karabatpak, Eki Sarıbulak, Kürmetti, İşinata, Karandızdı, Kürdirgi, Oytal vb.

Issıkgöl'ün Ortaya Çıkışı Hakkında Efsane. Şimdi biz halk arasında bilinen şahane bir efsaneyi anlatmak istiyoruz. Halkın inancına göre, eskiden Issıkgöl'ün yerinde büyük bir şehir varmış. Ora halkının, yani dinsiz halkın bir hanı varmış, o han yaşlanana kadar çocuğu olmamış. Kendi neslinin devam etmesini isteyen yaşlı adam, Allah'dan hiç olmazsa eşek gibi olsa bile bir çocuk istemiştir. Onun duası kabul olur, o sırada hanın hanımlarından birisi dışarıda gezerken ona bir eşek istekle bakar. O anda sultanın kadını da eşeği çok ister, aralarına şeytan karışıp, hanımın eşekten bir erkek çocuk doğar. Gök Tanrı'nın isteklerini kabul ettiğine sevinip, yaşlı sultan çocuğunu görmek için sabırsızlanır. Sultan, çocuğunun eşek kulakları gibi kulakları ve uzun boynunu görünce şaşırmamış. Kendisi Tanrı'dan eşek gibi bir çocuk istemişti, onun için böyle bir çocuk verdi diye düşünmüş. Çocuk büyüdükten sonra babası vefat eder. Çocuğun adı Janibek olup yıllar sonra han olmuştur. Janibek, akıllı ve dürüst bir han olmuş ama o uzun kulakların saklamak için dikkat etmesi gerekiyordu. Onun bu durumundan haberi olmayan halk onu vahşi diye düşünmüştür. Halkın böyle düşünmesinin nedeni ise hanın saçın traş etmeye giden berberler tekrar evine dönmüyordu. Berberlerin böyle gizli şekilde kaybolmasından halk korkmaya başlar. Önceden parası çok olduğu için bu işi her kes istekle yapar, ama sonradan halk arasında berber kalmaz.

Han, sıradaki kurbanını kendisi seçiyordu. Yıllar geçtikçe çok insan ölür. Sıra yaşlı bir adamın oğluna gelir. Çocuk bu işe çok hazırlıklı gelir ve hızlı şekilde hanın saçını tıraş edip "*Bitti, sultanım!*" der. Han şaşırır. Berber gerçekten de az vakit içinde hanın saçını güzel tıraş etmiştir. Çocuğun traşını han çok beğenir. Berberleri

öldürmeye devam ederse, kimse kalmayacağı düşünün han, kendi sırrını çocukla paylaşıp çocukla anlaşma yaparak onu kendisine yardımcı olarak bırakır. İkisinin dostluğu o kadar ilerler ki, ikisi bir kaseden su içer, pilavı da bir tabaktan yer. “*Kötü at şımarsa yanına kimse yaklaştırmaz, kötü insan şımarsa, yanına komşu yaklaştırmaz*” ataösöz gerçektir. Nedeni ise berber o kadar bolluğu kaldıramaz. Han kartal ile avcılığa çıkmayı severdi, çocuk da onunla birlikte giderdi, ikisinin de kartalı vardı. Bir gün yolda gelirken çocuğun kartalı hanın kartalını geçip kuğuyu avlar. Sevincinden sarhoş olan çocuk, övünerek: “*Benim kartalım eşek kafalı Janibek sultanın kartalından güçlü*” diye bağırmaya başlar. Bu olaya şahit olan halk çocuğun ağzından çıkanı duyup Janibek sultanın bu zamana kadar bütün saç ustaların niçin öldürdüğünü anlar. Janibek utanıp sarayına kaçır. Çocuğu öldürmeyi emreder. O anda nasıl bir durumda kaldığını anlayan çocuk da dağa kaçır. Ondan sonra herkes Janibek’e *eşek kafalı* demiştir.

Çocuk uzun vakit dağda yaşır, dağdan şehre sadece gece gelirmiş. Bir gece şehrin ortasındaki hanın altın kapılı kuyusunun yanına gelir. Kendisinin bu kuyudan su içtiği günleri hatırlar, sonra namussuz, merhametsiz olan bu şehir insanların Kuday’dan kendisini almasını diler. Kuday bu şehir halkının imansız ve azgın olduğu için kızır. Kuday “*Öyle olsun!*” diyerek kuyudan su fişkirir, eski şehrin yerine göl oluşur, işte o göl Issıkgöl’dür.

Sodom ve Gomorre’yi²⁶² hatırlatan bu efsaneden hareketle göldeki volkanları dikkate alarak bir depremin onun etrafındaki şehirlerin yok olmasına neden olmuştur diyebiliriz. Sert bir dalgadan sonra gölün içinden sahile vuran, Eşek kafalı Janibek hakkındaki efsaneyi gerçeğe yakın diye düşündürür.

Kalmaklara kadar bu gölde yaşayan halklar hakkında biz bir şey bilmiyoruz, bilmeye imkanımız da yoktur. Ebulgazi’nin Türk halkları hakkındaki efsanelere göre Issıkgöl Türklerin beşiği olarak sayılır. Orada Noy’ın oğlu, Türklerin atası Yafes yaşamıştır. Oğuz hanın kışlığı da burdaydı, Cengiz’e kadar burda Kanlılar yaşamıştır. “*Istık Göl, Şu ve Talas, konar-göçer Kanlıların yerleridir*” der Türk şeceresi.

Antik çağ. Dnepr ve Oral’dan başlayan Amur ile Zungari-Ola’ya kadar uzanan uçsuz bucaksız yerlerin hepsi bize göçmenlerin bir yerden başka yere göç ettiği

---

²⁶² Sodom ve Gomorr, Bibliya’daki efsane, halkın günahları için alevli yağmur ve güçlü deprem sonucunda kaybolan Güney Filistin’deki şehirler.

bozkırlar gibi gözükmektedir. Zenginliğin hayvanları olarak bilen göçmenler o hayvanları için en güzel yayılımlarda yaşamıştır.

Göçmenler yiyecek giyeceklerin hayvanlarından almıştır, bu nedenler hayvanları göçmenler için çok değerlidir. Hatta Kazaklar biriyle görüştüğünde ve ya selamlaşırken böyle derler: “*Mal canın aman ba?*”, yani ilk önce hayvanların sağ salim olduğunu sorarlar.

Böylece antik çağdan günümüze kadar uçsuz bucaksız bozkırlarda göçmenler yaşamaktadır. Yemeğin hayvandan alıp, çadırlarda yaşayıp, kendilerin düşmanlardan yay ve mızrakla koruyup gelen halk kendi hayatları hakkında ne gibi anıtlar bırakmış olabilir? Göçmenler mezarlardan başka ne gibi anıt bırakabilirdi?

Cesur ve örnek olabilecek işleriyle bilinen kahraman insanların mezarlarına toprak toplamak eskiden gelen bir gelenektir, tabi bu gelenek bütün halklara ortaktır. Dağ gibi toprak toplamak için çok şey de lazım değildir. Yunanlar da topraklardan kaleler yapmış ve bu gibi topraktan yapılmış tepeler Amerika’da da bulunmuştur. Çin tarihçileri böyle bir gelenek Hunlarda da olduğunu belirtmiştir. Güney Rusya, Sibirya ve Orta Asya bozkırlarından öyle tepeleri rastlayabilirsiniz ve o tepeler çok defa bilimsel çalışmaların konusu olmuştur. Onlardan bulunan eşyalar hakkında türlü sonuçlar söylenmiştir: bazıları kurbanlık yeri olduğunu söylüyorsa, bazıları ise askeri yer olduğunu ifade etmektedir, ama bulunan eşyalardan yola çıkarak o tepelerin mezarlar olduğunu ispatlamıştır. Kazak bozkırlarında öyle tepeler çoktur. Tepelerin içinden insan kemikleri, kül doldurulan vazolar, hayvan kemikleri bulunmuştur. Büyük ihtimalle bunlar mezardan çıkmış olabilir, çünkü mezarın başında kurban kesmek, ölen kişinin ruhuna yemek verme geleneği günümüze kadar korunmuştur ve bozkır halklarının geleneği boyunca, ölen kişinin en sevdiği hayvanın ölen kişinin cesediyle birlikte gömmüştür. Moğollar cesedi eşi ve kullarıyla birlikte gömmüştür, Majurlar ise domuzu cesedin yanında gömmüştür. Onların bazı mezarlarından insan yüzü çizilen taşlar bulunmuştur. Bu taşlardan başka Kazak bozkırlarında çok sayıda abideler bulunmuştur. Kazak bozkırlarından eski binalar pek çok bulunmuştur, bu demek oluyor ki, güney taraf eskide yerli halkların mekanı olmuş diye düşünülmektedir. Ama Kazak halkının günümüzdeki geleneklerine dayanarak, bu eski binalar aslında vefat eden kişiler için yapılmış abideler diye düşünülmektedir. Bu meseleyi çözmek için günümüzdeki Kazak mezarları hakkında birkaç şey yazmak istiyoruz.

Kazak mezarlarının ve onlara yapılan abidelerin oldukça görkem yapılması genel olarak göçmen halkların geleneği olmuştur.

Kazak bozkırlarının güney doğu tarafı, yani Lepsi'den Sır'a kadar uzanan yerlerde binaların, mezarlar ve tepelerin kalıntılarından el işlerinin izleri, taş yazıları, resimler çizilmiş türlü eşyalar bulunmuştur, özellikle de Şu ve Talas nehirleri sahillerinde pekçok kalıntılara rastlanmıştır. Bu yazımızın konusu göl olduğu için biz onun etrafındaki antik çağdan kalan kalıntıları söylemekten geri gidemiyoruz. İşgalci güçler bu yerlerdeki eski büyük şehirleri harabelere dönüştürdü. Eski şehirlerden kalan abideler, kalıntılar oralarda eskiden halkların yaşadığını ispat etmektedir.

Göçmen halklar için güzel mekanları olan Çongaryanın batı bölgesi günümüzdeki İle, Jetisu, Issıkgöl etrafları eski zamanlardan beri göçmenlerin en sevdiği mekanları olmuştur. Çin malumatlarına göre bu yerlerde güçlü halklar mekan etmiştir. Hristos doğmadan 220 yıl önce İujiler²⁶³ Çin'in kuzey batı sınırından itibaren, yani Uzun Çin seddinden batıya doğru göç edip, Se denilen halkı işgal ederek buraya yerleşmiştir. Onların hemen arkasından Uysinler gelip iujiler kovar, kendileri yerleşmiştir. Uysinler cesur halk olmuştur, onların yöneticileri Çin prensesiyle evlenmiştir. Bu yerlerde Uysinler yedi asır boyunca mekan etmiştir. 6. yüzyılda burada гаогюй, onlardan sonra дулдык'lar yaşamıştır. Çin malumatları bize bu halk hakkında bol ve net malumatlar verir, çünkü batı halklarıyla iletişime başlarken Budi hanın döneminden Çinler Uysinlerle sıkı bir iletişim kurmuştur. Tan ailesi döneminde ise Çin askerleri İle'ye kadar gelmiştir. Van-fan-i İle nehri boyunda Uysinleri işgal edip, E-he nehri ve Jılı denizi kenarlarında saklanmıştır. Bu yerlerde Uysinlerin başkenti Çigu şehri, Mınbulak şehri, Kuzey ve güney ordaları, Hinlos²⁶⁴, Suye-çen²⁶⁵, Gun-ue²⁶⁶ vb. şehirler yerleşmiştir. Günümüzde o şehirleri bulmak mümkün değildir. Çünkü yerleri doğru gösterilmemiş. Çigu şehri Vın-su'yın (Aksu) kuzey batısında, Temirtau-nor'un kuzey doğusundadır. Ondan sonra bu yerlerde oyhorlar yaşamıştır. Ebulgazı malumatlarına göre, Cengiz han döneminde, yani Cengiz Türkistan'a İle nehri boyunca gelmiştir. O seneler bu yerler Aladağ isminde olup, Uygur hanlarının elinde olmuştur. Bu bozkırlarda dji Moğollarının türlü nesli

²⁶³ İujiler: Eski bir boy ismi.

²⁶⁴ Hinlos: İle nehrinin yanındaki eski şehir

²⁶⁵ Suye-çen: Issıkgöl gölünün kuzey doğusunda, Congaryadaki büyük seddin Çinçe adı. Bu seddin 12 kapısı ve birkaç gizli kapıları vardır.

²⁶⁶ Gun-ue: Şu nehri boyundaki şehir.

konar göçer hayat yaşamış da olabilir. Bu yerlerde bulunan eşyalar: Arıslan diye Müslüman ismi yazılan yüzük, burada vefat eden Tuğluk-Temir hanın mezarının bulunması, bu demek oluyor ki bu yerler 14. yüzyılda yedi şehrin hanının eli altında olduğunu ispatlamaktadır. Çongorlar bu yerleri ne zaman ele geçirdiği belirsiz, ama onların 16. yüzyıla kadar Issıkgöl'de yaşadığı bellidir. Bu yerlerde ne kadar halk yaşadığını sadece Kuday bilir. Tabi ki, Moğolistan'ın kumlarından göç eden göçmenler bol yayımlı, nehirlerinde suları bol olan yerlerden geçmiştir. Bu bozkırlarda binlerce hayvalar yayılımlarda yayılmıştır.

Halk zenginliği. Çiftçilik. Bütün göçmen halkların tek zenginliği hayvanlarıdır. Çiftçilik onların en önemli meslekleridir. Hayvanının sağ-salım olması onların bahtıdır.

Bizim anladığımız, her halkın selamlaşma üslubu o halkın nasıl bir halk olduğuna ifade ediyormuş gibidir. Mesela, tembel Türkler selamlaşırken “*sizin keyfiniz yerinde mi?*” diye sorar. Türk kendilerinin tembelliğiyle bilinen halktır. Asya'ya söz ustalığıyla, sabırlılığıyla bilinen Farslar yavaştan “*güzel kokulu dünyanın iyi mi?*” derlermiş. Yaşamak için yemeye ve yemek için yaşamaya alışan Orta Gülistan ya da Çin halkının selamlaşması herkesi şaşırtır. Çinin çekik gözlüsüyle ne zaman karşılaşırsanız, ya gündüz ya akşam hep böyle selam verir “*Karnın aç mı?*” Kazakların selamlaşması da ayrıcadır “*hayvanların sağ salim mi?*” der.

Kazaklar için çiftçilik, hayvanları evinin bereketi olduğu için çocuktan daha önemli olduğu anlaşılmıştır. Kazak atasözü “Katın-malda, bala-belde” (Kadın çoktur satın alabiliyorsun, çocuk ise çoktur doğurabilirsin). Yani, parayla kadını satın alabilirsin, çocuğu da doğurabilirsin diye düşünmüşlerdir. Kazakların hayat bakışını hiç şaşıramayız, çünkü onların günlük yaşam tarzına bakarsak bu atasöz doğaldır.

Kara Kırgızlar genelde at, deve, koyun ve büyük baş hayvanları yetiştirir. Onların da mesleği çiftçilik olsa da hayvan sayısı tarafından Kazakların Büyük Jüz ve Orta Jüz boylarının hayvan sayısı kadar değildir. En zengin dediğin Kara Kırgızın hayvan sayısı 3000'den geçmez, Kazakların ise en zengin olanın hayvan sayısı 15 000 baş at, Bayanaul bölgesinde Aydabol boyunun Aznabay zenginin hayvan sayısı ise 25 000 attır.

Kara Kırgızlar deveyi dağlarda yürüyemeyeceğinden dolayı deve sayısı sadece 30'dur, göç ederken ise bütün eşyaların atlara yerleştirir. Zengin Kırgızın koyunu

3000'den geçmez, büyük baş hayvanları 50 ve 100'e yaklaşıktır. Bazı Kırgızlar büyük baş hayvanları at yerine de deve yerine de kullanmıştır.

Kırgızların atları kısa boylu, ama güçlü olur, atlar dağlarda yürümeye alışmıştır. Develeri çift hörgüçlü ve bir hörgüçlü olarak iki türü vardır. Koyunları Kazak koyunları gibi kuyruklu koyunlardır ve kılları yumuşak ve beyaz renkli olur. Sığır hayvanı büyük, güçlü olmasına rağmen sütü az olur. Keçilerinin sayısı çok azdır. Kış mevsimi uzak ve soğuk olmasına rağmen hayvanlar dayanıklıdır. Bizim bozkırlarda Sibiryâ rüzgarı diyen bir rüzgar bütün hayvanları öldürür, Kırgızlarda öyle bir rüzgar olmuyor, ama büyük baş hayvanların bir hastalığı olan *sarp*²⁶⁷ çok kötü bir hastalıktır. Kırgızların söylediklerine göre, Sibiryâ rüzgarı yazın kuru ottan ve susuzluktan gerçekleşirmiş, kış ve yaz boyu dağın eteklerindeki yayılımda olan hayvanlar ise böyle bir rüzgardan tabiatın kendisi korumuş.

Kırgız atlarının en sevdiği yemeği konırbas, Kazak atlarının en sevdiği yemek ise Eylül ayında çıkan dikenli deve elmasıdır. Atlar bu iki ayın içerisinde deve elmasının doyasıyla yerler. Konırbas dağ eteklerinde, göl kenarlarında yetişen bir ottur. “*İnsan etsiz, at konurbassız duramaz*” der Kazak atasözünde. Develer ise göl kenarlarındaki kalın yaprakları yerler.

Kara Kırgızlar avcılık, balık avlamak gibi başka meslekleri bilmiyorlar. Dağ koyunu ve dağ keçisinin sadece vakit geçirmek için avlarlar. Çin'de genç buğunun boynuzundan ilaç yapıldığı için, buğuyu da avlarlar. Kulja'da en iyi boynuz için 300 ve 500 gümüş para verir, dağ kedisinin derisi için ise Orta Asyalı sartlar 5 koyuna satın alırlar. Biraz vakittir Kırgızlar dağda pusu kurmakta, onunla zerdeve avlayıp onu Tatar tüccarlarına satmaktadır.

Issıkgölde balık bol olur, ama yerli halk onu avlamıyorlar. Balık avlayacak aletleri de yok, sadece ara sıra eğlence için balıkları mızrakla avlamıştır. Yaşlıların söylediklerine göre, eski zamanlarda zenginler kendisinin zenginliğiyle övünmek için göle yılına bir kere ipekten yapılan av bırakmıştır, ama bu sadece kendi zenginlik seviyesini göstermek için yapmıştır. Şimdi onlarda deve yününden örülmüş ip bile yoktur.

Tarla işiyle uğraşmak bütün halklarda olan meslek türüdür. Her Kırgız ekin ekmiştir ve göç ettikleri süreçleri boyunca yetebilecek kadar bol ekin ekmişlerdir.

---

²⁶⁷ Doğrusu yaşur, Sarıp.

Yerlerinin değerli olması onların işine yaramaktadır, mesela bir çuval buğday ekerse, on çuval buğday almıştır. Ama bunlar kendilerinden kalmaz, yani kendileri yer hepsini.

Aksu nehrinin güney tarafı Barskavun ve Tışkan nehrine kadar yerler tarladır. Tarlaları sulamak için Batı Çin ve Hokand'dan gelen nehirleri kullanır. İşte, Kara Kırgızların meslekleri bunlardan ibarettir.

Kırgızlarda keçi yününden yöresel kilim dokuma işleriyle bilinmektedir ve onların keçi yünü çok serttir. Kadınlar kendilerine evde kullanabilecekleri tülü eşyalar yapar.

Mal Değişimi ve Ticaret. Kara Kırgızlarda ticaret ve mal değişimi köylerde gerçekleşiyor. Kara Kırgızlar Orta Asya'daki en iyi ticari yerler olan Kaçkar, Üç (Oş), Hokand ve Taşkent'e gidip gelse de dahi kendi atların değiştirmek için oralara gitmiyorlar. Rusya'dan, Kaçkar'dan ve Orta Asya'dan tüccarlar Orda'ya yazın ya da kışın gelmiştir. Kaçkar'dan gelen tüccarlar kumaşlar ve kendilerinin diktiği üst giyimleri getirir. Bununla birlikte çok sayıda beyaz renkli daban (rengi mavi pamuktan yapılmış kumaş), astar, kıtayı (mavi renkli sert kumaş) getirmiştir. Bu kumaşların hepsin koyunlara değişim yapmıştır. Mesela, en iyi dikilmiş, kumaşı kaliteli capanları 4 koyuna değişim yapabilmıştır. Kaçkar'da bir koyun fiyatı 5-10 tenge²⁶⁸, orta fiyatı ise 8 tenge. Dabanı Kaçkar'da satın alırsa 1 tenge, eğer onun iki metre kumaşı satarsa bir koyuna, demek ki 6 tenge fayda görmüştür. Faydanın en iyisi: en iyi tımpiden dikilmiş iki üst giyim Yarkent'te 1 tilla'ya²⁶⁹ satılırsa (20 tengeye denk gelen altın para), bir üst giyimi 4 koyuna değişim yaparak 44 tenge fayda görmüştür.

Dabadan dikilen giyimleri Kara Kırgızların her seviyeden insanları giymiştir, ama Kaçkar üst giyimlerin ise sadece erkekler giymiştir. Rusların sattıkları yanında Kaçkarlıların sattıkları daha kaliteli mal olmuştur. Ruslar da Kara Kırgızlara göre kalitesiz kumaşlardan getirmiştir. Ama onların getirdiği demirden yapılmış bulaşıkları ve kazanları kalitesinden dolayı yüksek değerlendirilmiştir. Ruslar getirdiklerin koyunlarına, öküzlere, hayvan derilerine değişim yapmıştır. Sadece beyaz renkli giyindiği için bayanlar beyaz renkli kumaşları iyi almıştır. Eğer çok alırsa tüccarlar

²⁶⁸ Küçük gümüş para, moneta.

²⁶⁹ Tilla, 19. yüzyıldaki Rus gümüş dört Rubleye denk olan altın monet. Doğu Türkistan'da ve Orta Asya'daki hanlıkların para birimi olarak kullanırlar.

bir tanesin hediye etmiştir. Kırmızı derileri kazanlara ve başka demir yapıllı bulaşıklara değişim yapmıştır. Pazarda en pahalı şeyler 6 koyuna, orta eşyalar 5 koyuna, küçük şeyler ise 4 koyuna değişim yapılmıştır.

Değişim esnasında borç için koyun verildiğinde anlaşma yapılmıştır. Eğer satıcı sonbaharda bir eşyayı bir kuzuya verse, onu ilkbaharda koyun olarak geri almıştır. Tilki derisi bir koyuna, iki kuzu bir koyuna denk gelmiş, 6 koyun ise bir öküzle değişim yapılmıştır. Tatarlar Orda'ya Semey'den, Petropavl'dan kışın ve yaza yakın gelir. Kaçkarlılar gibi Tatarlar da Kara Kırgızların ev işinde lazım olan eşyalar getirir. Kara Kırgızlar ticaret işlerinden pek anlamaz, hatta kendilerin avladığı buğu boynuzların Çinlere satmak için Tatar tüccarlarından rica eder.

Zenginlik seviyesi

Sanayi. Kara Kırgızların mekanları insan ayağı basamayacak kadar uzadıkça asırlardır uğraştıkları çiftçilik mesleğın korumuştur.

Burada sanayi ve ticaretin gelişmediğini görebiliriz. Halkın durumu zengin değildir, fakirler çoktur. Ama bu fakirlik durmaksızın çalışmaya mecbur etmiştir.

Kırgızlar çok sadedir. Onlar aç kalmamak için kımız ve peynirleri olsa, bunun için 10 tane koyunu ve birkaç atları olsa, hanımının diktiğı bir üst giyimleri olsa yeterlidir, bu bir sene kullanmaya yeterli olmuştur. Hatta onların en zenginleri bile çok şey istemezmiş, halk ne giyse o da onunla kanaat etmiştir. Onlar bütün muhtaçların hayvanlardan almıştır. Hayvanlarından et, yağ, deri, yemek, giyim, keçi yünü vb. almıştır. Kaçkar'dan, Rusya'dan gelen tüccarlar uygun fiyatlara giyim-kuşam, kumaşlar, ev eşyaları getirmiştir. Onların sanayisi tarla ve mal değişimi olmuştur.

Bu halkın cahilliğinden burada hiçbir sanayi yürütülemez. Cahil halk vahşiliğe yol vermeden, eğitim-bilim alıp gözü açık halk olsa o zaman ticaret başka türlü yürütülürdü.

Yaşam tarzı: göçmenlik. Kara Kırgızlar da göçmen halk olduğu için Kalmuklar ve Kazaklar gibi çadırlarda yaşamıştır. Bu halkların arasında sadece çadırlarında değişiklikler olmuştur. Çadırın tepesi tamamen keçiden ve görkem bir şekilde yapılmıştır, çadırın bağları açık renkte ve milli desenler çizilmiştir. Çadırlarını içi çadırın dışı kadar güzel olmamıştır: çadırın içinde Kazakların çadırlarındaki gibi güzel yastıklar, kilimler, sandıklar bunları hiç biri olmamıştır. Hatta en zengin çadırının bile

evinin işi boş olur, sadece kat kat döşelmiş keçiler ve Çin'den gelen Çin yastıkları olmuştur. Her yerde tahta kepçeler, şarap koyulmuş mesler (koyun karnından yapılmış içki koyulacak eşya), kendileri yaptığı tahta tabaklar, kazanları sırasız dizilmişse de güzel dizilmiştir. Ev hanımı ayaç (Kara Kırgız hanımı) koyun derisinden yapılan derinin üstünde şahane oturur. Boş cadır Kırgızların kendileri söyledikleri gibi eskiden gelen bir geleneğidir.

Kara Kırgızlar da başka göçmenler gibi hayvanlarının yayılımına göre yazın yaylada, kışın kışlıkta geçirir, göçleri tıpkı Kazak göçü gibidir: eşyaların develere koyar, 25 kilometre yürüdüktan sonra dinlenir, bu bildiğimiz normal göçtür, eğer 15 kilometre yürüyüp de dinlenirse bu göçe *kuzu göç* denir.

Kırgızlar için göç büyük bir bayram gibi kutlanmıştır: hanımları en güzel giyimlerin giyer, göç boyu develerin yanında gençlerle birlikte şarkılar söyleyerek eğlenmiştir. Kara Kırgızların Kazak göçünden ayrıcalıkları: bizde iki tekerlekli arabalar olur, Kırgızlarda ise bu yoktur. Yük koymak için develeri kullanmıştır, atları olmayan hanımlar muhtaçlıktan öküzlere binmiştir. Kara Kırgızların yaşamı çok sade, komforu çok talep etmezler, keçiden yastık yorgan yapmıştır. Zenginlerin sıradan halktan ayrıcalığı, gününe bir koyun kesmiş, haftasına bir kere kıımızdan içki yapmıştır.

Giyimi. Zengininden fakirine kadar hepsi Kaçkar'dan getirilen üst giyimleri giymiştir, hanımları beyaz gömlekler giymiştir. Kara Kırgızlarda birisinin artık giyimi olmamış, bu onların geleneğidir. Birinde bolluk olsa ona nefretle bakılmıştır: eğer birisi temiz giyinip gezerse halk onunla dalğa geçer ve kadın lakabını vermiştir. Orada sadece hanımları temiz giyinmiştir, kıyafetleri rengi sadece beyaz renk olmuştur. Başlarındaki örtüden ayaklarında çoraba kadar beyaz olmuştur. Bu gelenek onları pislik ve kötü kokudan koruyacak diye düşünülmüştür.

Silahları. Her zaman savaştıklarına rağmen Kara Kırgızların silahları azdır, hatta Kazaklarınkinden daha azdır. Kazakların mızraklarına benzeyen, bayrak yerine at saçıyla süslenen uzun mızrak onların en kullanışlı silahları ve uzun sapı olan aybalta kullanmıştır. Kılıç ve tüfeği az kullanır. Ancak Kenesarı'nı öldürdükten sonra bazı zenginlerin çadırlarında pahalı, süs için uzun Kazak tüfeklerinden bulundurur.

Yemeği. Kara Kırgızlar çok yemek yemekten bütün halklardan geçebilir. Her kişinin önünde tabakta bir koyun yağlı etleri Aladağ dağının zirvesi Talğar zirvesi gibi

toplanıp durur. Kırgızların öğlen yemeği tam Gomer'in sahnelik tiyatrosu gibi. At etinin yağlı büyük yerinden, koyun etinden yenilen yemek az vakit içinde yok olur. Bu kadar yemeği az vakitte yemeyi beceren Kırgız ardından kımızı içer. Göçmen halkların bir ayrıcalığı: onlar et ile beslenir. Hayvan kesme yeteneği de harikadır, hemen hayvanı kesip, derisini alıp, parçalamak herkesin yapabileceği kolay iş değildir.

Koyun yağlı eti ile at eti herkesin iştahasın açar. At eti ve koyun eti onların ev sevdiği yemeklerdir.

Asya'nın göçmen halkları yemek sunarken hayvanın başın saygılı misafirlere sunmuştur, ama Kırgızlar ise tam tersine etlerin saygılı misafirlere verse, hayvan başın saygısız misafirlere vermiştir.

Birkaç grupta bölünmek: boy yöneticileri (manaplar) ve onların önemi.

Halkı gruplandırıcaksak: yöneticiler (beyler) ve sıradan halk diye iki gruba bölmek mümkündür. Ordunun eski yöneticiler neslinden gelen beyler, ilk zamanlarda ataerkil ailenin aksakal olmuştur, ama zaman geçtikçe yönetim büyümüş, sonunda, kulların sahipleri ve kulların arasında bir düşmanlığa yol açmıştır. Günümüzde boy yöneticilerinin yönetiminde sınır yoktur, onlar sıradan halkın sahibidir, öldürse de, satsa da kendisi bilmiştir. Kara Kırgızların yasalarına göre boy yöneticilerin öldürmek, kız alıp kaçmak, yanlış yola düşmek, üç kere hırsızlık yapmak gibi şeyler çok ağır suç olarak sayılır ve bunu yapanlar ölüm cezasına kesilmiştir. Sarıbağışların boy yöneticisi Ormanın Kaskelen nehrinin kenarında dar ağacı (insanları asmak için kullandığı ağaç) var, halkı ürkütme, korkutmak için, o dar ağacına her sene bir soyguncuyu asmıştır.

Halkın verdiği vergilerden başka boy yöneticilerinin geliri yoktur, vergiler de halkın kendi istekleriyle verdiği hediye olarak sayılmıştır. Halk boy yöneticilerine çok saygı duymuştur, ama bu saygı ondan korktuğu içindir, boy yöneticilerinin evinin yanından kimse at ile geçemezmiş, hatta onların yanındayken şaka bile olsa bir laf söyleyememiştir. Sarıbağışların 1855 yılında vefat ettiği boy yöneticisi Orman'ın mirasçısı olan oğlu Umbetali'nin yönetimi güçlü olmuştur. Bu Umbetali kendi istediğini yapmadığı için hanımın bile öldüren vahşi birisi olmuştur.

Huylarındaki vahşilik, kibirlilik, sertlik boy yöneticilerinin şöhretin arttırmıştır. Sertliği onlar merhamet diyebilmiştir.

Boylara bölünmek. Kara Kırgızlar kendilerine sadece “Kırgız” ya da “Kara Kırgız” der. Kara sözü sade sözünden çıkmış, yani sade halk anlamındadır.

Ruslar onlara “dağlı” demesinin nedeni ise Kırgız-Kaysaklardan ayırabilmek içindir. Çinler ve Kalmaklar ise nedeni belirsiz Kırgızları “burutlar” diyorlar ve onları doğulu ve batılı burutlar diye ayırıyorlar. Onların Kara isminin alması, Cengiz gibi asilzade hanları olmadığında. Genelde Kara Kırgızlarda seçere boyunca boy yöneticisi yönetmiştir.

Kalmaklar ve Kazaklar ak ve kara süyek diye ikiye ayrılır. Kökeni boyunca Kalmak ve Kazakların yöneticileri (aksüyek, asilzade) ve halkı (kara süyek, kara halk) olarak bölünmüştür. Aksüyekler grubuna Noyanlar, Sultanlar ve Cengiz nesli içermektedir. Halkın söylediğine göre onlar güneş nurundan oluşmuş, onun için onlar saygıya layık olmuştur.

Halk, boy yöneticileri ise kara süyek, yani sıradan halktır.

Kara Kırgızlar iki kola bölünmüştür: sağ ve sol. Her kol içeriğinde birkaç boy olmuştur. Her boyun *damga* denilen kendi simgeleri ve sloganları vardır. Kara Kırgız boylarının sayısı sınırsızdır, Kırgızların kendisi bile ne kadar olduğunu bilmiyorlar. Uzak Bolor vadisi, Pamir, Amu ve Sırdariya’da yaşayan boylar kuzey doğudaki boylarla hiç iletişimi kurmuyorlar, birbirin sadece duymuş, birbirleri hakkında düşünceleri karanlıktır. Bundan dolayı sol kol boyları hakkında bizim malumatlarımız da tam değil.

Önemli boylar ve onların yerleşkesi hakkında yazalım. Kara Kırgızın yeri olarak bilinen Issıkgöl’de üç boy: buğı, sarıbağış, sayaklar yaşamıştır. Başka boylar ise Hokand, Çin ve Badahşan sınırına kadar Buzludağı, Belurdağ eteklerinde yaşamıştır. Soltı boyu Talas nehrinin boyunda, Taşkent yöneticilerinin yerlerinde yaşamış ve Hokand hanına zekat ödemiştir. Sayakların yarısı ve buğular Narın’daki Hokand sınırına kadar ve Jusagöl yakınlarında mekan etmiştir. Şonbağışlar, jadigerler ve şerikşiler Çin sınırlarında Kaçkar, Turfana yakın, Atbaşı Arpa yerlerinde yaşamıştır.

1855 yıldan itibaren buğı boyu bizim el altımıza girdi ve onların sultanı Boranbay Albay olmuştur. Sarıbağışlar 1851 yılından itibaren Ruslarla iletişimde olmuştur.

II. 3. Kırgızlarda Şamanizm İzleri²⁷⁰.

Araştırmacılara göre, Kırgızlar Müslümandır ama Şamanizm²⁷¹ inançlarını, geleneklerini hala sürdürmektedirler. Onlar hem Müslüman olarak Tanrı'ya tapmışlar hem Şamanizm'in bıraktığı inançlara da inanmışlardır. Bu fikir gerçeğe yakındır, ama onların *şaman* ve *baksı* (*büyücü*) olması nelerden ibarettir? Şamanizm, baksılık hakkında pek çok makaleler yayımlandıysa da, bu zamana kadar elde tutarlı net malumatlar yazılmamıştır²⁷².

Şamanizm dini, din bilimi tarihinde hala geniş bir şekilde araştırılmamış bir konudur. Bir zamanlar Asya halklarının ortak dini, sonradan az kabul edilmiş din olarak Şamanizm'i ilk olarak araştıran, merhum Banzarov idi. Banzarov'un "*Kara inanç ya da Moğolların Şaman Dinine inanması*" (*Черная вера или шаманство у монголов*) çalışması Şamanizm hakkında yazılan değerli ve kaliteli çalışmalardan biridir. Ne yazık ki, bu eser o kadar değerli olmasına rağmen, Şamanizm hakkında her türlü bilginin yazıldığı bir eser diyemiyoruz. Bizim bu fikrimizi Banzarov'un makalesi de kanıtlamaktadır: Budist-Moğollardaki Şamanizm hakkında denemeler de bu görüştedir. Banzarov'un kendisi de böyle bir ifade kullanmıştır: "*Kendilerinin eski inançlarına iğrenç bir şekilde bakıyor ve o inançların gözü açık, eğitilmiş insanların uğraşacağı bir iş olmadığını düşünüyor*". Bizim fikrimizce, bu durum çok önemlidir. Çünkü, Banzarov makale kaynaklarını Lamaların kitaplarından toplamış, Budizm'e uygulamıştır şamanların dua ve namazlarından alıntı yapmıştır. Mesela, Vaha yaparken okunulacak dua, inançlar, aleve tapmak, koyunun kürek kemiğiyle fal açmak ve buna benzer inançlar; hepsi yeni akıma göre değiştiğini göstermektedir. Bu vaha inancı hakkında eseri yazarlarına vererek Vardjradarka Magran kendi sözünde "böyle kitapları yazmak tam bir şerefsizlik, en akıllı insana bile sevimsiz, ama vaha inşaatçılarına karşı çıkmak mümkün değildir" demiş. Bu da dini kendisinin örf-adetleriyle, efsanelerinin bol olmasıyla sıradan olan şaman dininin örf-adetlerin güçsüz bırakmaktaydı. Demek ki, şaman dini örf-adetleri, inançları boyunca, Kazaklara büyük bir miras bırakmıştır. Ben bu sözümle, Moğollara göre, Kazaklarda Şamanizm temiz bir şekilde korundu demek istemiyorum, tam tersine, Kazaklarda Şamanizm şuuru Müslümanlık inancıyla karışıp, ortak Müslüman adına sahip

²⁷⁰ Velihanov, *age*, C. 4, s. 52-70.

²⁷¹ Şamanizm- türlü halkların inançları ve dinle ilgili kavram.

²⁷² «Библиотека для чтения». Шаманство у народов Средней Азии. Ястребов. Киргизские шаманы, «Москвитянин», (1852. 8), и статья Воронова, кажется, в «Библиотека для чтения» (Velihanovun dipnotu).

olmuşlardır. Kazaklar, eskiden Muhammed'i (s.a.v.) tanımadan önce Allah ve Tanrı'ya tapmış, Müslüman mezarların başına kurban kesip, baksıların gücüne de inanmıştır. Peygamber neslinden gelen Kojalara²⁷³ da saygı göstermiştir. Halk aleve tapmıştır, baksılar ise cin periler ile birlikte Müslümanların meleklerin de çağırıp, Allah'a da zikretmişlerdir. Böylelikle iki dini karşılaştırarak tapınmak hiçbir şeye aykırı değildir, Kazaklar ikisini de beraber tutmuşlardır.

İki dine tapmak bugüne kadar devam etmiştir. İslam dini ve Rus medeniyeti bozkıra yeniden geldiği zamanda, Tatar taraftarları eski atalarımızın dini olan Şamanizm'den nefret etmeye başlamışlardır. Baksıları her yerden kovdular. Onlara oyunların, zikretmelerini yasakladı.

Yukarıdaki meselelerden gördüğümüz gibi, bu iki dinin Kazak inançlarına karışmasının aslı temeli Şamanizmdir.

Müslümanlığın cahil halk arasında imamsız yaygınlaşacağı imkansızdır. İslam dininin görkem sesi ve anlamsız sözleri altında Şamanizm örf adetleri ağır bastı. Bundan dolayı dini isimler, terimler değiştirildi. Ama Şaman kavramı değiştirmeden eskisi gibi kalmıştır. Ongondı²⁷⁴ ervah olarak adlandıran, Kök Tanrıyı Allah ve ya Kuday olarak, yer ruhun-şeytan, peri ve cin diye adlandırmaya başlamıştır, ama düşünce Şamanizm inançlarında kalmıştır. Hatta baksılık fikrinin canlı resmi Şamanizm'i tasvir etmek oluyor. Kök kavramı Allah ismiyle bağdaştırılmaya başlandı. Kudretli Tanrı tasviri de, yine başka cansız Kudayları - dzayagaci de unutulmaya başlamıştı. Belki de, İslam dini ilk geldiğinde, Şamanizm dininin çok Kudayları Müslümanları sevmediği putlar olarak şurdan uzaklaştırmak istemiş olabilir. Onun gibi Müslümanlığa kadar taptığı: güneş, ay, yıldızlar yeni İslam ideolojisi tarafından önerilmese de, bugüne kadar saygı duyulmuştur, halkın örf - adetleri olarak kalmıştır. Bütün Şamanizm örf-adetleri, efsaneleri göçmen halklarınla bağlı olduğu için Kazaklarda da Şamanizm korundu, onun için Orta Asya'nın geçmişini araştırmak için bol kaynaklar bulunabilir.

Bizim fikrimizce, Banzarov Şamanizm hakkında yazıları net değil. Topladığı bilgiler eksiktir.

²⁷³ Kazak boyları arasında bir boydur, aslında kendileri hiçbir jüzlere alakası yoktur. Kendilerin Arap neslinden gelen asiller diye biliyorlar.

²⁷⁴ Ervah, ataların destek verici güçleri. Ervah (er. Çokluk ekte), ruh diyen kelime.

Şamanizm genel olarak tabiata saygı duymaktır. İnsan tabiat güçlerine uyarak yaşayacaktır. Bu yönden bakarsak Şamanizm tam bir materyalizmi anlatır. Başka yönden bakarsak, Şamanizm inançları: o dünyalı olan insan ruhu ölmeyecek, demek bu spirütüalizm. Bu fikir kötü değildir. *Tapmak – güzel bir şeydir* demiş Karleyle²⁷⁵, onun puta tapma düşüncesinin kökeni Şamanizmi anlatır. Tabiat ve insan, hayat ve ölüm şuurlu olarak çok anlamsız, şaşırtıcı gizli bir şeydir.

Tabiat ve insan, ömür ve ölüm tabiattan farklı bir fen olarak kalmıştır, o her zaman gizliliğini koruyacaktır. Siz söyleyin peki, bu hayatta ondan başka harika bir şey, gizli bir şey var mı? Dünyanın harikalarını tanıma, anlama ihtiyacı, hayat ve ölüm meselesi ve tabiatın gizli olaylarını çözmek şamanizmi getirdi, Şamanizm-dünyayı sevmek, tabiata olan sonsuz sevgi, ölenlerin ruhuna saygı duymaktır. Şamanizm insanları güneşi, ayı, yıldızları, her zaman değişiklik içindeki herşeyi saygı duymayı, sevmesini öğretti

Gök Tanrıya tapınan Şamanlar hakkında Karleyle'in böyle bir açıklaması vardır:

“Hakikat sizin taraftadır, Platon'un bir sözünü hatırlıyor musunuz: “karanlık mağarada doğup, büyüyen biri bir anda dışarı çıkarılır. Bu çiçekli yeşil yer, dağlar, seslice akan çeşmeler, kıyılarına vuran deniz dalgası, gök yüzünün sınırsız kubbesi, ılık çalan rüzgâr, bazen sağanak yağışlı, bazen doluyla yağın yağmur, yıldırımli kara bulut basan gökyüzü, bunlar ne kadar güzeldir?! Vakit zaten kendince bir gizli dünyadır. Peki, yine bir sır; sırların en büyüğü ise bu yuvarlak dünyadır. Ya Yüce Tanrım! Bu ne kadar büyük bir güç! Bütün gücün kökeni de bir güç, sadece biz değil!”.

Şaman güneş ışıklarına bakarak şaşırdı, bu kadar ışığın anlamına varamadan ona taptı, kara gökyüzüne nurunu saçan aya da taptı. Eskiden insan tabiatın bütün olaylarına taptı, kendisi anlam veremeyen, zaman gibi ebedi, anlamsız güçlerin hepsine baş eğdi, gökyüzünü Gök Tanrı ismiyle adlandırdı. Şamanizm inancının faydalı olması genel tabiata saygı duymak, korumak olarak sayıldı.

Tabiatın değer harikasının biri de insandır. O düşünebiliyor, her tarafını dengede tutabilen bir canlıdır. Kavramımıza sığmayan tabiat güçlerinin olması Yüce Kuday'ın var olduğuna bir ipucu değil mi? İnsanoğlu, Şamanizm'de ruhlara ve ervahlara (ongon) taptı. Tabiatın insana etkisi bekleğinden başlayacaktır. Tabiatın

²⁷⁵ Tomas Kaley (1795-1881), İngiliz filozofu, tarihçi.

aniden gelen olaylarına bulunduğu yerden çözüm bulmaya hazır durabildiler. Eskiden gelen örf adetler, geleneklerin kökeni Şamanizm'den geliyor.

Şamanizm inançları önceden tabiata, sonradan Gög Tanrı" güneş, ay, nehir ve su tabiat harikalarına tapmaktan ortaya çıkmıştır. Bazı yönleri fetişizme²⁷⁶ de benzemektedir, ama adorasya (Latince: baş eğmek, tapınmak) fikrine benzemezse de bazı yönleri geliyor. Tasvir etmek yoktu önceden, ikinci sıradaki Tanrı sonradan çıktı. Tanrı kelimesinin kökeni gök kelimesinden türemiştir. Banzarov'un söylediği gibi: Şamanizm'e Zerdüştlük²⁷⁷ dininin etkisi olmuştur. Hürmüz'da gökyüzünü tasvirlemek vardı, aleve tapınmak eskiden Şamanizm'de de vardı, ancak eski Güney İran ve Güzey Arap ülkelerine göre onlar bir inanç türü olarak kalmıştır. Şamanizm'de ölen kişinin ruhu Tanrı'ya bağımsız olacak, o yüzden gökyüzü sahibinin gücü sadece canlı insanlar için diye düşünmüştür. Onun için onlarda Hristiyanlar'daki gibi günah düşüncesi olmadı; yeryüzündeki iyilik ve kötülük bu Tanrının kudretidir, baht ve bahtsızlık ise günahların ardından gelir, bu Şamanizm inancının mantığıdır.

Ruhlar ya da ongonlar, ölen dedelerinin ruhu.

"Dış dünya - bu tabiat, iş dünya - bu insanın ruh, bu iki düşünce felaket düşüncelerin başıdır", dedi Banzarov. Dış dünya-güneş, ay, yıldızlar ve yer ilk güçlerdir, bunların hepsine saygı duymak ve nehir, taş, tepeleri saygı duymayı ortaya koydu.

Öylece, Şamanizm tabiattaki güçlere tapmaktan ortaya çıktı. Gökyüzü Tanrı olarak tasvir edilse de, Kудay-Allah seviyesinde değildi. İnsanoğlu tabiatın çevresinde dünyaya geliyor, onun aniden gelen öfkesinden ölüyor. Öldüğü andan itibaren tabiattan eli kesiliyor, kendisi ruh- onгона, güçlerden bağımsız oluyor. Ölen insanın o dünyadaki durumu, mezara gömülene kadar ve gömüldükten sonra akrabaları tarafından yapılan dualar ve inançlar önemliydi. Eğer mezarda dualar doğru yapılırsa, ölen insanın ruhu rahat olacak, kendi akrabalarına şefaatinin verecek, her zaman korur, öyle olmadığı takdirde ise ruhu dirilere lanet okur, düşmanı olurmuş. Şamanizmde Hristiyan dinindeki gibi günah düşüncesi yoktur. İnsanlar günah işlemeye korkarlar, günahkâr olsa hayvan başı azalır, hastalansa ise yanlışlıkla ot gülün basmış diye düşünür. Yani Şamanizm'de zarar dediğimiz hayvanların yok

²⁷⁶ Fetişizm, bireysel eşyalara tapmak, onları Kудay olarak bilmek.

²⁷⁷ Zerdüştlük, Orta Asya, Azerbaycan ve Farsı halklarının eski dini. Ona göre aleve tapmak, ölüyü yere gömmek yasaktır.

olması, hastalığın çoğalması, kısaca bahtsızlıklar. Ölen kişi öldüğü anda bütün günahlarından arınmış, ruhu bağımsız bir güç haline geleceğini düşünmüştür.

Ünlüler ve zenginler öldükten sonra da güçlü ruhlara döneceğini, fakirler ise öldükten sonra da ruhsuz, güçsüz olacağını düşünürdü. Cengiz Han öldükten sonra halk ona Kудay gibi saygı duymuş. Kırgızlarda ruha saygı duymak bugüne kadar var olan bir adettir. Halk başına kötülük geldiğinde onlar ölenlerden şefaata dilemiş. Hayatlarındaki bütün başarılarının nedenini ruhların onlara şefaata göstermesi diye düşünüyor.

Kazaklar ruhlara bağışlayıp dört hayvandan birisini kurban kesmiştir. Dua ederek, ruhların başına (mezarına) gidip orda kurban keser, kendisinin gerçekleşmesini isteyen arzu dileklerini söyler, mesela çocuğu olmayanlar çocuk dilemişlerdir. Ruhlara bağışlayıp kurbanlık kestiğinde, Kırgızlar ruhların duası dokunsun ya da ruhlara bağışladım diye söylüyor. Eski zamanlarda, ünlü insanların mezarı gizli olmuştur, düşmanların o mezarı bulup sataşmalarına izin vermezdi. Şimdi Kırgızlarda ölenlerin mezarlarına kubbe koymak evlatlarının bir farzıdır. Eski ovaları şimdi kubbeli mezarlar değiştirdi. Eski ovalar ve sonraki kubbeli mezarlar Kırgızların en kutsal yerleridir.

Çin araştırmacıları Hunlarda, Hıdınlarda ve başka da şaman göçmenlerin hanlarının cenaze töreninin bazı geleneklerini bize getirdi. Moğollara giden Avrupa seyahatçileri Moğollarda da cenaze törenlerinin olduğunu söylüyor. Eğer bunları Kırgızların gelenekleriyle karşılaştırırsak inanılmaz benzerlik görebiliriz.

Şamanlar gökyüzü Tanrısı ve ruhların arasındaki köprü olarak sayıldı. Şaman sihirbaz olmasıyla birlikte yetenekli, güçlü, başkalarından seviyesi yüksek: hem şair, hem türkücü, falcı, molla her taraftan yetenekli olmuş. Kırgızlar Şamana *baksı* (büyücü) diyorlar. O kelime Moğolca *öğretmen* anlamında, Uygurca ise *bakşı* diye akıllı kişiler söylüyorlar, Türkmenler ise bu isimle kendilerinin şairlerini adlandırmışlar. Komanlar Şaman'a *kam* demiş, Sibiryaya Tatarları da öyle adlandırmıştır.

Banzarov'un araştırdığı bu sözün biz nereden, nasıl türediğini araştırmakta değiliz, bununla birlikte şaman dediğimiz şarlata²⁷⁸ diyen fikri de yok diyemeyiz. Sadece Karleyle'in bazı sözlerini hatırlatmak istiyoruz: “Şarlata olan bir çok

²⁷⁸ Şarlata, cahil, dini cahil kişi, dini faydalanarak yalan söyleyen kişi.

cahillerin arasında da din fayda olabilir diyen fikirden bile kaygı basar beni”. Herkes şair olamadığı gibi, Kırgızların hepsi de Şaman olamaz.

*Em*²⁷⁹. Hastalar, şamanların fikri boyunca, vücut hareketi boyunca değil, Tanrının gücünden, cin ve iblislerden, dua okuyarak temiz olmadığı için bazı hastalıklara uğrar. Öyle hastalıkları: örf - adetler, inançları iyi bilen, tedavi usulünü iyi bilen mollalar, sadece şamanlar tedavi edecekmiş. Bazı hastalıkların sahibi oluyormuş, onu sahibi olan hasta diye adlandırmış.

Kırgızlarda hastalıkları ağır hasta, hafif hasta olarak iki gruba ayırmışlar.

1. *Uçuk*²⁸⁰, uçuklamak, hafif hasta grubuna giriyor. İnsanın midesi bulanır, başı ağrır, vücudun ateşi yükselir. Kırgızlara göre uçuk – yemekten olur, yemekten tiksindiği anlarda çıkarmış. Kırgızlar yemeği dışarıda yemediği, gece vaktinde yemeği bıraktığı, onların düşüncesinde gece gezen iblislerin yemeği haramlayacağından korkmuş. Uçuğu türlü inançlarla tedavi eder, tedavi adına uçuklamak²⁸¹ diyor.

2. *Kağındı* – güçlü hastalık, bu hastalık hasta olan insanın yüzünden belli olur. Kağındı’yı da inançlarla tedavi eder. O inancın adı Kakpak (silkelemek) tedavisi. Tedavinin adından belli, vücuda yapışan iblisleri temizlemek anlamına geliyor. Uçukta, hastalanmış insanın yüzüne üç defa soğuk su, ondan sonra sıcak su serper. Kağandığa uğrayan insanı ise yeni kesilmiş hayvanın akciğeriyle tedavi eder.

Kırgızlar romatizmaya sarp-ervah diyor, bu hastalık eski yurtlarda (eski mezarlarda) dikkat etmeden yürüdüğünden olurmuş. Romatizmadan korunmak için hasta olan yere içten²⁸² ... takması lazım, onu Kırgızlara bağlatırsa hasta iyileşir diyor.

Kadınlar hastalığının çoğunluğu- rahim hastalığıdır, bu hastalığın nedenleri inançlara bağlıdır. Öyle felaket bir hastalığa uğrayanlara ziyanlaştı²⁸³ diyor.

Kadınların hamile kalmaması için karıncanın yuvasına tuvalet yapmaları yeterli idi.

Sudan korkanlar (tiksinenler) için kırk evin, kırk kazanın kulağını ısırması lazımmış. Kazan Tatarları ise kırk evden kırk tane ekmek toplar.

²⁷⁹ Em, hastayı tedavi etmek.

²⁸⁰ Uçuk, vücudun titremesi, ağza yara çıkması .

²⁸¹ Uçuklamak, soğuk suyu hastanın yüzüne serpmek.

²⁸² At ayağı olması gerek.

²⁸³ Ziyandastı, kara niyetli, vahşi (farsça “hiyanet’ ve “el”).

Alev. Aleve tapmak, bunun hakkında Banzarov en doğru bir fikri yazmış: “*Şaman dinindeki halklar aleve tapınmak geleneğini Farslardan aldı. Gök Tanrı, Hormüz’deki gibi*”. Bu fikri için Banzarov’a katılıyoruz, ama bir halkın ikinci halkın örf- adetlerini kabul etmezler ve başka halktan gelen gelenekler az değildir. Genel alırsak, Gök’e, güneşe, aya, yeryüzündeki bütün şeylere tapmak Şamanizm’de önce tek bir güce tapmak düşüncesi oluşmuş. İyilik ve kötülük Tanrısı, aleve tapmak, belki Şamanizm’den değil, Farslardan gelmiş olabilir. Kırgızlarda aleve tapmak hala var. Kırgızlar alevi kutsal varlık diye biliyor, kutsal varlık diye Müslüman takuaları (din adamları) da söylüyor. Moğollar gibi aleve - *anne* diyor. Alevde temizleyici bir şey var diye düşünüyor, iki alevin arasından geçirerek temizliyor, bu temizlemeye Kırgızlar *alastay* diyor. Kışlıktan taşındıktan sonra onlar göçü iki tarafından alevle temizliyor. Halk önünde yemin eden adamın da alevle temizlenmesi lazım.

Kırgızlar alev evin şefaati vericisi, nuru diye düşünüyor, onun için yeni gelinin evin önünde aleve selam vermesi lazım. Bu gelenek (yeni gelinin aleve selamı), Moğollarda nikâh zamanında yapılır. Moğollarla karşılaştırsak Kırgızlarda aleve tapma geleneği unutulmaya başlandı. Yeni gelen gelini evin kadınları önce kaynatasının çadırına götürmüştür.

Gelin eve girer girmez kapının önünde dizini bükerek selam verir, ondan sonra gelin ocak başına götürülür, *tulak*²⁸⁴ oturtulur, çünkü gelinin huyu *tulak* gibi yumuşak olsun diye, ondan sonra ocaktaki aleve yağ damlattırılır, o anda gelin aleve eğilip: “*ot ana, yağ ana, şefaati ver*” der. O anda gelinin yanındaki yengeleri ellerini aleve kızdırır, gelinin yüzünü okşar. Eskiden bu gelenek bu kadar kısa olmamış. Bebek dünyaya geldiğinde de aynı böyle aleve yaklaştırıp örf adetlerini uygulamıştır. Kırgızlar alevi kutsal diye sayıyor: aleve tükürmek olmaz, üstünden geçmek de yasak.

Hatta sönmüş alevin de üstünden geçmek olmaz. Kırgızlar bayılan insanlara alev basmış, alev lanetlemiş diyor. Aleve tapan, alevin lanetinden korkan adam, o alevin lanetiyle yemin etmiş. Mesela, “*ot soksun*”, “*ot lanetlesin*” gibi. Birçok hastalıklar alevin kutsallığından olur diye düşünüp, onun için o hastalıkları alev ile tedavi etmiş. Böyle hastalıkların içine sarp da giriyor. Sarp olduğunda – ayakların sızlayıp ağrması, Kazakların düşüncesi boyunca eski yurttan (mezarda) dikkatsiz

²⁸⁴Oturmak için kullanılır, yünü alınmamış hayvan derisinden yapılır, kurutulmuş deri. Genelde büyük baş hayvanlardan yapılır. Yünlü tarafın oturmaya, yünsüz tarafın yün hazırlamaya kullanılır.

yürüdüğünden, Moğollar da tam böyle düşünmüşlerdir. Hatta bu sarpla ilgili Moğollarda bir efsane var: Ergenekon geçitinde Konıratlar, başka kabilelerin asillerin savaşta yok ettiği için ayakları sızlıyor diye düşünülmüş.

Aleve kurbanlık için yağ kullanılır. Kurban için mumlar ya da beyaz mumlar beyaz kumaştan ya da Çinin mavi kâğıt kumaşına yağ sindirip, ortasına çiğden ince bir şey koyulur. Mumların uzunluğu bilek gibi (bir şıntaktay, yani en küçük parmak gibi). Pamuktan yapılan mumlar sadece ölen insanın başına koyulur, her gün on tane, dört günde kırk tane mum yakılır. Bazı hastalıkları Şaman tedavi ederken beyaz ve mavi mumlardan üçten yediye, dokuza kadar kullanmışlar.

Kurbanlığa kesilen hayvanlar hakkında

Kurbanlık olarak bütün hayvanları kesmiştir, onun içinde genelde erkek hayvanları seçmişlerdir. “Şora” adındaki bir şiirde kahramanın kadını eşine şöyle satırları vardır: *“deveden-narı (tek hörgüçlü deve), yilkıdan-aygırı, inekten-öküzü, koyundan-koçu alıp Tanrı’dan erkek çocuk istemeye gidelim”*.

İslam dini Kurban Bayramı için kurban kesmeye izin verir. Kırgızlar ise başına ne bela gelsin ya kötülük olsun Tanrı’ya yalvarır, onun için bir kurbanlık çalar, ölen dedelerinden şefaata bekler, onlardan yardım istemiştir. Bu kurbanlıkları *kurbanlık* ya da *sadaka* diyorlar.

Kurbanlığa nar deve (bir hörgüçlü deve) kesmek kurbanlığın önemli olduğu anlamına gelmiştir. Kurbanlığa çalınacak devenin beyaz olması lazımmış. Kazaklarda *“Ak devenin karnı yarıldı”* diye bir güzel söz vardır. Bu güzel söz büyük şöenlerde, Nevruz bayramlarında söylenir. Mesela, akrabaları uzak seferden döndüğünde, uzun zamandır bebeği olmayan ailelerde bebek olduğu zamanlarda söylenmiştir. Böyle büyük günlerde eskiden deveyi kesiyorlarmış, şimdi ise kurbanlık olarak çok deve kesmiyorlar.

Kurbanlığa kesilecek koyun beyaz, başı sarı renkli (aksarbas diye yazmış Çokan) ya da beyaz, başında bir lekesi olması şart olmuştur (kaskası, boz kaska). Genelde, Kazaklar kurbanlığı kesmeden önce kendilerinin dualarında kurbanlığa çalınacak olan hayvanı tasvir etmiştir: *“Ya, ruhlar, beyaz boynuz, toynaklıyı bağışladım (armağan ettim)! Ya da, güzel kokulu, kesik kulaklıyı, iki dişi bağışladım”* demiştir. Söylenildiği gibi kurbanlığa sürünün içindeki en güzel koyunu kesmiştir. Moğollar da aleve tapınırken *“aksarbas”* diyorlar.

Kırgızlarda başına kötülük geldiğinde hayvanların içindeki sevmediği hayvanı kurbanlığa kesmiştir. Keserken de hayvanın ağzına tükürmüştür.

Kırgızların uzay hakkında anlam kavramları.

Burada net bir şey diyemiyoruz, efsanelerin bize kadar nasıl oluştuğu, neden oluştuğu, hangi din etkiledi, hangi gelenekleri kavradığı gibi bir sürü sorular ortaya çıkar.

Bazı Kazakların düşüncesine göre, yıldızlar asil taşlardan toplanmış dağlardır, onlar yerden çok uzakta olduğu için nokta gibi gözüküyor. Kazaklar, yıldızların yeryüzündeki mutluluğa etkisi olacağına inanıyor, halk arasında mavi kubbe hakkında da birçok efsaneler vardır. Bazılarının fikri boyunca ise, her yıldız yerdeki her insanla eşittir, insan öldüğü zamanda onun yıldızı da yere kaymıştır. Gökyüzünden kaymış yıldızı gören Kazaklar “*benim yıldızım yüksektedir*” demiştir ya da dudağını kıpırdatır. Her şeye sahip olan, zengin insanlara “*yıldızı parlamış*” diyorlar.

Şamanizm efsaneleri boyunca, Moğollar yıldızları armağan edip kurbanlık keser, Kazaklar gibi, zenginlik, yönetiminin ele verilmesi, mutluluk gibi şeylerde yıldızlara inanıyor, bir harikanın olduğuna inanıyor.

Kazaklar bazı yıldızları tanıyor ve şekillerine göre isimlendirmişlerdir:

1. *Demirkazık*, Kazak seyahatçileri uzun sefere çıktıkları zamanda bu yıldızı bakarak yol tarifini öğrenmiştir. Bu yıldız Demirkazık denmesinin sebebi, onun yerinde hareket etmeden bir yerde durmasıdır. Demirkazıkın yanında duran iki yıldız, ya uzaklaşmıyor, ya yakınına gelmiyor tipki bir kazıklanmış iki atı anımsatıyor, onun için o iki yıldız iki beyaz at²⁸⁵ diye adlandırmıştır.

2. *Yedikarakşı*. Kazak arasındaki efsaneye göre: bu yıldız yedi soyguncu ruhu, onlar öldükten sonra yedi yıldız dönmüş. Başka bir efsaneye göre: yedi soyguncu gün boyu hırsızlık yapıyor, gece ise o yaptıkları için pişman olur ağlamış. Yedi hırsızın elinde Ürker’in kızı varmış²⁸⁶.

---

²⁸⁵ Kazakça ak boz at, kök boz at.

²⁸⁶ Bu efsaneyi eskiden geliyor olabilir. Moğollar Yedikarakşıyı – Yedikart parlayan yıldızlar diyor. Kurbanlığa süt, kımız, hayvan bağışlıyor. Banzarov’un söylediğine göre “Sığınmak hakkında kitap ve Tanrı’ya ve yıldızlara kurbanlık çalmak hakkında” diyen yazısında Yedikart parlayan yıldızlar hakkında anlamlı ama kısa bir efsane var. Banzarov o efsanenin Kazaklar dikine benzediğini söylemedi mi? (Velihanov hatıraları).

3. *Ürker*. Ürker Yedikarakşî'yı her zaman kısıtlayıp yürüdüğünü Kazaklar iyi bilmiştir. Yedikarakşî'nin yöneticisi Kırankarakşî Ürker'in kızını Ülpüldeği atına bindirip hep kaçıyormuş, babası da kızını kurtarmak için hep kovuyormuş. Kazaklar Ürker'e bakarak gecenin hangi saat olduğunu ve hangi mevsimde olduğunu öğrenirler.

4. *Çobanyıldızı*²⁸⁷. Bu yıldız doğduğunda Kazaklar hayvanların, koyunların ahıra getirir.

5. *Venüs yıldızı ya da sabah yıldızı*. Bu yıldız Araplar tarafından bulunmuş ama ismi değiştirilmiş. Yıldızların yerleşmesini kimse bilmiyor. Kazaklarda onların kendi isimleri vardır.

Kuş yol. Kuş yolu, bu yıldızların iziyle kuşlar uçup gelir, uçup gider.

Ay. Ay Kazaklarda kutsal bir uzay olarak sayılmıştır. Kazaklar yeni ayı gördüğü zaman ona selam vermiştir. Yazın o aya selam verdiği yerden ot alıp, aleve atmıştır. Kazaklar, ayda bir yaşlı kadın olduğunu söylüyor (galiba ayın üzerindeki yüz ifadesine benzeyen lekeleri söylemiştir). Kazaklar aya uzak bakmıyor, korkuyor. Aydaki yaşlı kadın kirpikleri sayar, eğer hepsini sayarsa insan ölüyor diye korkmuştur. Hacetini aya doğru yapmamıştır. Genelde Kazaklar aya saygı gösterir. Yeni ay doğduğunda ona selam verir.

Güneş. Eğer ay kutsalsa, o zaman güneş de aynı saygıya değer, ama Kazaklar arasında öyle bir saygı yoktur. Banzarov da Moğollar hakkında da aynı şeyi söylüyor. Bu şaşırtıcı bir durumdur. Ya da, ilk insanlar kendilerinin saf gönlüyle, böyle de düşünebiliyor: “*Ay güneşten artık, gündüz güneşsiz de parlak*” gibi, bütün saygıyı aya gösteriyordur, belki. Kazaklar güne karşı oturmaz, ön tarafını güneşe vermiyor, güneşe olan saygısı biz bildiğimiz kadarıyla bu kadar.

Gökyüzü. Şamanizm'in en kutsal yaratılıklarından birisidir. Gök Tanrı gökyüzü diye adlandırıyor. Kazaklar anlam kavramında birinci adlandırılacak olan ilk sıfat “*gök*” görüntüyü anımsatır ve nesneyi anımsatır, isim olarak ise “*gök*” Tanrıyı anlatır. Bozkırlarda, Kazakların yaşadığı yerlerde “*Kök Tanrı*” ismi hala da vardır. Kırgızlar'da “*Kök Tanrı*” ismi kutsal güce tapmak ya da insan yeteneği olarak söyleniyor.

---

²⁸⁷ Venüs yıldızı.

Tanrı sözünü Cengiz han döneminde Müslümanlar Allah olarak, Avrupalılar ise Deus olarak çevirmiştir, bu söz Şamanizm’de de büyük güç sahibi Kuday anlamına geliyor. Bu zamana kadar Küçük Buhara’daki Çinliler’in Tyan diye adlandırdığı kelime Huda (Kuday) olarak Farsça sözle çevirilmiştir.

Gökyüzü kendi gücüyle herkesten bağımsız, iyilikte de, kötülükte de şeklini bozmadan duruyor. Bütün insanoğlunun sağ-salim olması gökyüzünün elinde diye düşünülmüştür. “*Tanrı (jarilkasin) korusun*”, “*Gök lanetlesin*”, “*Gök’ün lanetine uğramış*” diyen sözler Şamanizm zamanında oluşmuştur. Jarilkau (korumak) kelimesi jarlık (Moğolca dzarlık) kelimesi gibi, Kazakça kalau (istek) (bir şeyi istemek, kendisinin isteği) ve Moğol’un yine bir sözü dzayaya gökyüzünün isteği, kader anlamına gelmiştir.

Gök yüzünde de insanlar yaşıyor onlar ipi boynuna bağlar, biz dünyanın ortasında olduğumuz için ipi belimize bağlıyoruz, yer altındakiler ise (onların kendi güneşi, ayı, yıldızları var)²⁸⁸ ipi ayaklarına bağlamıştır. Gökte yaşayan Kazakların arasında çok zengin bir yaşlı kadın var²⁸⁹ diye düşünülmüştür.

Kempirkosak (gökküşağı) yaşlı kadının küşağı. Kosak dediğimiz uzun ip ile boyunlarına bağlayan koyun, keçilerin grubunu söylüyorlar. Yukarıdaki zengin kadının kosağındaki renkli koyunlar, yaşlı kadın o koyunları hep yağmurdan sonra sağlamıştır diye efsane vardır.

Gökteki olaylar.

*Kün kürkireu*²⁹⁰. Raşit-ad-din’in söylediğine göre, Moğollar *gökyüzünün öfkesi* diye günün gürültüsünden çok korkmuştur. Kazaklarda, gökyüzünün gürültüsü Tanrı’nın kızgın bir sesi, yıldırım ise şeytanlara attığı oku diye düşünülmüştür. Kızgın Kuday, ya da Allah mı, bunu ayrıntılı şekilde söylemek zordur. Kudretin attığı oklar Müslüman şeytana mı, yoksa Şaman şeytana mı belirsiz. Gök gürültüsüyle bağlı Müslüman efsaneleri Kazak efsaneleriyle benzer, anlamı aynıdır. Kazaklara göre, gök gürültüsü meleklerin çığlıkları, yıldırım ise onun oku, şeytanları kovarak o okla atmıştır, bu hareketi Kuday’la bağlayarak söylemek Müslümanlık boyunca saygısızlık olurmuş. Moğolların dini Budizm, onlara Müslümanlık var dememize bir neden yok, ama onlar da yıldırımını cinlere, iblislere atılan ok olarak saymıştır.

²⁸⁸ Yer altındaki insanlar hakkında efsaneler sadece bazı masallarda vardır.

²⁸⁹ Bunun hepsi Kazakların fantezisinden üretilmiş.

²⁹⁰ Gökyüzü gürültüsü.

Gök gürültüsü hakkında bazen böyle de denir: “*Gök aygırı kişnedi*”. Bundan sonraki yapılan hareketler: ev babası, evin sahibi kepeyle evin etrafını koşa koşa dönerek: “*Süt bol, kömür az*” diye bağıra bağıra söyler ve sonra o kepeyle eve girer, kepeyi evin girişine asarmış. Gök gürültüsünde evin girişine süt dökülmüş. Bu inançların hepsi korkudan değil, bolluk, tokluk olsun diye iyi niyetle yapılmıştır.

Tabiattaki etkileyici güçler.

Ebulgazi'nin söylediğine göre, Türklerin “*yâda*” ya da “*djada*” adında taşları vardır, o taşın gücüyle yağmur yağdırır, gök gürültüsünü yaptırır, yıldırım düşürür. Kazaklar o taşı jaytası (meteor) diyorlar, bu güne kadar o taşın sihirli gücüne inanmıştır. Kazaklar sihirbazlığa *büyülemek* diyor. Eski zamanda Kazaklar arasında büyülenmiş, yani bozulmuş insanlar çok olmuştur. Büyülenenlerin hastalığı çok tehlikelidir, bu hastalığı sadece Şamanlar yok edebilmiştir. Şaman onların karnını kesip, bütün felaketleri alabiliyormuş diye inanmışlardır. Çoğunlukta, büyüleri kıskanç kadınlar yaptırmıştır. Birçok Kazakların büyüden öldüğünü halk arasından duyuyoruz. Birisinin gönlünü almak için ya da başını döndürmek için türlü büyüler kullanılmıştır. Büyücülerin hareketleri Rus masallarındaki Cadı Marina, Dobrina Nikitiyi hatırlatıyor. Büyü için şeker ile kuru üzüm tercih edilir, büyüü büyülemek istediği kişiye bir yolunu bulup yedirtmiştir. Kazaklarda sihirbazlık ve büyülemenin türlü ismi vardır: arbau (Kırgızca arbin, Kazakça arbauşı) diyorlar. Kırgızların Manas destanındaki kahramanların hepsi *arbau* iyi biliyorlar. Onların altındaki atlarının da büyüyle dili çıkıp konuşur ya da kuş gibi uçar ve başka hayvanlara değişebiliyorlar. O atlara arbin kulin (at yavrusu), sihirli at diyorlar.

Kırgızlar büyü arkasında kendilerini birçok felaketlerden, hastalıklardan korur. Kazaklarda arbau büyülemek, sihirlemek, arbauşı ise büyüleyici kişi, hastalanan insanları tedavi eden kişi, yani *emşi* anlamındadır. Birisini yılan ısırduğunda yılan zehrini yok etmek için Kazaklar o yılanı tutar ve ona büyü yapar. Eğer büyü etkili olursa yılanın ölmesi lazımmış. Arbau sözünün kökeni de, eskideki anlamı da – büyülemektir.

Kazaklar Farsça “sihs” kelimesini de kullanıyor, bu söz sihirci, sihirbaz anlamına geliyor.

İnsan vücudundaki etkileyici güçler hakkında.

Tabiatın kötü olaylarından, kötü güçlerinden insanlar korkmuştur, ama o güçlerden korunabilmişlerdir. Bazen de o güçlerin nerden geldiğini, nasıl oluştuğunu öğrenmeden kendi kendilerine korkarak yaşamışlardır. Gündüz gördüğü kötü güçleri gece rüyasında görüp, rüyasında da korkmuştur.

Kazakların düşüncesi boyunca dil sadece söz ile işe yaramıştır, dilin acayip güçlere sahip olduğunu düşünmüştür: “Dil taş yarar, taş yarmasa baş yarar” Kazak atasözü de dilin neler yapabildiğini göstermektedir.

Eğer Kazaklarda güzel bir çocuk ölürse, iyi bir at kaybolursa, hızlı kartal elden uçup giderse, silah bozulsa onlar bunun hepsine *dil değmiş (nazar değmiş)* diyorlar.

Göz – etkisi dilden az değil diye düşünülmüştür.

Tırnak. Kazaklarda yemin yerine gökyüzüne bakıp tırnaklarını yalamıştır. Tırnaktaki sihirli güç bütün parmaklarla alakalı ya da sadece bazı parmaklara alakalı mı bu bize belli değildir. Buslaev’in söylediğine göre, “isimsiz parmak”²⁹¹ yalana yol vermeyen parmağıdır.

Bazı hareketlerle ilgili etkili güçler

“Birisini yere sokmak”, “başını döndürmek” sözleri Hind-Alman halkları kabilelerinin efsane, masallarında başını döndürmek, büyülemek anlamıyla kullanılmıştır. Aynı zamanda, etkili güçlerin cansız ellerinin kudreti diye saymış, “Cansız elle büyülemek” (Snegirov. Russkiye v svoih poslovisah, T. 2, Str 35; Lionskii resept, 1751 g, Buslaev).

Kazaklar sihirli güç bir şeyi dönmekte diye düşünüp, birisini ya da bir şeyin etrafında dönmekten kaçınır. İnsanı dönmek, onun vücudundaki hastalıkları kendisine bulaştırmış, o kişinin başındaki bütün sorumlulukları bana bulaşır diye düşünür, onun için Kazakların en sevimli sözü bu “ainalayın”²⁹² sözüdür. Orta Asya Türklerinde ise “urgulain” dönmek anlamında olan kelimeyi kullanmıştır. Biz böyle bir olayları çok duyduk, eskiden hasta çocuğu olan evin sahibi boynuna bir ip bağlayarak, hasta çocuğunun odasında dönüyormuş, dönerken de “sana gelen felaket beni alsın” diye söylemiş. Onun akrabaları, köy aksakalları onun bunun hareketini durdurmaya çalışmış, Kazaklar dönmenin anlamını böyle düşünür. Eline düşen kuşu hastanın başından üç kere döndürür, sonra uçurmuş.

²⁹¹ 4. parmak, yüzük parmağı.

²⁹² Ainalmak dönmek.

Yemin.

1. “Ot soksın meni” - alev vursun beni.
2. “Gök eşeğin olayım”, bazen onlar “iki dünyada da yelkemin şukurun görmeyin”, o dünya ve bu dünya görmez olayım seni anlamında.
3. “İnk de” - ink diye söyle! Bu söz Raşit ad-dinin söylediğine göre: bata (dua) vermek, bu kelimeyle ruhları yardıma çağırır.

Kırgızların “Mayneken olayım” yemin sözü vardır. Bizim fikrimizce, Mayneken kelimesi kendisinin inatçı, sevimsiz hareketleriyle tanınan birisi ya da namusa dokunulacak, insanı ezdirecek bir meslek sahibinin adıdır. Oysaki bu yemini başına kötü şeyler geldiğinde çoğunluğu kullanır.

*Irim*²⁹³ – örf âdetin bir türüdür. Şaman dininde bu inancı korumak kötülükleri yok eder, bu inancı bozmak ise insanlara kaygı, kötülük getirmiş. Kısaca, Avrupalılar için bu inançlar bir dine bağımlılık, cahilliktir, hâlbuki bu inançlar Şamanizm’in bir gelenek olarak kalmış inançlarıdır. İnançlar yıllar boyunca halkla birlikte yaşayacak bir gelenektir, ayan diye bir inançta vardır, o iyilik olarak kullanılır. Mesela, bir kadın hep kız çocuğu doğarsa, erkek çocuğu olması için iyi niyetle en son kızının ismin Ultuğan (ul-erkek, tuğan-doğmuş) koyar, ya da Mayköt (may-yağ, köt-insanın bir vücudu) ismini de vermişlerdir.

Şimdi biz örf-adetlerde en çok kullanılan inançlar ile tanış olacağız:

1. At hayvanı sürüsünden ayrılıp, çekinse onun sahibi atın saçından kesip alıp ağzına salıp tükürükle beraber cebine koyuyor, bu adet adı silekeyin alu (tükürüğünü almak) olarak adlandırılmıştır.
2. Birisine (yoksul, engelli birisine) giyimin sadaka ettiği zaman bir döğmesin, ya da bir bağın alıp kalmıştır.
3. Dört hayvanın (koyun, sığır, at, deve) birisini satarken ya da hediye ederken, atın ağzındaki ipi, deve ya da ineğin ipini, kartalın başındaki (tomağasın) başlığını, köpeğin bağını vermeden alıp kalmıştır. Rus masallarındaki sihirbaz isterse at, it, kartal olabiliyordu, o sihirbazın sahibine: beni cügenimle, kargıbağımla, tomağımla satma diye ricası vardı.

---

²⁹³ Batıl inanç.

4. Yemek çiğneyerek eve girmek kötü inanç olarak sayılmıştır, hâlbuki evden yemek yiyerek çıkmak iyi inançmış. “Dostunun aşın düşmanın gibi iç, yanına gittiğinde doya doya iç”. Eğer ev sahibinin birisi eve yemek yiyerek girdiğini fark edince onu tükürttürmüştür. Eve misafirler geldiğinde kapıyı ev sahibi açar, misafirler giderken öyle yapmak olmaz (misafirlere saygı için). Bazı Kazakların sadece kendilerine ait inançları vardır. Öyle insanlar iyi ve kötü inançları hemen fark etmiştir. Bazı Kazaklar kendi başlığını kimseye giydirmez, çünkü bu kötü inanç diyebiliyorlar. Kazaklar, özellikle savaşa giderken, birçok adetleri vardır. Savaşa giderken şiir, şarkı söylemiyorlar: saptıayak²⁹⁴ demek yerine yol ayak diyorlar, kısrığa aygır diyorlar, çünkü kısrakla savaşa giderse işleri ters olur diye düşünülmüştür, Kazakların düşüncesi boyunca kısrak sadece yavrulamak için ve süt vermek içindir.

Nazardan, iblislerden ve türlü hastalıklardan koruyan muska.

Günümüzde Kazaklar İslam’da bazı dualar yazılan bir şeyi takıyorlar, onları “muska” diyorlar. Eski zamanda muska: hayvan, kuş kemiklerinden ya da taşlardan yapılmıştır.

1. Hayvanların kemiklerinde büyük bir güç vardır. Kazakların düşüncesi boyunca, karı jilik²⁹⁵ hayvanı it, kuşlardan korumak için çobandan az değilmiş. Hırsızdan, kurtlardan hayvanı korur, ama ölümden koruyamaz, - diye İlminski bey yanlış ifade vermiştir (İzvestiya Bost., otdeleniya Arheologiceskogo o-vo, 1860., vıp. N5)²⁹⁶. Karı jilik Kazaklar Moğollar gibi eve asmıştır. Gombaev’in dediğine göre, Moğollar ince iki kemik arasına ot koyar. Kemik bu şekilde çobana benzemiş. Kazakların inançlarına göre, karı jilik insanlara benzeyen tasviriyle hırsızlardan korumuş²⁹⁷.

²⁹⁴ Saptıayak, ağaçtan yapılan bir bulaşık türüdür.

²⁹⁵ Kari jilik, hayvanın bir kemiğidir

²⁹⁶ N. İ. İlminskii, Drevnii obicay raspredeleniya kuskov myasa, sohranişiiisya u Kirgizov.

²⁹⁷ Bu inanç boyunca bir efsane var: Hırsızlar birkaç gün bir Kazağın hayvanların çalmaya çalışmış. Ama gece boyu hayvanın etrafında her gün birkaç kişi korumuş, hırsızlar hiç çalamıyormuş. Hırsızlar kendilerince danışmış: bu zengin kızı ve eşinden başka koruyacak kimsesi yok, ya hizmetçileri, ya akrabaları yok, bu kadar koruyucu nerden fayda oldu. Sonra bir gün hırsızlar zengin evine Allahın gönderdiği misafirlerin diye gelmiş. Zengin koyun kesip, hırsızları doyurmuş. Zengin iyi niyetine razı olan hırsızlar: birkaç gündür evinize hırsızlığa gelip, hiçbir şey alamadık, sizin nasıl bir hususiyetiniz var demiş. Zengin demiş: Hiçbir hususiyetim yok, benim bozulamayan tek bir kaidem var. Babam vefat etmeden önce bir nasihat söylemişti: Oğlum, sana bir nasihat söyleyim, eğer onu yaparsan bereket evinden gitmez. Ne kadar koyun kesersen de, karı jiligin atma. Onları kurutup, evinin girişine as – dedi. Ben babamın nasihatini yapıyorum. Allaha şükür, benim hayvanlarımı bu zamana kadar ne kurt yedi, ne

Kurtun dizesi ise bel fitiğında, romatizma hastalığında iyi gelir ve “nazardan” korur diye bir inanç vardır.

2. Puhu kuşunun başı, ayağı ve kanadı cinlerden korur: onun için evin her yerine ve beşik başına puhu kuşunun kanadını asmıştır. Kırgızların evinden uların²⁹⁸ başını gördük. Kırgızların inancına göre uların eti çiçek hastalığının önünü almıştır.

3. “Gözden” ve “dilden” korunmak için “eşek taş” diye taşı kullanmıştır. Onların inancı boyunca, taş eşeğin karnındaymış, ama bazı ticaretçiler “eşek taş” diye boyanmış mavi kerpici satmıştır.

Şamanizm döneminde bütün hastalıkları getiren cinler ya da ruhların laneti diye düşünülmüş, onun için bütün hastaları sadece şamanlar tedavi etmiştir. Cinler, iblisler şamanlardan ve meşhur cesur, merhametli insanlardan korkmuştur.

Şeytanın korkacağı hayvanlar da varmış. Mesela, deve yavruladığında, kirpi yavruladığında cin ve şeytanlar onlara yaklaşamazmış. Bebeğin beşiğine kirpinin dikenlerini bağlamıştır. Bebek dünyaya gelirken o kirpi dikenlerin doğum anındaki kadının baş tarafına koyulmuştur. En ilginç, Rus insanın saçı da cin ve iblisleri getirmeyen hususiyete sahip diyen inanç varmış.

Kazaklar kutsal şeylere de çok önem verir. Tabiatın bazı olayları, alevi, bazı hayvanlar ve kuşları, göçmenlerin yaşamına lazım olan eşyaları kutsal diye düşünülmüştür. Bu belirtilenlere saygı göstermek insanoğluna bereket, bolluk getirmiştir. Bunlara saygı göstermemek ise yokluğa getirmiş diye düşünülmüştür. Öyle bir kudreti güçlere sahip hayvanları da kutsal sanmıştır. Hayvanlar ve eşyaların kutsallığına saygı göstermemek onun lanetini almıştır. Kutsal şeyin laneti – kesir diye adlandırılıyor.

Kazakların gelecek hakkında düşünceleri Plano Karpini’yin malumatları boyunca denk gelmektedir: “Moğollar cesedin yanında at ve erini mezara beraber gömmüştür, o dünyada at yetiştirip, yaşamasına lazım olur diye düşünülmüştür”. Kazaklar da cesed ile birlikte tabak gömmüştür, ama hayvan gömmemiştir. Ama ölen kişinin cenazesinde, ruhuna “tiye bersin”²⁹⁹ anlamında hayvan kesmiştir. “Tiye bersin” demesinin sebebi, o dünyadaki kişi cenazesine kesilen hayvanın etiyle yemek

---

kayboldu demiş zengin. Hırsızlara koruyucular olarak gözüken şey bu kara jilik kemiğimiş. I(Velihanov notundan).

²⁹⁸ Ular: dağ hindisi, sülün kuşunun ailesindedir.

²⁹⁹ Dokunsun anlamında.

yermiş diye düşünölmüştür. Bu çok önemli: Şamanizm'in Gök Tanrısı da Allah, Kудay gibi, yerdeki kendi kullarını hiç şüphesiz sevmiştir. Ölen kişinin cenazesi iyi ya da kötü olması Gök Tanrı'dan değil, onun ardında kalan akrabalarının cenazeyi nasıl yapması önemli olmuştur. Ölen kişinin ruhuna ne kadar çok hayvan kesilirse, ruhu o kadar razı olmuştur. Efsaneye göre, ölen kişinin birisinde kını kalırsa, o mezarında dik durmuş. Bu efsaneye İslamın hiç etkisi yoktur. Azrail ve Cebrail meleklerini, sadece Müslüman melekleri olarak saymadan bizim dönemimizde onların sadece isimleri değişmiştir. Moğollar ölüye (Arlıh – han, ölü Kудayı) bir sima verir. Bazı hastalıklara da sima verir, mesela çiçek hastalığını merhametsiz, sevimsiz bir yaşlı kadın simasında düşünür. Kazakların eskiden ölümlere nasıl saygı gösterdiği, nasıl o dünyaya gönderilmesi gerektiğini efsanelerden öğrenmemiz biraz zordur. Ama ölen kişinin yanında birisini yakalamak için uzun ip, silahlarla gömmüştür, çünkü o dünyada düşmanlarını ipe tutuklasın, silahla öldürsün diye. Plano Karpini'nin dediğine göre: “Moğollar ölen kişinin evin, kıyafet, eşyalarını ot ile temizlemiştir”. Kazaklar da ölen kişinin kalan mallarını temizlermiş. Çünkü, ölme süreci göze görülmez, ölen kişinin ecel gelip onun boynundan boğazlarken, ölüden göze görölmeyen kan sıçarmış, o kan evdeki bütün eşyalara sıçarmış diye düşünölmüştür.

Ölümden kaçmak Allah'ın emrine boyun eğmemek gibidir, bu İslam dinine göre günah. Kazak baksılarının arasında Dede Korkut hakkında efsane vardır. Korkut Kazakları ilk kopuz çalmaya öğreten şamanmış. Tamamen Müslümanlaşan Türkmenler'in efsanelerinde Köroğlu'nun kendisi, az vakit olsa da ölümden kaçmıştır.

II. 4. Adolf Şlagintveyt'in Ölümüne Sebep Olan Nedenler Hakkında³⁰⁰

1857 yılı Kaçkar'da son protesto gerçekleşmiştir³⁰¹. Bu sonbaharda, Ramazan ayının ilk iftarında, Koja (Boy ismi) Velihan töre Kaçkarlı yedi arkadaşları yardımıyla Hokand'tan kaçmıştır. Gece, Öç'den Kaçkar'a giden yolda Oksalur³⁰² Hokand kalesine gelip, o kalenin bekçisini öldürmüştür. O Kırgızların şehre haber vermesini önlemek için, Kaçkar'a giden bütün yollara güvenlik yerleştirmiştir. Çinlerin Öç taraflara Kojalardan haber alıp gelmesi için gönderdiği Kaçkarlı sultanlar tutuklanıp

³⁰⁰ Velihanov, *age*, C. 4, s. 43-47.

³⁰¹ Kaçkar Çin'e bağımlı altı şehirin birisi, ama bu ülkeyi önceden yöneten Andijanlı kojaların çoktan beri onu tekrar almak istiyor.

³⁰² Oksalur-Güç Uki tarafındaki yer ismi, Kaçkar'dan İrkıştem geçitine ve ondan Alay tarafına giden yoldadır.

Velihan töreye getirildi, hiçbir söze gelmeden hepsinin başını kestirmiştir. Geceden sonra, Kızıl nehri boyunca Çin sınırına geldi. Kapıda görevliler yoktu. Kojanın adamlarından birisi duvardan içeri geçip, kapıyı açmıştır. Velihan töre adamlarıyla birlikte içeri girip, orda uyuşturucu kullananları Çinlilerle birlikte öldürmüştür, Kaçkarlılar da öldürülmüştür. Burdaki olaylardan şehirdekiler habersizdir.

Kapılar açıldıktan sonra, kojanın adamlarından birisi şehir sokaklarında bağırma başladı: “Buzruk han töre yaşasın³⁰³”. Az vakitte herkes duydu, şehir yerlileri kendilerinin silahlarını alıp çıkmıştır. Hemen bütün Çinlileri dövmeye, onların evini ve mağazalarını bozmaya başlamıştır. Koja Hokand aksakallarının karşılamasıyla şehre ayak basmıştır.

Başka kapıdan Çine kaçmayı beceren Hakimbek’in sarayı temizlendi, halk Velihan töreyi davullarla, sazlarla sarayda karşılamıştır. Kaçmayı beceremeyen bütün sultan, bekler tutuklanıp, koja onların bazılarını kendi eliyle öldürüp, rahatlamıştır.

Sonraki gün etkili sultanların yardımıyla halk toplanmıştır. Çinlere hizmet etmiş, Çin kalesine kaçamayan bütün sultan, bekler çocuklarıyla birlikte öldürülse de, onların kadınları kojanın askerlerine verilmiştir, ama sultanlar Velihan’a zarar getirmemişti, çünkü onlar Çin hükümetine hizmet ederek kojayla da her zaman gizli iletişimde olmuştur, onlara kutsal savaş “gazat” olursa diye para gönderip durmuştur.

Velihan töre hemen binbaşı unvanına Hokand aksakalı Nurmametti (Muhammed) seçmiştir; başka da unvanlar Hokandlılar ve Kaçkarlılara verilmiştir.

Protesto haberi hızlıca duyuldu, koja az vakitte 70 bin atlı, 4 bin yaya asker topladı, bunun içinde şehirler ve kasabalardan gönüllüler, dervişler oldu. Asker aynı giyindi, kojanın hesabından silahlandırıldı, 500 bin kişiden bölündü, pansad’ların (beş yüz başı) yönetmenliğindeydi.

Şehrin halkı her gün yer kazma aletini alıp, Kızıl nehrinin akışını Çin seddinin duvarına yöneltmek için çalışmıştır. Bununla birlikte, kojanın hesabından kısa mızraklarla silahlandırılan yabancı ticaretçiler de bu işte çalışmalıydı. Koja kendi askerlerini düzene getirmek için bütün imkanları sunmuştur: Kaçkar’daki bütün atölyelerde silah işi yürütüldü, atlar yerli halktan ve yabancı ticaretçilerden alınıp

---

³⁰³ Buzruk han-Jangir hanın yalnız mirasçısı. Bu koja Çinlerden kurtarmak için hala savaşmaya başlamamıştı, ama Kaçkarlılar onu destekliyordu. Velihan kendisine çok destek bulması için onun ismini faydalanmış.

askerlere verildi. Velihan töre vergiyi hep yükseltip durmuştur. Bununla birlikte, 8 top atıcı kişi silah hazırladı. O silahı Afganistan'dan gelen birisinin yardımıyla yapmıştır. Şahitlerin dediklerine göre, Velihanın askeri çok iyi silahlandırılmıştır, hatta bu yönden Orta Asya'da örnek edilen Buhara sultanıkinden de iyi silahlandırılmıştır. Çinliler birkaç defa onların askeri ordusuyla savaştı, ama her defasında kaybetti, onun için en sonunda duvar arkasından attırmıştır.

Az vakit içinde koja Yarkend şehrini almıştır. Yarkend'i sarmak için o bir yanıçar göçmeninin oğlu Tillyahan'ı göndermiştir.

Her gün gaşil (uyuşturucu) kullanmaya alışan Velihan töre bazen kendinden geçip, kendi eliyle günde birkaç kişiyi öldürmeye alışmıştır.

Koja Kızıl nehrinin kenarında piramit gibi dizilen insan kafalarıyla "övünerek" bu piramidi her gün yükseltmeye çalışmıştır. Kendisinin öldürdüğü Çinliler ve Müslümanların kafasını oraya toplamıştır. Birçok bilim insanları onun vahşiliğinin kurbanları oldu, mesela Avrupalı bir seyahatçi. O Adolf Şlaginveyt. O Hindistan'ı araştıran üç ünlü bilim insanlarından birisidir. O Yarkena'den gelip, kendisini İngiltere alimi diye tanıtmıştır. Yerel halk onun kendilerine yardım edebileceğini düşünüp geldiğine sevinmiştir. Onu uyuşturucudan kendisini kaybeden Velihan törenin yanına götürmüştür; bundan önce seyahatçi Margelan'dan gelen Naymanbay isimli bir ticaretçi hem Velihan törenin kardeşlerine kojaya hediyelik için birkaç sarılmış parça satın almasını istemiştir. Maalesef ki, vahşi törenin seyahatçiyle görüşmesi kaygılı sonlanmıştır. Velihan ondan belgelerini istemiş, o mektubu sadece Hokand hanının eline teslim edeceğini, çünkü sadece onun için yazıldığını söylemiş, o an Velihan kızıp hemen onun kafasını kesme emrini vermiştir. Buluşma sarayda gerçekleşmiştir. Şlaginveyt'i şehrin dışında camisi olan bölgeden götürmüş. Görenler onun uzun boylu, siyah giyimde olduğunu, uzun saçları rüzgarla dalgalandığını söylüyor.

Ölüm cezası şehir dışında gerçekleşir, kesilmiş kafa ise piramitlere koyulur. Bunun hepsi 1857 yılı Ağustos ayında gerçekleşmiştir³⁰⁴. Adolf Şlaginveyt'in eşyaları ve kağıtları kojanın elinde kalmış ve onun sonraki hali belirsizdir.

---

³⁰⁴ Çokan Velihanov bu olayı Kaçkar halkından ve Şlaginveyt'i cezalandırmaya götürmekte olanları kendi gözüyle gören kadından duyar. Çokan Velihanov'un evlendiği, onun Kaçkar'da baya bir zaman olduğunu göstermekte.

Velihan törenin vahşiliğini sonraki yazılarımda söyleyebilirim. Bir Kaçkarlı usta oğluyla birlikte, kendisinin yaptığı kılıcı kojaya hediye etmek için gelmiştir. Kojanın yanına gelip, onun elin öpmek hürmetine sahip olmuştur. Kılıçların birisin eline alan koja:“Keskin mi?” diye sorar. Usta evet diye cevap verir. “ Hadi, Bakalım” diye bağırarak koja ustanın oğlunun kafasını kılıçla kesiverir. “Evet” diyerek, harika bir kılıç olduğunu söyleyip, ustaya hürmet çapanın giydirmeyi emreder.

Görenler Velihan töre Kaçkar’ın saygılı kişileri ve birkaç Andijanlı ticaretçileri kendisine çağırdığını söylüyorlar. Kaçkar geleneğine göre şarkıcılar da çağırılmıştır. Eğlençenin tam ortasında kojanın sesi çıkar: “Cellat!”. Bütün misafirler neden çağırdığını öğrenmek için korkarak bekler. Cellat geldiğinde Velihan yanlışlıkla esnemiş bir şarkıcıyı göstermiştir. Esneyen şarkıcının kafası bütün misafirlerin göz önünde kesilir ve piramitlere gönderilir.

Kadınlar, erkekler, askerler ve mollalar hepsi kojanın vahşi bir alışkanlığından korkar; onun siyasetinden hapishanenin hepsi tutuklulara doldu ve Kaçkar şehrinin sokakları ölü dolu bir yere dönmüştür. Hokand adetlerine benzemeyen Kaçkar adetlerinden koja hoşlanmadan hepsin yok etti. Milli kıyafetler yok edildi: kadınlar Andijan örneği boyunca başına beyaz örtü örtmek şart edildi, sokaklarda hiç yüzün açık gezemez oldu. Onlara saçın örmek yasak edildi ve bunu polisler kontrol edip durdu. Erkekler altı yaşından itibaren şalvar giydi, hep camiye gitmesi şart edildi, ama buna Kaçkarlıların uyması zor oldu. Bu kadar olaydan sonra, İle’den kalın Çin askerinin gelecek olduğunu duyan halk çok sevinmiştir.

Velihan törenin vahşi ve anlamsız hareketlerine halk ve askerlerin dayanması zordu, artık Çin askerlerin gelmesi nedeniyle o kaçmak zorunda kalmıştır. Hokand’a döndüğünde onu yine hapse atarlar, ama uzak vakit geçmeden onu tekrar hapisten çıkarır, çünkü o kojayla aynı boydan olduğu için ölüm cezasına kesilemezdi, çünkü soyu birdi.

Ama Çinli askerlerin de ordaki halka gösterdiği eziyeti Velihanın eziyetiyle aynı seviyede idi. Halk arasında cahil sultan, beylerin cahilliğinden halkın elinden bir şey gelmiyordu.

II. 5. Abılay³⁰⁵

Rus belgelerine göre, Abılay Sibirya sultanıdır.

---

³⁰⁵ Velihanov, *age*, C. 4, s. 119-124.

Abılay, 18. yüzyılda yaşamış Orta jüz Kırgız-Kaysaklarının hanıdır., Abilmambet han ile aynı babadan, seçere boyunca üçüncü nesildir. Abılay, 1739 yıl Orınbor'da Rusya'nın kontrolü altında ömür boyu olacağına yemin etmiştir. Onun dedesi, onun da ismi -Abılay, Türkistan şehrinin hocası³⁰⁶ olmuş, savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları ve acımasız olduğundan dolayı halk onu "Kaniçer" diye adlandırmıştır. Onun oğlu Veli babasının şöhretin koruyamamış, komşularının birisi Türkistan'ı işgal edip, onu öldürmüştür. Hizmetçilerinin biri onun üç yaşındaki çocuğu Abılay'ın hayatını kurtarmıştır. Hizmetçi Abılay'ı alıp Kırgız eline kaçmıştır. Akraları tarafından göz ardı edilen Abılay, Yahşilik boyundan bir Kırgız'ın hizmetçisi olup çalışmıştır. O, zor dönemler Abılay'ın cesurluğu, akli ve zekâsını göstermeye imkân vermiştir. 18. yüzyılın birinci on yılında Kırgız halkının durumu çok zor olmuştur. Kırgız yurdu; Çongarlar, Edil Kalmukları, Rus Kazakları ve Başkurtlar tarafından işgal edilmiştir, hayvanlarını götürüp, Kırgız ailelerini kul olarak almıştır. Tanrı'nın sınavı gibi şiddetli kış, kıtlık ve açlık onların kaygılarını çoğaltmıştır. Orınbor'da yaşayan bir Kırgız, kendi kandaşlarının bu durumunu "*bir grup tavşanları itlerin kovduğu*" şeklinde tasvir etmiştir. 1723 yıl korkunç bir rüya gibi Kırgızların tarihinde yer almıştır. Bu sene kalın kar ile kıtlığın birleştiği zaman, Congar yöneticisi Kaldan Seren ordusuyla Kaysaklar ve Burutları işgal etmeye yola çıkmıştır. Vahşi Congarların merhametsizliklerine dayanamayan Kırgızlar, bütün hayvanlarını, çocuklarını, yaşlılarını ve eşyalarını bırakıp, güneye kaçmıştır. Orta Orda, Semerkand'a; Küçük, Hiva ve Buhara'ya; Burutlar ise-Bolor dağının insan ayağı değmez yerlerine kaçıp, Gissar taraflarına kadar gitmişlerdir.

Orta Asya'nın kumlu yerlerinde güzel yaylımlar bulamadıkları ve yeni komşularıyla anlaşamadığı için Kırgızlar Rusya'dan yardım ve merhamet istemeye mecbur kalmıştır. Bu zor dönemlerde Abılay sultan halkına kendini dinlettirebilmiştir. Bütün savaşlara ön sıralarda asker olarak katılıp cesaret ve kahramanlığıyla tanınmıştır.

Onun işe yarayan tavsiyelerinden ve zekâsının iyi olmasından dolayı halk onu zeki olarak görmüştür. Kırgızlar onun iyi taraflarını anlayana kadar o birçok savaşlara katılmıştır. Abılay, Bir kere Kara Kırgızlarda (Burutlarda), bir kere de Kaldan-Serende (Çongarlarda) tutuklanmıştır. Kaldan-Seren elinden sağ çıkması bir şanstı, çünkü o Kaldan-Seren'in oğlu Sarıştı öldürmüştür. Biz ona 1739 yılında Orta ordanın

---

³⁰⁶ Lider, başçı, ileri gelen.

içindeki güçlü karakterli kişi diyebiliriz, Rus hükümeti Abılay ve onun abisi Sultanbek ile sıkı iletişimde olmuştur.

Ordayı iyi tanıyan Tevkeleev³⁰⁷ Abılay hakkında, Kırgız sultanlarının içindeki en uyanık ve zekâsıyla tanındığını yazmıştır. Abılay, 1759 yılında, Rus sarayına akrabası Jolbarıs sultanı takdir belgesin alması için göndermiştir. Sonunda takdir belgesi Abılay'a gönderilmiştir ve her sene 300 som aylık ve 200 tonna un verilmiştir. O dönemlerde Orta Asya'da pek çok olay gerçekleşmiştir. Abılay kendi şöhretini yükseltmek amacıyla elinden geleni yapmış ve halk arasında saygısını kaybetmemiştir. 1745 yılında, Kırgızları korkutan Kaldan-Seren vefat etmiştir. Artık Congarlar arasında liderlik için tartışmalar başlamıştır. Kalmaklar sırayla Abılay'dan yardım almaya gelmiştir, Abılay ise Congarlara karşı kızgınlığıyla, onların zayıflamasını bekler ve ikiye bölünen Congarları birbirine düşman olmaları için, bir süre bir tarafı, bir süre de diğer tarafa destek göstermiştir. Abılay, Congarların yurdunu kolayca işgal eder, böyle bir şey tarihte ilk olmuştur. Ama Congarların ve Küçük Buhara'nın işgal edilmesi, Çinler'deki savaş ruhun uyandırıp işgal etme hevesini canlandırmıştır. Galiba, İmparator Siyan Lun Han, Tan ailesinin dönemini tekrarlamak istemiştir. 1756, 1758 ve 1760 yıllarında Çin ordusu Kırgızların Orta Orda yerlerine gelmiştir. Kırgız yöneticileri: Nuralı (Küçük Orda Hanı)³⁰⁸, Abdilmambet (Orta Orda Hanı) ve Abılay Çinlerle anlaşma yapmaya çalışmıştır. Abılay, 1756 yılında kendisin Boğduhan'ın³⁰⁹ elçisi olarak knyaz³¹⁰ makamını almıştır. O sıralarda Nuralı Pekin'e elçi göndermiştir; 1758 yılında Hokand sahibi Erdene Bek³¹¹ ve onun neslinden Narbota Bek Çinleri kabul etmiştir. Bu dış ülkelerin kabul edilmesinden dolayı Orta Asyalılar endişelenmişti. Bununla birlikte halk, *“Dünyanın sonu geldiğinde Çinliler dünyayı kendine tabi edecektir”* şeklinde yayılmış bir efsaneye inanmıştır. 1762 yılında Orta Jüz hanı Abilmambet ve Abılay sultanlara Çin'den 130 elçi gelip, İmparatorun emri gereği ilkbaharda Türkistan ve Semerkand'a asker gönderileceğini, bunun için insanlar, atlar, öküzler ve koyunlar istemesinden Kırgızlar daha da korkmaya başlamıştır. Onlar bazı boylarla aradaki

---

³⁰⁷ M. Tevkeleev, Dış işler tercümanı, sonradan Orınbor keşf seferinin üyesi olmuştur. Nisan 1731 yıl tarihinde hükümet tarafından Abılhayır hanı Rusya'ya davet etmesi için elçi olarak gönderilmiştir.

³⁰⁸ Nuralı Sultan, 1749-1785 yıllarında Küçük jüz hanı olan Abılhayır'ın oğludur.

³⁰⁹ Boğduhan, Çin İmparatorluğunun Moğolca ismi.

³¹⁰ Kinyaz, Çarlık Rusya'daki veli ünvanın taşıyan şahıs.

³¹¹ Erdana bek, 18. yüzyılda Hokand yöneticisi olmuştur.

kızgınlığı unutup, birleşerek orda kurmuştur, onun başında Nadir Şah'ın³¹² ünlü Generali Kandahar'ın yöneticisi ve Duran sülalesinin yöneticisi Ahmet³¹³ vardı. Abılay, ordaya tam katılmadıysa da, onlarla iletişimini koparmadan, Çin hükümetine yakınlaşmaya çalışmıştır. Hatta o Pekine emanet olarak kendi oğlu Adil'i göndermiştir. Abılay'ın teslim olmasına razı olan Boğduhan Adil'i hürmetle karşılamıştır, babasına ise takdir belgesi göndermiştir. Bu fırsatı kaçırmayan Abılay, İle eyaletinin başkanıyla Sayramgöl'de buluşup, onunla ticarî anlaşma yapmıştır, anlaşma gereği Tarbağatay (Şauşek) ve İle (Kulja) şehirlerinde değişim pazarı açılmıştır, orada Kırgızların getirdiği hayvanlarla Çinlerin sattığı eşyalar takas edilmiştir. Boğduhan'ın bu iltifat ve hürmetini Kırgızlar çok sevmiştir. Ama Çinlilerle yakın olan Abılay Rusya'yla iletişimini koparmaya çalışmıştır. 1771 yılında han olarak seçildikten sonra, halkın hürmetini ve Çin İmparatorluğunun takdir belgesini alacağını bahane ederek, yemin etme törenini için Rusya'ya gelmekten vaz geçmiştir. Rus hükümeti Abılay'ın yemin töreni ve hana layık eşyaları (kılıç, ton ve baş giyim) teslim etmek için ordaya birisini göndermiştir. Abılay nasihat olarak oğullarına, Çin ile iletişimi sıkılaştırmasını ve Rus ile anlaşmayı korumasını söylemiştir. Onun fikrince, Çinler hanlık için tehlikeli değildir ve Kırgızlar Rusya'nın yardımı olmadan da geçinebileceğini düşünmüştür. Orda'da Abılay'ın etkisi güçlüydü ve Büyük Orda'da da onu kabul etmişler. Çinler Çongarları yok etmiştir; Kırgızlar, özellikle Abılay'ın öldürdüğü Torğautlar İle'ye kadar zor gelmiş, Orda Çinlerin pususuna düşmüşlerdir. Pugacev protestosundan güçsüzleşen ve hükümete bağlı olan Jayık Rus Kazakları Kırgız yurdunu işgal edememiştir. Sadece Kırgız sultanları; Türkistan, Sozak, Sayram ve Şu ile Taşkent arasındaki başka şehirlere zorla girmeye çalışan Burutlar Kırgızlar'ın düşmanı olarak kalmıştır. Abılay Kırgız halkında olmayan cesurluğu ve özgüveni vermiştir. 1770 yılında Abılay, Turo nehrinin etrafında Burutlara savaş açtı ve başarılı olmuştur, böylece dağlıkları Şu nehrine kadar kovmuştur. Kızılsu ve Şu'ya dökülen Şamsı nehrinin etrafında burutlar Abılay'a karşı savaşmıştır, savaş günümüze kadar "*Jayıl kırgını*" olarak bilinmektedir. Burutlar kazanamadı ve soltu boyundan sadece 40 insan sağ kalmıştır. Abılay Kökşetau'a savaştan kazandıklarıyla dönmüştür, kendisiyle getirdiği tutuklular o kadar çoktu ki, onlar artık Yeni ve Bay Kırgız isimleriyle adlandırılmıştır. Abılay'ın Taşkent ile

³¹² Nadir Şah: Fars şeyhi (1736-1747), Buhara'nın güney ve Horezm'i işgal edip, birkaç zaman kendine bağlı tutmuştur, sonradan başka güçlü ülkere dayanmadan Fars'a geri dönmüştür.

³¹³ Ahmet: Ahmad-şah Durrani (1747-1773), Avganistan'daki Durrani neslinin başıdır.

Hodjent³¹⁴’e savaşının sonucu: Jizak’a³¹⁵ kadar geldi, yedi şehri aldı ve Aziret³¹⁶, Sayram, Çimkent, Sozak ve başka şehirlerin ona teslim olmasıyla ve Taşkent ona vergi ödeyecek olup anlaşmıştır. 1774 yıl Abılay Üysin boyunun aksakallarının ricası boyunca, onları yönetmek için kendisinin oğlu Adil’i verdi, ona Talas nehrinin yanından şehir inşa edip, oraya çalışkan Karakalpakları yerleştirmiştir. Başka oğullarına ise Orta ve Büyük Orda’yı bölüp verdi, kendisi ise Türkistan’da kalıp, 1781 yılında vefat etti. Cesedi Hoca Ahmet Yesevi türbesinin yanındaki sülale mezarına gömülmüştür. Bu Kırgızın hayatı böylelikle sonlanmıştır. Onun yüksek seviyelere kadar gelmesi öncelikle kendisinin cesurluğu, kendisinden önce halkın istek arzularını gerçekleştirme isteği olmuştur. Abilmambet’in ölümünden sonra halk Abılay’ı han seçmişler, Kırgız yasaları boyunca Abilmambet çocuklarının içinden değil, sultanlar içinden tek o layıktı. Abılayın han olma törenine şahitlik eden bir Rus, toplanan halk ve boy aksakallarının hepsi onu ince beyaz keçi kileme oturturup, cesur ve kahramanlığı için onurlandırdı diyor, sonra birbirine Abılay’ın kahramanlıklarını söyledi ve onun gömleğini küçük küçük dilimle kesip alıp, birbirine dağıttı, bu dilim kumaşı alanlar çok mutlu olmuşlardır. Hiçbir Kırgız hanı Abılay gibi böyle bir şöhrete sahip olamamıştır. O ilk olarak kendi isteğiyle yasaya ölüm cezasını koymuştur, bu ceza halk yasaları boyunca boy beyleri ve sultanlarının isteğiyle değil, sadece han isteğiyle onaylanacağını belirtmiştir. Önce bu gibi yasalar bazı sultan ve beylerin itirazını doğurmuştur. 1781 yıl Abılay’ı Dayır sultan kendisine layık olan hanlığı aldığıyla suçlamıştır, Orınbor eyaleti mahkemesine şikayet etmiştir. Boy beyleri eski gelenek boyunca hana karşı savaş açmaya isteklendi, tıpkı Polonya’daki halkın hanlarına karşı savaş açtığı gibi, ama bu savaş açma isteğinde olanları Abılay adamları tarafından durduruldu ve onun yasalarına boyun eğeceğini anlatmışlardır. Onun çocuklarına verdiği nasihatı da başkaydı, bu Temirlan siyasetine benzerdi: o onlara Kırgız kabilelerinin boy içi meselelerin hiçbir zaman tamamen çözmelerini tavsiye etti, sadece savaş ve tartışmalar hanın yönetmenliğini sıklaştırdığını anlattı.

Kırgız efsanelerinde de Abılay’ın özel bir yeri vardır, onlarda Abılay dönemi Kırgız Savaşı dönemine benzetmiştir. Onun kahramanlıkları, işgal sırasında gösterdiği

---

³¹⁴ Hodjent:Orta Asyadaki eski bir şehirdir.

³¹⁵ Jizak: şimdi Özbekistan’da Semerkand eyaletinin, Jizak bölgesinin merkezi şehri. Sanzar nehri boyundadır.

³¹⁶ Aziret, şimdiki Çimkent eyaleti Türkistan şehri. Şehrin ismi oradaki Hoca Ahmet Yesevi’yle bağdaştırılıp koyulmuştur. Türkistan diye Şaş ve Sırderya’nın ortasındaki Sıganak şehri tarafındaki yerleri söylemiştir.

cesurluğu destanlara ve eski halk müziklerine yansımıştır. Sıbzı ve honbada oynanılan müziklerin geneli onun hayatına armağan edilmiştir. Cesur Bayan batır öldürülen savaş zamanında fayda olan “Şandı jorık” halk şarkısında; “Korjın kakpay”³¹⁷ İdil Kalmuklarına karşı savaşın hatıraları, o dönemde Kırgızlar düşmanın teslim edene kadar 7 gün aç kalmışlar, bunları günümüze kadar Kırgız müzisyenleri çalıp, kendi nesline Abılayı unutturmamaya çalışmıştır.

II. 6. Abu Nasir Samani³¹⁸

Abu Nasir Samani, Kuran’ı iyi bilen, yasalara uyan, ülkenin yönetim sistemini iyi bilen şahıstır. Onunla sohbet ederken merhametin, güzel kalpli insan olduğunu anlayabilirsin. Kendisinin evliya olduğunu anlayana kadar ticaretle uğraşmıştır, ama fayda görmek için değil, zekât vermek ve onun arkasında Kuday’a çok hizmet etmek amacıyla olmuştur. Çünkü, fakir arkadaşları şikayet ettiğinde, Peygamber böyle demiştir: *Merhamet Allah’ındır, kimi severse ona verir*³¹⁹. Zekat vermek sadece zenginler içindir. Abu Nasir ticari seferlerdeyken fakirlere bol sadaka vermiştir. Az vakit tatilin Kuran okumakla geçirmiş, beş kere abdest alıp, 32 kere dizini büküp namaz kılmıştır: Yasin süresi. Günlerden birinde, Abu Nasir hoca yola çıkmaya hazırlanmış, o gece onun rüyasında Peygamber böyle demiş: *“Hoca, bu sefer yola çıkma, çıkmak gerektiği zamanda ben sana bildiririm”*. Altı sene sonra hoca yine bir rüya görmüş, rüyasında Peygamber böyle demiş: *“Ey hoca, şimdi senin yola çıkma zamanın. Türk halkına sefer et. Orda Kuday’ın sevimli bir kulu var, onun ismi Sultan Satuk Buğra Han”³²⁰, din için savaş edenlerden biridir”*.

Al-Hissa. Makamın yükseleceği gün gecesinde Kuday (dokuzuncu Tanrı) tahtının yanında yine bir taht gördüm, orada neslimin ruhu oturuyordu ve senin ruhun onun dini sembolü ve Kuran’ı aldı. Ben şaşırđım. Cebraile *Bu ne ruhlar?*, diye sordum. O: *“İbret verici ruh ders alanı İslamı kabullendirir, o zaman sonu Türkistan halkının inancın Kuday ile bağdaştırır”*. Hoca mutluluk ve sevinç içinde uyanmıştır. O Allah Teala’ya şükranlarını bildirip, onun Peygamberi’ne sayısız ibadet etmiştir. Yine, 6 sene boyunca hoca ruhunu temizleyip, nefsinin temiz tutmuştur.

³¹⁷ Korjın kakpay: müzik, efsane boyunca Abılay askerlerinin yemekleri götürülürken çalınan bir müziktir.

³¹⁸ Çokan Velihanov, *age*, C. 4, s. 125-127.

³¹⁹ Kitapta Arabça yazılmıştır, ama notla Kazakçası yazılmıştır.

³²⁰ Satuk Buğra han (915-955), Karahanid ailesinin başıdır. İslamı kabul edip, Samanidlerin desteğiyle Satuk Buğra han Taraz ve Kaçkar’ı elinin altına almış, 942 yılında Balasağun hanın hanlıktan düşürüp, kendi oğlun Kağan etmiştir.

Günlerin gününde hoca oturup “*Sultan Satuk doğdu mu, doğmadı mı?*”, diye düşünmüştür , o arada uyuyakalmıştır. Rüyasında Peygamber’in: “*Kalk, o doğdu, onu bul*” demesiyle uyanmıştır. Uykusundan uyanıp, oğlu Abul-Fattahı alıp, Türkistan’a yol almıştır. Bir şehirden bir şehre gelip, Sultan Satuk denilen evliya burda mı diye sora sora Andijandan bulmuştur.

II. 7. Asya Habercisi Hakkında Makale ve Ondan Alıntılar³²¹

1825 yılı Grigori Spaski önceden kendisinin yayını olan “*Sibirya Habercisi*”³²² yerine “*Asya Habercisini*” yayınlamaya başlamıştır. (Doğu ülkelerinin eğitim, sanat ve ağız edebiyatı alanlarındaki önemli eserleri ve çevirileri içeren “*Asya Habercisi*” ve Grigori Spaski yayınlayan en son haberler ve malumatlarla Asya ülkelerine gidip görmüş gibi hisse bürünürsünüz). O her ay küçük bir kitap halinde çıkarılmıştır.

“*Asya Habercisi*” dergisinde böyle ilginç makaleler yazılmıştır:

1. “*Büyük Buhara’nın son tasviri*”. Bu makale halk arasından toplanan malumatlara göre yazılmıştır.

Sayı 1, Ocak. Coğrafya ve Tarihe Giriş.

Sayı 2, Şubat. Buhara’nın coğrafyası: dağ, nehir ve göl. Makaleye göre eski Karagöl gölü, zamanında Sırderya ile birleşik olmuştur, ama suyu fazla olup taşıp, bağlantısı koptuktan sonra, Zerevşan nehri yapılmıştır.

Amu nehri Kiani-lal dağının bir günlük yol uzaklığındaki Sergey-Sugnan derbentine kadar uzaklıktadır, kendisine 6 nehri bağlamaktadır: Badahşan, Darvaz, Gingeab, Vaviya, Karategin ve Gissar. Zaravşan nehri Sultani-Abad’ın akışından ikiye ayrılıp, Duab ya da Şarud, ya da Rudi-istem-Buhara isimlerindeki nehirlerdir. Ahsu nehri Jizzak’ı Hokand’tan ayırmaktadır.

Sayı 4, Nisan. Buhara’daki şehirler, kaleler ve kasabalar. Yerin ayrılması. Mahsuller. Buhara, Zeravşan nehrinin Şarud denilen sahasıyla birleşen Zehkan kanalı yanındadır. Kerpiçle inşa edilen camiler 360 ve 75 sayılı medrese vardır. Camiler ve medreselerde mollalar sayısı 2000’e kadar, öğrenci sayısı ise 4550 civarındadır. Şehir

³²¹ Velihanov, *age*, C. 4, s. 155-157.

³²² Sibirya Habercisi (Sibirskii Vestnik) dergisi Petersburg’da 1818-1824 yıllar arasında yayınlanmıştır.

400 bölüme bölünmektedir, her bölümde 50 ev var. Nüfüsü 249250; onun içinde 1200 yahudi; 1500 sarayda yaşayanlar, mollalar ve öğrenciler vardır. Efsane boyunca, han sarayın medrese-kalyan ve Menar binasını, Migrap'ı Kırmızı-Aslan yaptırmıştır. Buhara'nın kuzeyinde Gurbuna denilen yer var, orası bütün Buhara'da yetiştirilen meyve ağaçlarının yeri sayılmıştır. Orası nar, erik, elma, alça, incir ve dut ağaçlarıyla meşhur olmuştur.

Sayı 5, Mayıs. Buhara halkı. Onların meslekleri ve ticareti hakkında. Para birimi.

Buhara halkı göçebe olmayanlar ve göçmenler olarak ikiye bölünmüştür. Birinci büyük nüfüsü Taciklerdir; onlar o yerlerin eski halkı olarak sayılmıştır, kendi yerleşimin Jemşid ile bağdaştırır. Göçmenler ise Özbekler, Türkmenler ve Araplardır. Bundan başka, 1000 Afgan han hizmetinde, 40 bin Farsi kulluğa, çoğu Yahudiler, 1000 kişi kaçak Rus Tatarları ve bir saray Sakarpura ve Sindadan gelen hindiler, Multan ve Perjabtan gelenlerdir. Özbekler kendisini Hösrevhan denilen birisinden türediğini iddia etmektedir, Hösrevhan oğlu Özbek han ile Sibiry ve Çin arasındaki Kırgız bozkırlarında konar-göçer hayat sürmüştür. Ama kendileri Temirlan'ın babası, Cengizin nesli sayarak Bayan-Kul hanın hanlık kurduğu dönemlerde Özbeklerin yarısı kendi isteği ile, yarısı ise Şahrisevz hanı Türke hanın yönetmenliğiyle Buhara'ya göç edip, orda İslamı kabul etmişlerdir. Özbekler Buhara'nın doğusunda yaşamıştır. Yazın göç eder, kışın ise şehirler ve kasabalarda kalmıştır. Onların nesli kamand-kardeşler, kara-manğıt, tok-manğıt ve beyaz-manğıt olarak adlandırılmaktadır.

Önemli ticarî ilişkilerini Rusya ve Kaçkar ile yapmışlardır. Rusya'ya gönderilen pamukların hepsi Şehrisevz'den toplanmıştır, Buharada 14 som³²³, Rusya'ya gönderilmesi ile 40 som olmuştur. Mianhal ve Semerkand pamukları oradakinden kötüdür, hem Buharadakiler kötü türü üretmiştir, iyilerin ise kendi kumaşlarına saklarlarmış. En iyi kumaş ipleri Semerhanındır. Buhara'da üretilen ipek 470 put ya da 1870 batpan'a kadar. Batpan 8 put olur, ama ipek batpanı 10 puttur. 20 put beyazlatılmamış ipek ücreti 15 somdur, en iyilerinin bir batpanı 16 som. Buharada üretilen ipekler anında satılmıştır. Türkmenler ve Özbekler koyun beslemiştir, ücreti 8

---

³²³ Som: Özbek para birimidir.

som, iyi beslenenler 16-24 somdur. Koyun 2 put yağ, 2 put et vermiştir. Onun 5 putu 60 tiyinden³²⁴ satılmıştır

Sayı 6, Haziran. Buhara'daki makamlar ve şöretler.

Vatandaşlık. 1. Ataerkil. 2. Vezir ya da hanın birinci yardımcısı; ülkenin bütün işlerini yöneten. Beyler.

Saray etrafı. 1. Dastar hasdji, asker başı.

Askeriler. Peruanaşı (askerlerin başı), datka, toksaba, binbaşı, korğanbegi, karaulbegi, pansad, mirahur, yüzbaşı, degbaşı, mirzabaşı ve asker. Reis, mirab ve mirgazab-hapishaneler ve tutukluların başı.

Ataerkil Muhammed-Seid olmuştur, Gissar'ın yöneticisi. Dastar hasdji Mukimjan hanın yardımcısı, başka rütbeliler ise özbekler ve birkaç farmlar.

Han'ın akrabaları bek denildi, oğulları Töre denildi.

Dergide Gubaydulla Amirov'un Asya'ya seyahatı hakkında malumat verilmiştir. Amirov tutuklanıp, Buhara'ya gönderilmiş, 2 yıl sonra Merv, Gerat, Kandagar, Şikarpur, Haydarabad, Ceynagar, Deli, Benares, Kalkutta'ya seyahat etmiş. Geri dönerken Multan ile gitmiştir.

II. 9. Muhammed-Jakıp Jankulov'un İfadesi³²⁵

1847 yılında Muhammed-Jakıp, kinyaz Gorçakov'un emri ile Kaçkar'a kervan geleceği hakkında dedikoduyu duyup, bunun gerçek olup olmadığını öğrenmek için ve bunun hakkında bilgi toplamak için 1846 yılında Kulja'ya gitmiştir. Jankulov bu hizmeti yaptığı için gümüş madalya ile ve takdirname ile takdir edilmiştir. Jankulov 1855 yılında Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerine gitmiş: Kaçkar, Aksu, Üç ve geri Aksudan Kaçkar'a döndü, sonra Hokand'a geldi. Bu zamanda Hokand hanı Kudiyar han, binbaşı Kasım, muhtar Karimkul dönemleriydi.

Bu dönemlerde Kaçkar'ı Jangir kojayı tutuklayan İsak-Van'ın oğlu Mehmet-Tadji yönetiyordu. Bu aile Eski Turfandandır. O 3 ay zekât sarayında kaldı; Andijan sokağında dairesi olmuştur. Namat han aksakal idi.

İle'de yerel yönetimin saygılı kişilerinden birisi Jakıp'ı iyi karşılamıştır. Bundan başka onun elinde Hokand hazireti ve muhtar Karimkul'un adında taahhütname vardı.

³²⁴ Tiyin: metal para.

³²⁵ Velihanov, *age*, C. 4, s. 177.

Kaçkar'dan Aksu'ya Muhammed-Jakıp 11 gün kervansız atı ile gitti. Yol boyunca 18 duraklama yeri oldu, yumuşak tuz ile kaplanan düz yollar Ergol nehrinin sol tarafında idi. Sol tarafında ise dağlar gözüktüyordu.

Ergol nehrinin iki tarafında ağaçlar: Tamarix, Acacia, dolana, badaljan otları yetişiyordu. Ormanda kaplanlar çoktu. Yol Kaçkar'dan Fayzabad nehri boyunca, onun Erol'a döktüğü yere kadar, 3. durak sağ tarafına geçmiştir. Maralbaşı'ya, yani 9. durağa kadar 5 günlük yol vardır.

Maralbaşı yerel isim, kamışlı ve çamurlu yer; yazın sinekler dolar. Burada Uygurların içeriğindeki Dolan boyu yaşıyordu. Dolanların kışlığı Cadırgöl'den Aksu'ya kadar uzanmaktadır. Dolanların en önemli şehri Beyçuki, onun yanında Çin kalesi vardır. Kale kapısında 3 güvenlik kontrol ediyor. Beyçuki'den itibaren yol Ergol'e doğru geçip, yavaşça yol sola dönmektedir.

Aksu Ergol'a dökülen Aksu nehrinin yanında yerleşmiştir.

II. 8. Türkmenler³²⁶.

Türkmenler arasında Tüp-Karağan'dan³²⁷ Aleksandirbay'a³²⁸ kadarki bozkırlarda konar-göçer hayat yaşayan Koja isminde büyük bir aile vardır. Onlara Rus balıkçıları "popoviçler" ismini takmışlardır. Bu yerleri Kırgızlar (Türk demek istemiş) çok sevmişlerdir. Aleksandır Pavloviç'in Çarlık döneminde Türkmenler ticari ilişki için teklifte bulunmuşlardır ve 1813 yılında Rus Hükümetinden takdir belgesi almışlardır. Abdal (boyunun), Burunşık neslinin yarısı Astrahan eyaletine göç etmişlerdir.

Mangışlak'da kılıç, silah, mızrak ve buna benzeri savaş aletlerinin resmi çizilmiş ve yazılı taşlar bulunmaktadır. Bir (heoroglifte) resimde iki it ile kaplı kovan insan resmi çizilmiştir. Onların kafaları kuzey batıya doğru çizilmiştir, Türkmenlere ait olan kale kalıntıları vardır. Hanga-Baba ovasındaki yerleri Kırgızlar işgal etmişlerdir³²⁹. Aleksandirbay etrafında Kumşınırau kuyusunun yakınlarında ise kazılmış iki zindan vardır.

³²⁶ Velihanov, *age*, C. 4, s. 174-176.

³²⁷ Tüp-Karağan: Mangışlak yarımadasının kuzey batısındaki yer ismi.

³²⁸ Aleksandirbay: Hazar denizinin doğu tarafındaki boğaz ismi. İsmi Hazar denizinin doğu taraflarının ilk araştıran Knyaz Aleksandr Bekoviç ismi verilmiştir.

³²⁹ Yani, Kazaklar.

Türkmen evlerinin temiz olması bir ayrıcalık olarak görülmektedir, içerisinde milli desenli kilimler asılmış ve çadırda asılı etleri temiz örtülerle örtülmüştür.

Puşti-Kemer dağlarından Hazar denizine kadar uzanan nehir ile Kızıl-Alan duvarı paralel bir şekilde uzanmıştır. Onun kurulduğu dönem ise İskandar Zulkarnayın dönemidir, duvarın tekrar düzene getirilmesi ise Nuşervan'a³³⁰ ait olmuştur. O duvar zaman içinde değişik şekillerde düzellenmiştir. Tabanı pişirilmiş kerpiçten yapılmış, duvarın üstüne ise de ot ekilip çimlerle örtülmüştür. Erbelo³³¹ duvarı Çin seddiyle birleşik olarak belirtmiştir, ama bu imkânsızdır.

Goklander ile yamutlar köyü “*oba*” ismiyle adlandırılmış, köyler yerel törelerin gerektiği gibi yönetilmektedir.

Türkmenler hayvan çiftliği ile beraber, ekin de ekmişlerdir. Goklander çadırlarda yaşıyor olsa da hepsi çiftçidirler. Koyun ve Boin nesillerinin bazıları ipek böcekçiliğiyle uğraşmışlardır. Türkmen kadınlarının hepsi kilim, tekemet (kilim türü, halı) ve at örtülerini de işlemişlerdir. Goklander boyu sert ipekten ve pamuktan kumaş işlemiştir.

Ticari işlere ise yamudlar uğraşmıştır. Japarbay boyu petrol ve tuz ticaretiyle uğraşmaktaydılar.

Goklander³³² ve Yamudlar boyu Fars şeyhine bağlıydılar ve Teke³³³ ile yamudlar bölgenin güvenliğini sağlamakla etkin rol almışlardır. Goklandar, başka boylara göre iyi silahlanmış, yiğit bir boy olarak bilinmekteydi. Jaumitler vergiden muaf tutulmaktaydı, ama yeni de her yıl şeyihlerine belirli sayıda göndermişlerdir. Aşkabad yöneticisi yıllık gelire göre Farslara 6 bin tuman³³⁴ kadar vergi vermiştir.

Jaumitler³³⁵ yaşam tarzına göre ve yerleştiği yere göre çamurlar (tarım ile uğraşanlar, yerleşik boy ve Farslarla iyi iletişimde olanlar) ve çorvatraya (göçmenler) bölünmüşlerdir. Birincisi çamurlar; Gurgan'ın iki tarafı boyunda Karasu'ya kadar, ikincisi göçmenler; Atreku boyuyla birlikte Astrabad hükümetine çok fazla bağlı değildirlere. Fakir çorvatları çamur olarak adlandırmış, ama daha sonra çamur olan

³³⁰ Nuşervan: Fars şeyhi.

³³¹ Erbelo Barteleme (1625-1695), Fransız doğu bilimi araştırmacısı, 1697 yılında Paris'de yayınlanmış olan “*Vostochnaya Biblioteka*” bilimsel ansiklopedik sözlüğünün yazarı.

³³² Goklandar: Sumbar ve Çandır nehirlerinin orta akışı, Atrek nehrinin ve İran'daki Astrabad eyaletinde yerleşmiş Türkmen kabilesinin ismidir.

³³³ Teke: sayı olarak çok olan Türkmen kabilesi, Kopet-Dağ ve Murğap yerlerinde yaşamıştır.

³³⁴ Farsların altın parası.

³³⁵ Jaumitler- Güney Türkmenler arasında yaşayan Türkmen kabilesi.

çorvatlar durumunu düzelttikten ve yerleşik düzene oturduktan sonra tekrar çorvat adını alabilirmiş.

Türkmenler cimri ve kinci bir halktır. Silahları: mızrak ve kılıç olup yaylı ve ateşli silahları pek sevmezlerdir. Kışlık yemeklerini kiler adı verdikleri toprak altına saklayarak muhafaza etmektedirler.

Türkmenler Radjputlar (boy ismi) gibi kanlarının temizliği ile gurur duymuştur. Goklander, jaumitler ve tekeler bir birleriyle evlenemez ve başka boylara da kız vermezlerdir. B. Bode'ye göre, onların bu adetlerini üzülen yazmıştır: Aşhabad yöneticilerinden biri Jaumit kızına sevdalanmıştır, Türkmenlerin itirazlarına rağmen evlenmiştir. Bu evlilik sonrası büyük olaylara zemin hazırlamıştır. Evlendikten bir yıl sonra, karısını anne babasının evine gitmek istemiş, bey buna izin vermiştir. Gittiğinde ise Türkmenler onu yakalayıp tepeye çıkarıp öldürmüşlerdir. Daha sonra da değişik işkenceler uygulamıştır. Öldüren kişiler ise Hive'ye kaçmıştır.

Temiz kanlı Türkmenler *ik* (melezler)³³⁶ ismiyle saygı görülmüştür, cariyeler olarak getirilen Kırgız, Fars, Özbek kızlarından doğan çocuklar ise *kul* (*gül*) olarak görülmüştür.

Kojalar (Seyit boyu) bölgede büyük bir saygıya sahiptir. Bütün iç ticaret onların elinde olup bölgede çıkan çatışmalarda elçi görevine üstlenmiştir. Onlar bölgede söz sahibi olarak anılmaktadır. Onların arasından birisi halkın gösterdiği saygıdan ve hürmetten faydalanarak kendisini Allah'ın elçisi (Peygamber) olarak göstermiş ve kendisine inanları da Astrdabad'a getirmiştir.

Türkmenler çocuklarını çok erken yaşta evlendirirler: erkek çocukları 14 veya 15, kız çocuklarını ise 10 ve ya 12 yaşında evlendirirler. Nikâh sonrası gençler 3 gün beraber kalır, daha sonra kız üç yıl anne-babasının yanında kalır, o sırada çeyizini hazırlar: çadır için lazım olan eşyaların (kilim) ve giyimleri hazırlar. Daha sonra eşyle birlikte babasının çadırında yaşar, belli bir dönemden sonra evlat aileden ayrılır, kendisine çadır kurar, o sırada babası ise altı ay boyunca onları gözetleyecektir.

---

³³⁶ İK-Ataerki döneminin geleneği boyunca *ik* Türkmenler arasında hürmetli boy kabilesinin üyesi.

SONUÇ

Orta Asya'nın geniş bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, 15. yüzyılda Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla birlikte tarih sahnesine çıktılar. 18. yüzyılda Kazak bozkırlarına doğru yönelen Rus istilas, 19. yüzyılın başında Kazakistan'ın Rus hakimiyeti altına girmesiyle sonuçlandı. Kazakların Rusya'nın hakimiyeti altına girmesi sadece siyasal değişimlere değil, aynı zamanda kültürel anlamda da önemli etkileşimlere zemin hazırladı. Türkistan bölgesini sömürmek bütün yollar kullanılarak denenmeye başlanmıştır: kültür, din ve milli şuur asimilasyonu. Sömürüye maruz kalan halk artık kendi çocuklarının Rus kültürüne alışmasına ve dillerinin de Rusçaya yatkın olma çabasından Rus okullarına vermeye başlamıştır.

Çokan da bu dönemde doğmuş, büyümüş çocuk olduğu için ailesi onun geleceğın düşünerek Rus okulunda okumasını istemiştir. Ailesi Çokan'ı Rus Askeri Okuluna vermişlerdir. Bu okulda geldiğı dönemlerde Rusçası olmadığı için zorlanan çocuk Çokan, az vakit içerisinde gayretle Rusçayı iyi bir şekilde öğrenmiş ve okulda öğretmenlerinin de gözüne girmiştir.

Çokan, Rus okulunda okumasına rağmen çocukluktan babaannesinin eğitiminde olduğu için Kazak kültürüne, örf-adetlerine yakın büyümüştür. Kendi halkının araştırılmamış gizli tarihini, uçsuz bucaksız coğrafyasını, sözlü edebiyatını araştırmayı ele alarak Türkistan bölgesindeki başka da Türk halklarının edebi miraslarını genç yaştan araştırmaya başlamıştır.

Çokan Velihanov, Kazak folkloru ürünlerini toplayıp, yayınlayarak Kazak ve Türkistan halklarının araştırılmamış, gizli miraslarını ortaya çıkarmıştır. Şartlar ne olursa olsun Kazak halkı için hizmet etmiştir. Velihanov'un çalışmaları Kazak Türklerinin bilgeliğini, iç dünyasının zenginliğini, örf adetlerini ne kadar koruyabildiklerini ele almıştır.

Çokan Velihanov, Rusya'daki Omsk Askeri Okulunda okuduğı dönemlerde bilimsel çalışmalara, araştırma gruplarına katılarak Rus bilim insanlarının gözüne

girmiştir. Rus bilim insanlarının Çokan'ın Kazak örf-adetlerini, tarihini iyi bilmesi ve çalışkan olması dikkatlerini çekmiştir.

Çokan Velihanov'un Orta Asya ve Doğu Türkistan hakkında yazılan çalışmaları Rusça, İngilizce, Almanca ve Fransızca'ya çevrilip bilime verdiği emeğinden dolayı Rus bilim insanları P. P. Semenov-Tyan-Şanski, İ. V. Mushketov, M. İ. Veniukov, N. A. Aristov Çokan'ın çalışmalarını yüksek değerlendirmiştir.

Çokan Velihanov Kaçkar seferinden Uygurca ve İranca yazılan el yazıları ve secerelerini alıp gelmiştir. Bu el yazıları onun doğu hakkında daha çok bilmesini sağlamıştır. Bu el yazılarını derleyip, toplayıp kendisi de birçok makaleler yazmıştır.

Çokan Velihanov, kısa ama parlak yaşamında Kazak bilimi ve doğu bilimleri alanına önemli çalışmalar bırakmıştır. İlk sıralarda olan Rus aydınlarıyla dost olan Çokan, bilime daha da merak sarmıştır. Maalesef ki, amansız bir hastalık Çokan'ın genç yaşta ebediyete geçmesine sebep olmuştur. Çokan'ın yıldızı sönse de bıraktığı çalışmaları hiçbir zaman önemini kaybetmeyerek Kazak halkı ve Türkistan halkları için büyük bir miras olarak kalacaktır.

Çokan'ın ölümünden sonra, 1958 yılında Velihanov'un Altnemel'deki mezarına büyük bir anıt yerleştirilmiştir. Kazakistan'ın kuzeyinde Kökşetau şehrinde Çokan Velihanov adıyla bir semt ve üniversite vardır. Almatı şehrinde de Çokan Velihanov adında araştırma enstitüsü vardır. Bu çalışmalar Çokan Velihanov'un bilime verdiği miraslarının unutulmadan nesilden nesile korunacağını bir delildir.

Çokan'a göre, halkın medeniyetinin ve edebi miraslarının koruyucusu ve nesilden nesile taşıyıcısı, halk ve tarihtir. Çokan Velihanov'un hayatı boyunca uğruna savaştığı değerler Kazak halkı ve bütün Türk halklarının ortak değerleridir.

KAYNAKÇA

- ABDİGAZİ, Baltabay (2010), Kazak Edebiyatı Ensiklopediyalık Anıktama, Medeni Mura, Aruna Yayınevi, Almatı.
- ABDULVAHAB, Kara (2002), Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı yolundaki Mücadelesi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- ABDULVAHAB, Kara (2007), Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenge, İstanbul.
- ABUYEV, Kadirjan (1994), Kazakistan Tarihinin Aktandak Betterinen, Kazakistan, Almatı.
- ADİLCANOV, Galimcan (2004), Kazak Kimliğinin Bir Unsuru Olarak İslamiyet ve Çokan Velihanov, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- AKMATALİYEV, Adilet (2004), Kırgız Adabiyatının Tarihi: “Manas” Jana Manasşılar, C. 2, Şam Yayınevi, Bişkek.
- ALDAJUMANOV, Kainar-BALAKOV, Töltay (1994), Kazakistan Tarihi Köne Zamannan Bugeinge Deyin, Daur Yayınevi, Almatı.
- ALPISBAYEVA, K (2001), Çokan Valihanov-Folklortanushi, Gilim, Almatı.
- ALTINMAKAS, Layik (2014), Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul
- AMANCOLOV, Kasim (2005), Türk Halktarının Tarihi, C. 3, Almatı.
- ATİŞEV, Aristanbek (1974), Çokan Velihanovtın sosiologiyalık jane memlekettik-pravalık közkarastarı, Gilim, Almatı.
- AVEZOV, Muhtar (1976), Abaydın halıksıldığı men realistiligi, Julduz, Almatı.
- AYAN, Ekrem (2013), Kazak Bozkırlarında İlk öğretmen-İbiray Altınсарın, The Journal of Academic Social Science Studies, S. 6, s. 31-41

- BARTOLD, Vasili (1963), Ocerk İstorii Türkmenskogo Naroda. C.2, baskı 1, Moskova.
- BAZARBAYEVA, Lazzat (2016), Kazak Milli Mücadelecileri, I. Uluslararası Öğrenci Sosyal Bilimler Kongresi (16-17 Mayıs 2015) Bildiri Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- BELGER, Gerold (2009), Abay, Ya-Çelovek Zagadka, Audarma Yayınevi, Astana.
- BERMAGANBETOVA, Samal (2016), Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- BEYSENOVA, Aliya (1979), İssledovaniye prirodu Kazakstana, Kazakistan yayınları, Almatı.
- ÇELEBİ, Ercan (2000), Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan milli Mücadelesi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara
- ÇINAR, Ali Abbas (1993), Kazakistan Halk Kültürü Üzerine Gözlemler, Kültür ve Sanat, S.17.
- DERVİŞ, Leyla-DEVİRİSHEVA, Khalida (2016), 19.YY Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı ve Eserleri, SUTAD, Güz, S.40.
- DGUREP, Yoraslav (2002), Russkoe Okrujenie Çokana Velihanova, Ludi, Sobitie, Faktı, Vaprosı istorii, S. 6, Moskova
- DULATOV, Mirjakıp (1994), Çokan Şingızulu Velihanov, Kazakistan Tarihi Dergisi, Almatı, , S. 6.
- DULATOVA, Dina (1982), Çokan-Tarihşi, Kazakistan, Almatı.
- ENGİN, Muhabay (1976), Kazak ve Tatar Türkleri, İstanbul.
- ESENOV, Sırım (2015), Kazak Handığının Kuruluyı: Anız hem Tarih, Euraziya Bilimi Halıkaralık gilimi adistemelik, pedagogikalık jurnal, Semey, No 7 (7).
- HASENOV, Amidi (1996), Kazak Tarihinin Bes Mın Jıldık Bayanı, Ana Tili Gazetesi, S.136, Almatı.

- HİZMETLİ, Sabri (2011), Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü, İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi, S. 17.
- İSİEV, D. (1981), Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877), Moskova.
- İSİMAKOVA, Aygöl (2009), Alaş Adebıyettanu, Mektep yayınları, Almatı.
- İSMAİL, Zeyneş-ÇINAR, Ali Abbas (1995), Abay'ın Eserlerinden Seçmeler, Kemer Matbaacılık, Ankara.
- İSTORİYA KAZAKHSOY SSR S DREVNEİSHİH VREMEN DO NASHİH DNEY V 5-Tİ TOMAH (1979), Atamura, Almatı.
- JANGALİEV, U (2010), G. N. Potanin-Çokantanudın Negizin Saluvşı, Çokan Velihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı, Semey.
- JUMAHANOV, Tileuhan-JUMATAYEV, Bakıt (2006), Kazak Handığı, Kazakistan Balalar Ensiklopediyası, C. 2, Aruna yayınevi, Almatı.
- KAN, ŞAYAHMETOV (2007), Kazakhstan Tarihi, Almatı kitap, Almatı.
- KANAPİYAULI, Nazarbek (1997), Ulu Dala jane Şokan, Öner, Almatı.
- KAPAĞAN, Enver (2010), Amancan Jakıp'ın Hayatı ve Şiirleri, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ensititüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- KAZAK ADEBİYATI ENSİKLOPEDİYASI (2010), Aruna Yayinevi, Almatı.
- KİBAR, Zafer (2014), Abay Kunanbayev -Nasihatler (Kara sözler), Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara.
- KOCAĞLU, Timur (1997), Yaş Türkistan, Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1930), Cilt1, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı, İstanbul.
- KOÇ, K.-DOĞAN, O. (2004), Kazak Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi, Ankara.
- KOÇ, K.-KORGANBEKOV, B.-İSİNA, A. (2007), Kazak Edebiyatı I, Kazak Folkloru ve Sovyet Dönemi Öncesi Kazak Edebiyatı, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- KOÇ, Kenan (2010), İlk Kazak Bilim Adamı Şokan Velihanov, Kültür Evreni, S. 5.

- KOJABEKOVA, Z.-NALİBAYEV, K (2015), Şokan. Altınemel. Japandağı kabir, Ontustik Kazakistan Gazetesi, S. 208, Çimkent.
- KONONOV, Aleksandr (1958), Rodosloviya Türkmen, Socineniye Abul-Gazi hana Hivinskogo, Moskova.
- KONONOV, Aleksandr (1982), İstoriya İzüçeniya Turskih Yazıkov v Rossii, Nauka, Leningrad.
- KORAŞ, Hikmet (2013), Kazakçanın Yazı Dili Olması ve Kazakların Kullandığı Alfabelerle Mevcut Kiril Alfabeti Üzerine bir Değerlendirme, *The State Language in Education of the Republic of Kazakhstan: Current State and Questions of Interaction of Cultures. The International Scientific and practical conference*, Kızlar Üniversitesi Yayınevi, Almatı.
- KOVALSKAYA, Svetlana (2002), Kazakistan'da Ceditçilik, Türkler, C. 18.
- KÖMEKOV, Bolat (1994), Kazak Tarihi, Mektep, Almatı.
- KUANDİK, E (2010), Şingışhannın 17-şi urpağı Çokan Ualihanovtın Kupiya Hizmeti men Ultjandılığı Turalı, Çokan Velihanov Murası Alemdik Tarih Kontekstinde Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı, Semey.
- KUMGANBAYEV Jandos-AHATOV Ualihan (2012), Alihan Bökeyhanov jane “Kazak” gazetesi, Tarih jane Tarihi tulgalar Uluslararası Konferansı Bildiri Kitabı, KazMemKızPu Yayınları, Almatı.
- KUNANBAYULI, Abay (2005), Şığarmalarının Eki Tomdık Tolık Jınağı, C.2, Jazuşı, Almatı.
- KYDYRALİYEV, Darhan (2011), Türkistan’da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- MANTAYEV, Turatbek (2014), Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov’un Eserleri, Ege Üniversitesi, İzmir.
- MARĞULAN, Alkey (1965), Shoqan zhazyp algan «Manas» zhyry, QazSSR Gylym akademii synyn Khabarshısı, Almatı.
- MARĞULAN, Alkey (1990), Şoqan Turalı Estelikter, Madeni Mura, Almatı.

- MARĖULAN, Alkey (1991), Şokan Orta Aziya Halıktarının Tarihini Zertteushi, Kazakstan Kommunisti Gazeti, S. 9.
- MARĖULAN, Alkey (1994), Kozi K6rpeŐ-Bayan Sulu Keşeni, 6ner, Almatı.
- MIRZAHMETULI, Mekemtas (2004), T6rkiye Dışındaki T6rk Edebiyatları Antolojisi-27, Kazak Edebiyatı I-II, Ankara, K6lt6r ve T6rizm Bakanlığı Yayınları.
- MUHANOV, Sabit (1953), Şokan Velihanov, Almatı.
- NAZARBAYEV, Nursultan (1995), Abay İ Nashe Vremya, Abay Nasledniki na Pereputiye, Almatı.
- ORALTAY, Hasan (1976), Kazak T6rkleri, T6rk K6lt6r Yayınları, İstanbul.
- OSPAANOVA, Kadisha, Ulu Dalanın Son Hanzadası, Jas Kazak, 2009, S.25.
- 6TENİYAZOV, Samat (1994), Şokanın Qaşqar Saparındağı Serikteri, Madeni Mura, Almatı.
- 6TENİYAZOV, Samat (1995), 6okan 6sken Orta, Gilim, Almatı.
- 6ZDEMİR, Emin (2009), Rusya'nın Kazakistan'da Uyguladığı K6lt6r Siyasetine 6rnek Olarak 'Dala Vilayeti Gazetesi', Turkish Studies, Vol.4/3, Spring.
- ROY, Olivier (2009), Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi (6ev.Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul.
- SABİTOVA, Nadiya (1950), Mektebi İ Medrese U Kazahov, Kazak SSR, Alma-ata.
- SATBAYEVA, İndira (1987), 6okan Valihanov-Filolog, Gilim yayınevi, Almatı.
- SATBAYEVA, Şamşiyabanu (1987), 6okan Velihanov i Russkaya Literatura, Jalın, Almatı.
- SEGİZBAYEV, Oraz (1996), Kazakskaya Filosofiya XV nacalo XX vv, Kazakistan Yayınevi, Almatı.
- SHALDARBKOVA, Azhar (2014), 6okan (Muhammed Hanafiya) Valihanov-19. Asrın T6rk Bilgesi, T6rk D6nyası Bilgeler Zirvesi: G6n6l Sultanları Buluşması, 2013 TDKB, Eskişehir.
- STRELKOVA, İrina (1990), Poslednii God Chokana Molodaya Gvardiya, Moskova.

SUHAMBERDİNA, Üçoltay (1999), Kazak halkının Atamuraları, Daur Yayinevi, Almatı.

SÜLEYMENOV, Bekejan (1991), İbiray Altınсарının Ömir Jolı jane Qizmeti, İbiray Altınсарın Tağlımı, Jazuvşı, Almatı

SÜLEYMENOV, Ramazan-Moisev, Vladimir (1985), Çokan Valihanov-Vostokoved, Almatı, Nauka.

ŞAMŞATULI İ (2000), Şokan'ın Tarihi Tanımdarı Jayında, Kazakistan Joğarı Mektebi Dergisi, S. 6.

TOĞAN, Zeki Velidi (1981), Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.

UYGUR, Ceyhun Vedat (1997), Kazakların Büyük Dahisi Abay, Pamukkale Eğitim Dergisi, S. 2

VALİHANOV, Çokan (1985), Tandamalı, Jazar yayinevi, Almatı.

VELİHANOV, Çokan (2010) Köp Tomdik Şığarmalar Jınağı, 6 Cilt, 2 Baskı, Tolağay Grup Yayinevi, Almatı.

VELİHANOV, Çokan (2006), Altısaarğa sapar, Atamura, Almatı.

WAMBERY, German (1885), Gas Tkukenvalkin Selen Etnoloisehen Kng Etnoyapichen Beziehknuen, Leipzig.

YUSUPOV, Ercan (2009), Podvig Çokana Valihanova Otkritiye Kaçkarii, Kosta, Sankt-Petersburg.

ZABELİN, İvan (1956), Çokana Valihanov, Moskova.

<http://e-history.kz/kz/publications/view/367>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı :Lazzat BAZARBAYEVA
Doğum Yeri ve Tarihi :KAZAKİSTAN, 12.10.1992
İletişim Bilgileri: :lazzatqazaq@gmail.com

Eğitim Durumu

1998 – 2009 Cambıl Orta Okulu, Güney Kazakistan
2009 – 2013 Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi,
Kazak Filolojisi ve Yabancı Diller Fakültesi
İngilizce ve Türkçe Öğretmenliği Bölümü
2016 Nisan- Eylül ERASMUS, Düşburg-Essen Üniversitesi
Türkistik bölümü

Yabancı Diller:

İngilizce (iyi derece)
Rusça (iyi derece)
Almanca (başlangıç) DAF0 Deutsch A1: 82
Türkiye Türkçesi TÖMER C (yüksek): 90

Yayımları

Makaleler

1. BAZARBAYEVA, L (2014) “Kazak Aydınları ve Bağımsızlık Sonrasındaki Kazak Dili”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Niğde, s. 505-510;
2. BAZARBAYEVA, L (2015), “Kazak Milli Mücadelecileri”, *I. Uluslararası Öğrenci Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 24-30;
3. BAZARBAYEVA, L (2015), “Kazakistan’da Türkoloji Alanında Yapılan Araştırmalar”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kızlar Üniversitesi Basımevi, Almatı, s. 148-151;
4. BAZARBAYEVA, L, İMAM, B, TURDİ, M (2015), “Kutadğu Bilig’in Modern Liderlik Yaklaşımlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kızlar Üniversitesi Basımevi, Almatı, s. 125-128;
5. BAZARBAYEVA, L, REHİMOV, F (2015), “Diğer Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye İlişkilerinin Gelişmesinde Uluslararası Öğrencilerin Rolü”, *I. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Harf Yayınları, İstanbul, s. 178-188;
6. BAZARBAYEVA, L, REHİMOV, F (2016), “Türkiye’de Yüksek Lisans Eğitimi Almak İsteyen Öğrencilerin Karşılaştıkları Temel Sorunlar: Azerbaycan ve Kazakistan Örneği”, *II. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul;
7. BAZARBAYEVA, L, POLATOVA, M (2016), “Türkiye’deki Uluslararası Öğrencilerin Eğitim Sürecindeki Sosyo- Ekonomik Sorunları: Ömer Halisdemir Üniversitesi Örneği”, *II. Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul.